

ఆంధ్ర - రత్నావళీనాటిక

[శ్రీహర్షరచితమునకు ఆంధ్రమున అనువాదము]

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి
ప్రణీతము.

శ్రీ ధరణికోట వేంకటసుబ్బయ్య ఎం. ఏ., బి. ఇడి, గారును
ఉభయభాషాప్రవీణ సంగుభాట్ల నారాయణశర్మగారును
రచించిన 'ప్రభా' - 'పరిష్కారముల' తో
సంగ్రహము.

శృతియముద్రణము.

వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి ఆండ్ బుస్టర్స్.

4. మల్లకర్పూరగుడిసందు, హన్మడ.

జి. టి. మదిరాసు.

మధ్రాపకులు:
చంద్రికాపైను, చాకలపేట,
మదరాసు.

பி. ஐ. பி.

కడచినవత్సరము జూలై మొదలు ఆముక్తమాల్యదకు తత్పూర్వవిఖ్యాతావళిష్టమైన టీకను వ్రాయుచుంటిని. ఆది నవంబరులో నమాప్తింజెందినది. అందులకైన పరిష్కేశము వలన అసారోగ్యము పైకొనినది. తత్సహనోపాయముగా డిసెంబరు జనవరి నెలలలో రత్నావళివిక, మోర్యశీయములను అంగీకరించితిని.

ఆవృత్తాంతమును—పూర్వము మదీయమాళివికతు ముచ్చెజవ్యయము నొసంగిన వారు కావ్యనాటక దివాస్థయరసస్థాశిఖిమణులు విడవలూరుగ్రామవాస్తవ్యులు పంట కులవిజయముల సదాచారధురీందరులు

నెల్లూరిలో నిధిపతులు

శ్రీయుత - దొడ్ల రామరెడ్డిగారు

విని, అశ్వంత్రస్రీత్యుత్సాహమలతో విశ్రాంతచనంగూర్చి తమయభీందనమందెలుపుచు
 విశ్రాంతగోధ్వయముబ్రజిమునకు పర్యావృతనధనమును నాకుం బంపినారు.

శ్రీరామిరెడ్డిగారు 20 ఏండ్లకుముందు విక్రమోద్భవయము నాంశ్రీకరింపుమని పాప్యరించిరి. ఇది యాయాస్థితము నావలన కృష్ణదేవీ నెఱవేఱినది.

నాదు ప్రజ్ఞావిక్లప్తగ్రనమునకు ముద్రజూర్థము అప్రాధి కముగా తోడ్పడినట్టి
యా సరస్వతీసరస్వత్పుత్రీలాలితునికి అన్యంబృతజ్ఞాదను.

అయితే అంతా దీనిని విద్వంసం చేసి విద్వంసము చేశారు. విద్వంసము చేశారు. పోటీలు పెట్టి యెందుకంటే చూడండి.

అక్టోబరు, 1921. మదరాసు.

పేదము పెంకటరాయశాస్త్రి.

ఈ తృతీయము ప్రణామము మామిక్సలు తమవ్యాఖ్యను ఘోషించినారు. నాటిక
లక్షణప్రతియందును అిం. సా. ది. సుండి కొంత చేర్చినారు. శ్రీ తాతగారు సమ సాంత
ప్రతిభా తము లా లేనినా పాతమువెన్నెకలమున ప్రసిహసియుండిన స్థితికాదులలో
పెక్కింటిని, వారు ప్రకాశకాంతై రచియించలేదని యెఱింగియు, విద్యార్థిజనోపయోగ
మని ఆయాపుటలలో సర్వోద్ధిష్టించుగా నొనంగిలెని. వాటిన్నియు చూసిన పాఠభేదములను
ఈ తెలుగుముద్రణము ముగిసెని. ఇలంకరణముల గీ సేమప్రణామ అలస్యమై అచ్చు
లో ని కణ గా శమవ్యాఖ్యను సరిచూడవలెనుచుండిన మామిక్సలు తమ కొన్నిత్రావులను సం
పీయుకొన్నిటిని సం. యు ముద్రుంచుటనిపచ్చినది. ఈ తీవరములో నేవేదిదొసంగు లేర్పడిన
పంతవ్యుడనని విస్తరించుకొనుచు న్నాడను.

ఇందలిపాత్రములు.

పురుషులు

ఉదయనుడు—వత్సరాజు.

యశాగంధరాయణుడు—అతనియమాత్యుడు.

ఏసంతకుడు—విదూషకుడు.

వసుభూతి—సింహశేష్వరునియమాత్యుడు.

బాభ్రవ్యుడు—వత్సరాజుకంచుకి.

శంబరసిద్ధి—బింద్రజాలకుడు.

విజయవర్ధ—వత్సేశనానాయకుడగు రుమణ్ణుండును పేసెస్లుండు.

స్త్రీలు

నానవిద్య—వత్సేశునిదేవరి.

రత్నావతి (సాగంబ).—కథానాయికి, సింహశేష్వరుని మాత.

కాంచనమాల—దేవేంద్రదేవి.

సుసంగత—మఱియొకచెల్వి, సాగంబనెచ్చెరి.

సిపుణికి

మచిసిక

చూతలతిక

} చెట్టికిలు.

వసుంధర—ప్రతీహరి.

స్త్రీలైతియు

ప్రమదా—పు—సింహశేష్వరుండు.

రుమణ్ణుండు—వత్సేశునిసర్వసేనాకం.

రత్నావళీపహ్లావము.

“చాతుర్విధ్య మమువ్య ఒక్కజభువా దేవేభ్య ఉత్తాపితం,
కర్తుం భూత భవిష్యతో రల మీదం ప్రత్యక్షతా మర్థయోః,
అంగశ్చం ప్రతిపాద్య చా స్య సకలాః కామం స్వదంలే కలాః,
సామ్రాజ్యస్య సమం న కస్య హృదయోల్లాసాయ నాట్యామృతమ్.”

శ్రీహర్షుడు, తద్గ్రంథములు ను.

సంస్కృతమున రత్నావళీనాటికను రచించినవాడు శ్రీహర్షుడు. ఆయన ప్రియదర్శిక, నాగానందము అను మఱిరెండు దృశ్యకావ్యముల గూడ సంపరించిన న్నాడు. ఈ మూడురూపకములందును, “ఇంద్రోత్సవము” (నాగా); “వసంతోత్సవము” (రత్నా); “సిద్ధరాజచరితము” (నాగా); “వత్సరాజచరితము” (ప్రియ, రత్నా), అను నలఱి మార్పులు-ప్రకృతోపయోగమునకై చేయఁబడినవి - ఒకటి రెండు దక్క, ప్రరోచనయు, ప్రస్తావనయు ఒకటిగనే యున్నవి. అంతయగాక “వృత్తిర్వ్యంజనధాతునా”, “అంతఃపురాణాం విహితవ్యవస్థః” అను రెండు శ్లోకములు నాగానంద ప్రియదర్శికలలో సమానములు. మఱియు ప్రియదర్శికా రత్నావళులలో భరతవాక్యశ్లోక మొకండే. ఇత్యాదికారణములచే నీరూపక త్రయము నేకకవి కృతమని చెప్పనొప్పును.

శ్రీహర్షుని కాలము.

శ్రీహర్షులు పెక్కురున్నట్లు చరిత్రచే దేటపడుచున్నది. అందు ఈరూపక త్రయ ప్రణేతను నిర్ణయించువిషయమున మతభేదములు కలవు. నైషధమును విద్వదైషధముగా రచించిన శ్రీహర్షుడొకడు కలఁడు. ఆయన రత్నావళ్యాదులకవి కాఁడు. ఈ మామల్ల దేవీ హీరచండిత పుత్త్రుడగు నైషధశ్రీహర్షుడను తనవిగాఁజెప్పికొన్న గ్రంథములలో రూపకములు లేవు; రత్నావళ్యాదులులేనేలేవు. గ్రంథకైలియందును భేదము మిక్కుటముగఁ గలదు. కన్యాకుశ్లమేడగు జయంతచంద్రనియాస్థానమున నితఁడు ఆసన తాంబూలద్వయ మర్యాదలఁ బొందుచుండినట్లు నైషధమునఁ జెప్పికొనియున్నాఁడు. దానశాసనములచే ఈ జయంతచంద్రుని కాలము క్రీ. శ. 12-వ శతాబ్ది యని చరిత్రకార నిర్ణయము. రత్నావళ్యాదికృతికర్త ఇతనికన్న మిక్కిలి ప్రాచీనుడని ప్రమాణాంతరములచే నిర్ణీతము. మఱియు నితఁడు రాజుకాఁడు. రత్నావళీ శ్రీహర్షుడన్ననో, తద్రూపక ప్రస్తావనలంబట్టి రాజనియు, నానాదిగ్దేశాగతరాజు లనేకులు తత్వాదపద్ధోపబీవులనియు లేటపడుచున్నది. అందుచే వీరిరువురు భిన్నులనిలేలినది.

మఱి, ప్రకృతహర్షుడు రఁజతరంగిణియందు కాశ్మీరదేశాధీశుఁడుగ నభివర్ణితుఁ

నాటకకవి యని లేదు. అదియుగాక అతడును శ్రీ. శ. 12-వ శతాబ్దివాడని చరిత్రకారులు తేల్చియుండ, రత్నావళ్యాదుల ప్రణేత అంతకును బూర్వండుని ప్రమాణములు కానవచ్చుచున్నవి. శ్రీ. శ. 10-12 కాలపువాడు భోజాడు తన సరస్వతీసంతాధరణము నందును, తల్పితృవృందగు ముంజభూపాలని యాస్థాని నలంకరించిన యాలంకారికసౌందర్యులు ధనికధనంజయులు దశరూపక తదవలోకములయందును రత్నావళ్యాదిరూపకముల నుండి స్తోకముల నుదాహరించియున్నారు. అందుచే నీ శ్రీహర్షుడు కావ్యరచేశాధితుని కన్న వేఱనియు, దత్తూర్వుడనియు చెల్లముకదా.

దామోదరమిత్రుడు - శ్రీ. శ. 8-వ. శతాబ్దిని క్రీ. పూ. 2-వ శతాబ్దిని జయాపీడుని మంత్రి-స్వవిరచిత కుట్టినిమలములూ “ఉదయగిరితటాంబరీచమయం” అను రత్నావళీప్రథమాంకస్తోకము నుద్ధరించుటేగాక, రత్నావళీకథ చెప్పి—

“అశ్లిష్టసంధిబంధం...రత్నావళీరత్నమ్.” (చూ. గి. పుట) అని కొన్నియాడియున్నాడు. అందుచే రత్నావళీకవి రెవ శతాబ్దికంటెను బూర్వండు యని.

ఇక, స్థానేశ్వర కన్యాకుష్టేశ్వరుడును, ఆర్యావర్తము నేలినవాడును అగు శ్రీహర్ష వర్ధనుఁ డొకఁడు కలఁడు. ఆయన యశోవతీ ప్రభాకరవర్ధనుల పుత్రుఁడు. ప్రకృత దృశ్య కావ్యరచయిత అజఁడేయగునని పెక్కురు చరిత్రకారుల యభిప్రాయము. ఈ శ్రీహర్ష వర్ధనుడు శ్రీ. శ. 7వ శతాబ్ది ప్రథమార్థమువాఁడు. తదాస్థానకవిగానుండిన భట్టబాణుడు ఈతనిచరిత్రమునే “హర్షచరిత్ర” యను నాఖ్యాయికగా రచించెను. అందు భట్టబాణుడు శ్రీహర్ష వర్ధనుని మహావిద్వాంసునిగా నభివర్ణించినను రత్నావళ్యాది రూపకకర్తనగాఁ జెప్పలేదు. హర్షచరిత్ర హర్ష వర్ధనుని పూర్వచరిత్రముతోడనే సమాప్తమాటచేతను, ఆ పూర్వభాగము యుద్ధమయ మగుటచేతను, హర్షచరిత్ర రచనా కాలమునకు హర్షుడు రూపకముల న్రాయమియు, తర్వాత న్రాయుటయు, అందుచేతనే బాణుడు హర్ష చరిత్రమునఁ వానిఁబ్రస్తావించమియు సుసంభవములే. ఇదిగాక, బాణ భట్టుని శ్వశురుడగు మయూరకవి రచించిన సూర్యశతకమునకు మధుసూదనుఁడు, శ్రీ. శ. 1658 ప్రాంతమువాఁడు, భావబోధిని యనువ్యాఖ్యిచ్చేసి, అందు బాహ్యాభిప్రాయము డగు శ్రీహర్షుడే రత్నావళీనాటకకవి యని వక్కాణించియున్నాఁడు. శ్రీహర్షుని మరణానంతరము భారతదేశమునకు వచ్చిన వై నాదేశయాత్రికుఁడు ఇల్లింగు స్వయాత్మ దంతమునందు “శిలాదిత్యమహారాజు (ఇది హర్ష వర్ధనునిక నామాంతరము) బోధిసత్త్వ జీమాతవాసునికథను రచించి, నేర్పరులైన నటులచేత నాడించి దానిని బహుజనన మొనఁచెను.” అని వ్రాసెను. ఈవాక్యములు నాగానందమును గుర్చినవని పెక్కురు చరిత్రకారుల యభిప్రాయము.

ఈమూఁడునాటకముల నాందీర్ఘోకములు శ్రీహర్ష వర్ధనుని మతాశయముల వరిణి తిని జాటుచున్నవి. ఎట్లన శ్రీహర్షుఁడు మొదట శైవమతావలంబిగానుండెను. ఇందులకు బాణుని హర్ష చరిత్ర ప్రమాణము. మఱియు, “ఋమసౌగంధిక సుగతఇవ ఋహితైకరతః పరమభట్టారక మహారాజాధిరాజ శ్రీరాజ్యవర్ధనః తస్మానుజ స్తత్సాదానుధ్యాతః ఋమ హేశ్వరో మహేశ్వర ఇవ సర్వసత్త్వానుకంఠో ఋమభట్టారక మహారాజాధిరాజశ్రీహర్షః...స్వహస్తో మమ మహారాజాధిరాజ శ్రీహర్షస్య” అని హర్ష శకము 22 లో, అనగా శ్రీ. శ. 628-629 లో, తాను రాజ్యాధికారము దాల్చిన యిరువదిరెండేండ్లకు పిమ్మట, బ్రాయఁబడిన శ్రీహర్ష వర్ధనుని యీ (బన్ స్టేరా) కాసనవాక్యములను ప్రమాణములు. ఇందులకు అనుగుణములై ప్రియదర్శికారత్నావళుల నాందీర్ఘోకములు ఆయన శైవ మతాభిమానమునకు నిదర్శనములుగానున్నవి. అనంతరము హ్యూనుతాస్సంగు ప్రోత్సాహమున శ్రీహర్షుఁడు బౌద్ధమత మవలంబించెనని చరిత్ర నుడువుచున్నది. నాగానంద నాంది జీనష్టోత్ర పరమగుటయు, నాటకము బౌద్ధమత ప్రధాన సిద్ధాంతమైన దయాధర్మము నాచరింపనమకట్టి నాగులయానందమునకై స్వశరీరమును సమర్పించిన జీమాతబోధి నత్త్వనికథ యగుటయు, శ్రీహర్షుని నవీనమతావలంబనమునకు సరిగ నున్నది. ఈకారణముచేతను ఈనాటకముల మూఁటిని రచించినవాఁడు శ్రీహర్ష వర్ధనుడే యని స్థాపితమగుచున్నది.

రత్నావళ్యాదిరాజకములకవి శ్రీహర్షుఁడు కాఁడనియు భాసుఁడను పేరిటి ధావకుఁడు (=చాకలి), ఘటకర్పర కావ్యరచయిత, రత్నావళ్యాదినాటకముల రచించి ధనాశచేతన కాశ్రయఁడైన శ్రీహర్షునిపేరుపెట్టినట్లు రాజశేఖరుఁడు (శ్రీ. శ. 10శ) చాటినాఁడు. మఱుటఁడును కావ్యప్రకాశికలో కావ్యప్రయోజనములను “కావ్యం యశశైరకృతే” అని చెప్పుచు, “అర్థకృతే” అనుదానకే “శ్రీహర్షాదే ధావకా దీనాం ధనమ్” అని ఉదాహరణము చెప్పెను. వ్యాఖ్యాతలు,—

“శ్రీహర్షోరాజా, ధావకో రత్నావళీకారః, లేన రాజనామ్నా రత్నావళీ కావ్యం కృత్వా ధనం లభ్యమ్” అని మహేశ్వరపండితుఁడును—

“శ్రీహర్షస్య రాజ్ఞోనామ్నా రత్నావళీనాటకం కృత్వా ధావకాఖ్యుకవి ర్భూతు ధనం లేభే ఇతి ప్రసిద్ధమ్” అని ప్రభాకరుఁడును వివరించిరి. అనుపపత్తులు పెక్కుటలండుటచే ఈమతము సరికాదు. ఈధావకుఁడు భాసుఁడేయగుచో, భాసుఁడు కాళిదాసునిచే (మాళవికలో) “ప్రథితయశసాం భాససౌమిల్లక కవి పుత్రాదీనాం” అని కీర్తింపఁబడినవాఁడు కావున-కాళిదాసునికంటె పూర్వఁడు కావలయును. అందుచే శ్రీహర్షుఁడును కాళిదాసునికే బూర్వఁడగును. దానికేజాలిన ప్రమాణము లేవియు నవలభ్యములు కాకపోవుటకాక, రత్నావళ్యాదులందు కాళిదాస గ్రంథానుకరణములు పెక్కులు గాన

వచ్చుచుండుటచేతను, అది సరికాదు. మఱి ఈకష్టము తప్పించుకొనుటకై మఱియొక భాసుని కల్పించి, ఆభాసుని సలువఁబెట్టుటకై కొందఱు పెక్కు ప్రయాసములపాటై నారు. ఇందులకై శారదారంజనరేగారి పాటులు తర్హి తన్నవళి పీఠికలోఁ గనవచ్చును. ఇట్టి కల్పనమునకు మఱియేయాధారమును లేదు కావున వ్యర్థము.

మఱి కావ్యప్రకాశికా వాక్యమునకు “బాణాదీనాం భనమ్” అనియుఁ బాఠాంతరము కలదు. తదనుసారి హాళుపండితుఁడు రత్నావళిని బాణవిషయము ననినాఁడు. బాణుఁడు శ్రీహర్షునినుండి యపారధనముఁ గైకొనుట కనేక ప్రమాణములు కలవు, —

“హేమన్నం భారతాని వా, మదముచాం బృందాని వా బంఠినాం,

శ్రీహర్షేణ సమర్పితాని కవయే బాణాయ తుత్రాద్యతే,

యా బాణేన తు తస్యనూక్తిసికరై రుట్పంకితాః కీర్తయః.”

సారసముచ్చయము.

శ్రీహర్షో వితతార గద్యకవయే బాణాయ వాణీఫలమ్,

సద్యస్సత్త్రియ యాభినందిమః చ శ్రీహర్ష విర్విగ్రహత్.

రామచంద్రచరిత్రము.

స్వయముగ బాణుఁడే హర్ష చరితమున,

“స్వలైవరేవ చాహోభిః కరమసే తేన ప్రసాదజ్ఞునో మనస్య

ప్రేక్షా విప్రంభస్య ప్రవిణస్య నర్తణః ప్రభావస్య పరాంకోటి

మాసీయత రంజేంద్రేణ” అని యుగ్గడించెను.

కాని, వీనిలో నీధనము రత్నావళిని నాటకములకై శ్రీహర్షుఁ డిచ్చెననుకూ ప్రమాణము లేదు. చరిత్రప్రాసి తన్ను నిర్విద్రయో విరాజితునిగ నొసర్చిన బాణుని శ్రీహర్షుఁడు అందులకే ఇక పేయమడుంగులు ధనమిచ్చినను యుక్తమేయగును. రాజు గ్రంథము ప్రాసననఁగానే దాని నెవనికో పండితునిఁ అంటఁగిట్టుట కలదు. ఈయాలంకారికులపాటలు నట్టివే కానొప్పును. అందుచే ప్రయదర్శికారత్నావళీ నాగానందములు ఆరూపకములం దున్నట్లే శ్రీహర్ష కృతము లని సిద్ధాంతముచేయుటయే సముచితము.

రచనాక్రమము.

ప్రియదర్శికా రత్నావళీ నాగానందములు ఆవరసనే రచియించఁబడినవి. నాగానందము కడఁపటిదని ఇదివఱకే నిరూపించితిమి. కడమ రెండునాటికలలో ప్రియదర్శిక మొత్తముమీఁద ‘శృంగారరసఘటిక’ యనందగి ‘సూక్ష్మములోనే మోక్షమన్నట్లు చిఱుకుతనముల్లోనే రసవత్తరంబుగా’ వెలయుచున్నను, సన్నివేశ సౌభాగ్యమున రత్నావళి కన్న తక్కువదే యచట నిస్సంశయము. మఱియు ఆ యక్కుచెల్లెండ్రలో చెల్లెలు రత్నావళియే ఆలంకారికుల మనసును హెచ్చుగ హరించినది. అందుచే వారు అనుగడుగున

కును రత్నావళిని స్వరించెయ్యున్నారు. అందుచే రత్నావళి శ్రీహర్షుని నాటకకళాపరిపాకమున మధ్యేమార్గమున నెసలారుచున్నది.

నాటికలు:—మాళవికా ప్రియదర్శికా రత్నావళులు.

శ్రీహర్షుని మూడు రూపకములలో రెండు నాటికలు, ప్రియదర్శికారత్నావళులు. నాటిక ఒక రూపక విశేషము. భరతముని పదియని నిబంధించి లక్షణము ప్రవచించినరూపకములు ‘శుద్ధరూపకములు.’ నాటిక యందులోనిది కాదు. దానిని భరతముని యుద్దేశించకయు లక్షించినాడు. పిమ్మట భరతముని ననుసరించిన ధనంజయుడు దశరూపకమునందు నాటికను సంకీర్ణ రూపకమని పేర్కొనెను. దీనిని సింగభూపాలుడు విపులీకరించెను. నాటకమునుండి “ప్రఖ్యాతనృపనేతృత్వమును”, ప్రకరణమునుండి “బుద్ధికల్పితపస్తృత్వమును” గైకొని నాటికను కల్పించి నట్లు తన్వితము. సంకీర్ణములలోను నాటిక ఒక్కటి మాత్రమే ప్రయోగార్హమని దశరూపకము. సాహిత్యదర్పణ కారుడు ఇదునెనిమిది యుపరూపకములందేర్పాని అందు నాటికను ఒకదానినిగా వరిగజించెను. ఆతఁడుచెప్పిన నాటికాలక్షణము,—

“నాటికయందు పృథ్వు కవికల్పితము. స్త్రీలబాహుళ్యము. అంకములునాలుగు. ప్రఖ్యాతుడు ధీరలతితుడు నగు నృపుడు నాయకుడు. రాజికిఁజెందినదిగాని, సంగీత వ్యాపారమున నున్నదిగాని, నృపకులముది నవాసురాగ కన్య నాయిక.

“నాయకుడు దేవివలని వెఱపుచేత ఆకులఁడగుచు ఆనాయికయందు వ రిల్లును. దేవి నాయికకన్న పయోధికురాలు. నృపవంశసంభూత ప్రగల్భ. మాటిమాటికి మానముం బూనునది. నాయికానాయకుల సంగమము ఆమెవశముననుండును. ఇందు పృథ్వి కై శికి. విమర్శసంధి యుండదు.”

అం. సా. ద.

ఈలక్షణమున “విమర్శసంధియుండదు” అనుభాగమునకు విరుద్ధముగా ధర్మనికాదుఁడును దశరూపకకారుఁడును రసార్థవిసుధాకరకారుఁడును రత్నావళి నుండియే విమర్శసంధికి లక్ష్యము చూపియున్నారు. ఇందు “నాలుగంకములు” అనుభాగముచే గాకున్నఁ గడమలక్షణము కాళిదాసుని మాళవికాగ్నిమిత్రమునకు సరిపోవుచున్నది. చతురంకికాత్వమును భేదకముగాఁ జెప్పట కేవలము జఘన్యముగా నున్నది. “చతురంకాది భేదకంచే స్వప్నమమ్” అని రసార్థవిసుధాకరకారుఁడు దానిని ఖండించెను. మఱి, ఈపట్రులబాహుళ్యముచే మాళవిక నాటికయే యని చెప్పఁదగియున్నది. ఇందులకై కొన్ని కారణములను ఇట చూపుదుము,—

(1) ప్ర. మాళవిక నాటకమని యందే కలదు. మఱినాటికయను టెట్లుపొసగును? ఈ నాటకమునశబ్దము చర్వరూపకసర్వాయము. ఇట్లుభరతనాట్య శాస్త్ర వ్యాఖ్యాత యభి

నవగుప్తాచార్యుపాదుల యనుశాసము కలగు. “కావ్యేషు నాటకం రమ్యమ్”, “నాటకాంతం హి సాహిత్యమ్,” ఇత్యాది వ్యవహారములయందు ప్రకరణముగానిది నాటిక కానిది అని నాటకశబ్దార్థము కాదు. అది రూపకమూర్తవాచకము “నాటకశాల” లో కడమరూపకము లాడరా? ఇదిగాక “నాటికా” నామము ఆకాలమున ప్రసిద్ధముగామిచే కాళిదాసుడు మాళవికకు నాటకమును పేరిడియుండును. విక్రమోర్వశీయ త్రోటకమునకును మాలతీమాధవీయ ప్రకరణమునకును నాటకవ్యవహారము బహుళముగ గలదు. కావున ఇది బాధకము కాజాలదు.

(2) ప్ర. నాటికలలో నెల్ల నాలుగంకములుండగా మాళవికలో నైదింకములు గలవే ఇదియెట్లు? ఉ. “చతురంకకావ్యము భేదకముగా జెప్పట పోనగదను రసార్థానుభావకవాక్యములు ముందే చెప్పబడినవి. అది వర్ణనమూర్తము. దశరూపాదులయందు రూపకములకు సరస్వర భేదకములుగా చెప్పబడిన లక్షణములలో అంకసంఖ్య లేదు. ఆ భేదకములు మూడు (1) పెద్దపు (2) నాయకుడు (3) రసము. (“వస్తు నేతా రక్షణేషాం భేదకాః” దశ.) ఈ మూటినిబట్టి పరిశీలించినచో మాళవిక నాటికయే యని యేర్పడును. ఎట్లన (1) రసము శృంగారమే. ఇందు విప్రతి పత్తిలేదు. (2) నాటకనాయకుడు ధీరోదాత్తుడు కథా హీనము. మఱి నాటికలందుబలె మాళవికయందు నాయకుడు ధీరలలకుడు. అతనికి ధీరలలితలక్షణమే సరిపోవును. రత్నావళీ శ్రీయదర్శిలలోని వత్సరాజునకు అగ్నిమిత్రుడు. మాళవికనాయకుడు. సర్వవిధముల సజాతీయుడు, శ్రీరామదులకు కాడు. అగ్నిమిత్రునకు ధీరోదాత్తలక్షణము సరిపోదు. (3) పెద్దపు నాటకములందు ప్రసిద్ధముగ నుండవలెను కదా. మాళవికాగ్నిమిత్రకథాలే మైనను పూర్వగ్రంథములందు లేదు. విష్ణు పురాణాదులందు అగ్నిమిత్రుని పేరుమాత్రమే లభింపదు. దానిచే నాయకుని ప్రఖ్యాతత్వముమాత్రము ఏర్పడును. మాళవిక పేరుకాని ఆమెను అగ్నిమిత్రుడు వలచి పెండ్లాడెనని కథాబీజమేని ఎందును లేదు. అందుచే మాళవిక ప్రఖ్యాతము గానేరదు. అట్లుకాకున్న మాళవిక నాటకము కాజాలదుకదా. ‘కాళిదాసుని కాలమునకు ఈ రస ప్రసిద్ధముగ నుండి యుండును’ అనుటకును ప్రమాణము వలయునుకదా. అది యెందును కానింపదు. బుద్ధికల్పితవస్తుత్వమును ప్రఖ్యాతసృజనేత్వమును మాళవిక నాటికయే యను సిద్ధాంతమువై పునకే ముల్గునూపుచున్నవి.

ఇట్లు నాటకశిరోమాణిక్యముగు శాకుంతలమునను, త్రోటకశల్లజముగు విక్రమోర్వశీయమునను, నాటికా ప్రథమముగు మాళవికాగ్నిమిత్రమునను, కాళిదాసుని ప్రతిభ గంగ యుంబోలె మువ్వగను ప్రవహించి సర్వసారస్వతలూకవి త్రీకరణక్షమమైన దను సిద్ధాంతము కరముశ్రేయముకదా. అందుచే మాళవిక నాటికలెల్ల కన్నతల్లియని మామతము.

నాటిక ప్రకరణాదులంత పెద్దదికాదు. (“నాటికా స్వల్పపృథ్విస్సౌఖ్యే.”). దశ

రూపకములలో నిది నాటక ప్రకరణముల సారభూతము. సూక్ష్మములో మోక్షముగ నుండు చిన్న శృంగారమయ రూపకవిశేషమును కల్పించు కవిసంకల్పమే ఈ నాటికకు జన్మ కారణము కానొప్పును. నాటిక నాటకమంత భావోద్వేగకారియును (Serious) గాదు— “గ్రీకులు” “Neo comedy” కిని నాటికకును సన్నిహితసంబంధ మున్నదని పోల్చిచూచిన తేటపడును. ఆంగ్లమున దీనిని “Court Comedy” అనబోలునని కొందఱు యాశయము. క్లౌన్సియరుమహాకవికృతము లగు “Romantic Comedies” తో నీ నాటికలు కొంతమట్లుకు సరిపోలును. పదునెనిమిది యువరూపకములలో నాటికయే ఆ గ్రంథానగమన పటము. వీలన అదొక్కటే ప్రయోగార్హము. అది శృంగారరస గుళిక. కడను రసముల నేదియు నందు ప్రధానముకానేరదు. నాయికానాయకులు నృపతులసంభూతులు. అందుచేతనే ఒకటివియు నుదాత్తతయు—సాధారణ జనశేషృత్వముచే గలంగ నివిరూపకమునకు గల్గినది మఱొక సందర్భమున బ్రాజ్ఞే చెప్పినవాక్యము ఇట లెస్సగా సరిపడును.

నాటికలలో విదూషకుని ప్రాముఖ్యము హెచ్చు. నాటకములలో మాళిభూతమైన శాకుంతలమున విదూషకుఁడు “మృత్విందబుద్ధి”. అతిశాకుంతలమైన యుక్తరాయ చరితములో విదూషకుఁడే లేఁడు. ముద్రారాక్షసమునను లేఁడు. నాటకములు భావోత్కటములు (“Serious”) అగుట, నందు నాటికలలో బల విదూషకునకు అకుంతప్రాధాన్యము లేదు. నాటికలయందన్ననో విదూషకుఁడు నాయకునకు “కార్యంతర సచివుఁడు” (మాలివి). నాయకుఁడు-ధీగలితుఁడు కావున-రాజకార్యములను మంత్రి యధీనము చేసి “కమవ్యవహారములలో” వ్యాపృతుఁడుకాఁగా, విదూషకుఁడు అందు మంత్రియై ఈ ‘సంధివిగ్రహచింతలో అమాత్యయాగంధరాయణని మించినవాఁడు’ (రత్నా. పుట. 30) అగును. నాయకున కతఁడు ‘విశ్రామస్థానము’ (రత్నా 4. అం.). అతఁడతేక నాటికయే లేదు. అతని కార్యకాశలము అద్భుతము.

ఈ నాటికలలో కథాసార మొక్కటియే. మాళివికారలన్నవశీక్రియదర్శకలు కథలో చాల బోలును. నాయిక తోలుతనే నాయకునకు పట్టిగా సంకల్పకయగును. సంకల్పము నెఱవేఱకప్పుడైనను గాయిక వీడో యొక యలవోక యిక్కట్ల పాలై స్వజనమును బాసి ఎట్టో నాయకుని యంతిపురము చేరును. అందు రాణికి దాసిగానుండ నాయికను నాయకుఁడు మొదట (మాళివికారత్నా పటలయందంబోలె) చిత్తరువు లోనో, కాదా (క్రియదర్శినిలోనుంబోలె) పితృత్వముగనో చూచి వెలపుఁగొనును. విదూషకుని రామతంత్రికౌశలముపలన సమాగమము సంభవించి అంతలో దేవేరియాటంగముల చే బెడిసి పోవును. దేవి గాయనిని చెఱయంగంచును. చెఱ తక్కించుట కిద్దఱతోపాయము నము. కడకు గాయికను తగియించు, రాజాస్థానికి కార్యంతరమున చచ్చినవారు, గుఱు

లింతురు. ఆమె రాణికి బుద్ధగురాలగును. రాణి నాయక నాదగించి, తన పూర్వకాశి న్యమునకు అనుశయమొంది తనచేతితోనే యామెను నాయకున కర్పించును. ఇంక రాణిగారిదే ప్రాభవము. మాళవికలో దేవేరియే రాజును “ఆర్యపుష్టరేణా, నీరు ఇంకను ఏమిస్త్రియముచేయునును” అని యడగుటయు, రాజు “ఇంకనుం బ్రియమంబునా? అయిన నిట్లగుంగాక—“నీవు ప్రసన్ననక్తవయి నిత్యము స్వసుచుండుచుండిరే” అని ప్రార్థించుటయు రాణిగారిప్రాభవమునకుఁ దలపాలము. స్త్రీయదర్శికయం” ను అగ్నే.

కొన్ని నాటికలలో నొక బౌద్ధ చరిత్రాచక నాయకకు సంబంధించిన సాహిత్యము చేయుచుండును. ఉదా.—మాళవికలో ఐండితకాశికి, స్త్రీయదర్శికలో సాంప్రత్యయ ని, మృగాంకలేఖలో సిద్ధయోగిని. కొన్నిట భృంగములో వానరములో పథపెంజెమునలో దోడ్పడుచుండును. ఉదా.— మాళవికలో పింగళవానరము, రత్నావళిలో సాహిణంపుర గడి, స్త్రీయదర్శికలో తేటితుటుము.

అన్ని నాటికలలో నించుకయుద్ధప్రస్తావము కలదు. ఇంకను చిల్లరసాహిత్యము లనేకములు.

ఈ నాటికలకవులకు మేలుబంతి కాళిదాసుఁడు. నాటిచారచనున ‘నిపుణ కవి’ శ్రీహర్షుఁడు. ఈయన మూడురూపకములలోను రెండునాటికలే.

రత్నావళీనాటిక.

“అశ్లిష్టసంధిబంధం, సత్సాస్త్ర సువర్ణయోజితం సుశరాన్,

నిపుణ పరీక్షక పృష్టం, రాజతి రత్నావళీ రత్నమ్.”

అని దామోదర మిత్రుఁడు కుటీనీమతమున రత్నావళిని ప్రకరించినవాఁడని. అందు (1) నిర్మాణ సైపుణి (2) పాస్త్రప్రోషణకాశలము (3) కవిత్వాదీప్తి (4) సహృదయపరితోషకత్వమత్సవము—రత్నావళియొక్క యుక్త్యుప్తతాహేతువులుగా నుక్తములు.

(1) రూపక నిర్మాణకళలో రత్నావళి ఐరమోచ్చితినీ గాంచినదనవచ్చును. ఇందు ఆలంకారికు లనుకాసించు సంధులు, సంధ్యంగములు చక్కగా నతుకబడినవి. చిత రూపకరసార్థ సమధాకర—సాహిత్యదర్పణములలో వీనికి రత్నావళి తనగు నుదాహరించఁ బడియున్నది. ఇవి కాస్త్రమునకై పట్టుపట్టి తెచ్చినిల్పినట్లుండవు. నేర్పరియైన నగలఘన వాడు కెంపులను కుందనముతో నతుకులు తెలియనట్లు నిపుణముగా, చక్కగా, సంప ముగా బిగించి రచించిన యుక్తమాలంకారమువలె రత్నావళి శోభించును. కథాపాటిక కథ సర్వాంగసంబరముగ సాగుచు ముద్దులొల్కుచుండును.

“సంధి సంధ్యంగ ఘటనా రసాభివ్యక్త్యపేక్షయా,

న తు కేవలయా శాస్త్రసీతినంపాదనేచ్ఛయా.”

అను నాలంకారికనూత్తికి రత్నావళి లక్ష్మభూతముగ నున్నది. (సంధుల సమన్వయము. చూ. “రత్నావళికథానిర్మాణము.”) కళాగోపనముచే కళను విలసిల్లజేసిన ‘సింధుజండు’ శ్రీహర్షుడు.

(2) ఇక పాత్రములవిషయము. రత్నావళియందలి పాత్రములు చాలమట్టుకు బృహత్కథామూలకములే. యోగంధరాయణండు, రుమణ్యంతుండు, వసంతకుండు, వాసవదత్తావత్సరాజులు ను బృహత్కథలో వారే. బృహత్కథలో వాసవదత్త హరణసమయమున తనస్వామియొక్కగుట్టగాంచి యామె మదికెక్కినది ‘ఛందసమాల’. మఱి శ్రీహర్ష ప్రసిద్ధకుండులైన సాగరిక (ఆరణ్యకసైదోషు) రసజ్ఞశేఖరుల మనసులను, వత్సరాజు చిత్తమునుంబోలె, కొల్లగొను ముగ్ధగుప్తు. సాటిలేని విభవముచే వెలుగొందు నీతితోడను, శకుంతలతోడను, ఆమె సరిపోలకపోయినచో బోవుచున్న మాళవికకుం దిగిన నెచ్చెలియని చెప్పవచ్చును.

శ్రీహర్షుడు వ్రాసిన మూడురూపకములలో రెంటికి వత్సరాజు నాయకుండు. రెండింటను వాసవదత్తజే ప్రాధవము. ఇక కథలులేవా? నాయకులారా? లేరనియే శ్రీహర్షుని యాశయము. వీలన. శ్రీరాముడే నాయకుండు, వత్సరాజే నాయకుండు. సంస్కృత నాటక వాఙ్మయమునందు వీరిరువురికధలవలె కవిజన మనోమోహకములు మఱి పెక్కులేవు. అనేకమహాకవుల భారతులు శ్రీరామచంద్రుని తల్లారోత్తరగణపకీర్తనములై పరించినవి. ఆట్టి యవతారపురుషుని చరిత్రాభివర్ణనము యరమాధి సాధనమనియు కవులు తలంచిరి. మఱి వత్సరాజువిషయమున నట్టి పారమార్థిక పారతాకికబుద్ధులు లేవు. కాని అర్థరు, చాన్ల పెను, హరూ ఆల్ రషిద్ మున్నగువారలకధలు ఆయాదేశీయుల కెట్లు మనోహరములో, వత్సరాజకధలు నట్టి ప్రాచీనభారతదేశవాసుల మనసులను హరించినవని, తన్నాయకముగ రచించబడిన బహుకావ్యములే సాక్ష్య మిచ్చుచున్నవి. కథల సారస్వతమున మకుటాయమానము బృహత్కథ. అది వత్సరాజు, వాసవదత్త, తత్పుత్రుండు నరవాహనదత్తుండు వీరల కథయే. భాసమహాకవి ప్రతిజ్ఞాయోగంధరాయణ స్వప్నవాసవదత్త నాటకములందు ఈవస్తువుచేతనే రసజ్ఞులను సేవించెను. కాళిదాసుండు మేఘసందేశములో వత్సరాజుకధను తాంకక తనివి ననలేదు. (ఉదయనకథాకోవిద గ్రామవృద్ధాక్). ఆనంగహర్షుండు కరుణరస ప్రాప్తిగా తాననవత్సరాజనాటకమును వ్రాసెను. అజ్ఞాతకవి యొకండు వీణావాసవదత్తమును వ్రాసెను. శూద్రకుండు ‘వత్సరాజచరిత’ నాటకమును రచించెను. (సుబంధుకృత వాసవదత్తకథ ఈ యుదయనప్రియ వాసవదత్త కథయే యని వ్రాసిన మహ్మదాల్లా పండితునివాక్యము అవిచారిత రమణీయము; అందుచే వాసవదత్తావత్సరాజసారస్వతమున సుబంధుకృత వాసవదత్తను బేర్కొనుట ప్రామాద్యము.) మఱి యెన్నియున్నవో వత్సరాజకావ్యములు! అందుచే శ్రీహర్షుండు “లోకేహరిత వత్సరాజ చరితమ్” అని తానా కథనుగ్రహించుటకు హేతువును చెప్పెను. మహాకవులు తమ ప్రతిభాధనమును లోకప్రసిద్ధకథయను మేలనంచులొక గట్టుటాచారము.

ఇట్లు గైకొన్న పాత్రములచే సముచితములను, అదీర్ఘములను, మనోహరములను, అగు సంభాషణములమూలమున తత్తదుచితభావములను చక్కగా శ్రీహర్షుడు ప్రకటించుజేసినాడు.

కిందఱనాటకములలో పాత్రములు ప్రకరణోచితముగగాక, తార్కికులవలెనో, భాషాచండితులవలెనో భాషించుట కలదు. ఇందులకుఁ గొన్నియెడల వేరీసంహారమందును, పెక్కుచోట్లు ప్రసన్నరాసువమునందును, ఉదాహరణములగలవు. పండి. భాస, కాళిదాస, భవభూతి, శూద్రక, శ్రీహర్షులు సహజరమణీయభాషితములను వెలియించుటలో మిన్నలు. అందుచే నీపాత్రములు అచ్చునందీసిన ప్రతిదిబములుగాక విశిష్టలక్షణములచే విలసిల్లుచు, జీవ ముట్టిపడుచు, పరితలఁ దన్నుచుండును.

పాత్రప్రవేశములకై చేయు పూర్వసిద్దేశము లను శాస్త్రమునకే చేయునట్టివిగాఁ గన్పట్టక, సహజముగ ఘట్టినట్లు సరిపోవుచుండును. ఈవిషయముగ రత్నావళి అన్నిటియముగ విలసిల్లుచున్నది.

(3) ఇక రత్నావళీనాటికలోఁ గవనమునుగూర్చి. శ్రీహర్షుని యుండునాటకములలోను రత్నావళిలో నుత్తమకవనము తక్కువగా నున్నది. వేనలస్త్రమై I అం ౧౬; ననుఁ గృపజూడుమా II అం ౪౫. దయితుముఖంబు III అం ౫౫; నయనానందకరుండు III అం ౫౯. ఇత్యాదిపద్యములలో భావము మనోహరముగ నున్నను, కాకుంతలలో తర్రరామచరిత్రల కవనమహిమ యిందు కానరాదు. ప్రహేళికాముఖాని వసంతోత్సవ వర్ణనాల్లోకములు రంగమున రాణింపనే రాణింపవు. అందు కొన్ని రసవత్త్వము నను మందములు. రాజుపద్యములు చాలపఱుతు కాముకుల మఃమూలం “ప్రాంతపక్ష” మాటలుగా నున్నవి. కొన్నిపాత్రము రత్నములనఁ జెల్లెయాన్నవి. రత్నావళిలో కవనమేది యనగా దాని యద్భుతాతర్కితోఁపనల నన్ని ప్రేమలే. మొదట మదినుండనుకొని సాగరిక పత్సరాజుపై పూలు చల్లుట - పిచ్చట కారికావృత్తాంతము - సాగరిక వాసవదత్త వేషమున నభినయించునని ఎఱిగి, వాసవదత్తయే రాజునుజేరుట - తత్పరిణామఃకృతము - వింద్రజాలికాగ్ని - ఇవెల్ల కడుంగడు సరసములు. వింద్రజాలికాగ్నిచే నిర్వహణమున నద్భుతము నేర్పుతో నెలకొల్పఁబడినది. నాటకము చదివినను, ఆలోచించినను, స్లోకముల కవనమహిమచే నటుండ, నన్నివేశసాభాగ్యమహిమచే నెంతయు రసోత్తముగా నుండును.

(4) కొన్ని సంస్కృతనాటకములు అనర్థరాసువ ముద్రారాక్షసాదులు కడమ రీతుల నెంత ప్రసిద్ధములైనను ప్రయోగమున రక్షిగట్టవు. కాళిదాస శ్రీహర్ష శూరసేన కృతులను, ఉత్తరరామచరిత్రమును లభ్యక “చాక్షుషక్రతువులే”. ప్రాచీనకాలమునందు రత్నావళి నాడిరి. “దామోదరమిత్రుఁడు తనతోడు వసంతోత్సవములో మంచినాటక మాడింపుమని యడుగఁగా ఈరత్నావళీనాటకము నాడించెను. ప్రయోగమందు మహా

మంత్రి నాటికార్థమై తమపూరులే ఆ గ్రంథములో వర్ణింపఁ బడినట్లు స్త్రీలతోఁగూడ సర్వాభరణ భూషితులై విభవోత్తరముగా క్రొవులతో నెఱ్ఱని రొండొరులపైని వేశ్యల పైనిం జల్లుచు, ఎఱ్ఱబుక్కాపొడుముచే సంధ్యారాగముం గావించుచు, బోగముమేళము లతోఁగూడ నృత్యగీతవాద్యములతో జేసిమ్రోల నాటికాప్రయోగములో నతని మేడ వెంబడి నేఁగునట్లు గావించెను. ఈవృత్తాంతమును, నటసంఘమునకు రాజిచ్చిన బహు మతులవివరమును, ఈనాటకకథను ఆ మహామంత్రియే ఆర్యావృత్తములలో (కుట్టినీమత ములో) రచియించినాఁడు. ఇందువలన నీనాటకముపై మనపూర్వులకు ఎంతగుఱియుండె నో ఎఱుకపడును.” తా స్తులవారి భారతాభారతరూపకమర్యాదలు ౧౦ వ శీర్షిక.

ఇట్లే, రత్నావళీనాటిక కావ్యరత్న సిఫుణపరిక్షకులైన యాలంకారికసార్వభౌము లచే - అభినవగుప్త భోజ మద్దుట విశ్వనాథాదులచే, కడుబహుకృతమైనది. శ్ర వ్యము గను దృశ్యముగను రసజ్ఞులమదికెక్కినది. నాటికలలో మిన్నయని వన్నె గాంచినది.

శ్రీహర్షుని ప్రతిభాదికము.

సంస్కృతనాటకకర్తలలో శ్రీహర్షుఁడు ప్రసిద్ధుఁడు. దశరూపకము, సరిస్సతీకంఠా భరణము, సాహిత్యదర్పణము, రసార్ణవనుధాకరము, మున్నగు సాహిత్యకాస్త్రగ్రంథము లందు అతని గ్రంథములనుండి మొండుగ నుదాహరణములు గన్నట్లుచున్నవిని పూర్వోక్తము. దీనిచే నాలంకారికులకు అతనిపై సెంతగౌరవము కలదో ప్రకటమగు చున్నది. జీమూతవాహనుని యుత్తమనాయకతను వీరరసనిరూపణ సందర్భమున దశరు పకకారుఁడు మిక్కిలి కీర్తించినాఁడు. జయదేవుఁడు,—

“యస్యా శోషర శ్చికురనికరః, కర్ణపూరో మయూరో,
భాసో హాసః, కవికులగురుః కాళిదాసో విలాసః,
హర్షో హర్షో, హృదయవసతిః పంచబాణస్తు బాణః,
కేహం నైహ కథయ కవితాకామినీ కాతుకాయ?”

అని కవితాకామినికి శ్రీహర్షుని హర్షముగా నభివర్ణించెను. శ్రీహర్షుఁడే తన్నుం గూర్చి “నిపుణః కవిః” అని చెప్పకొనియున్నాఁడు. ఇతని నాటకములు భాసకృతములను కొందఱువాదము యధార్థముకాదు కాని అదియు శ్రీహర్ష రూపకములకు ప్రశంస చెప్పనదిగ నున్నది. దామోదరమిత్రుని రత్నావళీప్రశంస పూర్వోక్తము.

కాని, హర్షుని ప్రతిభ భాస కాళిదాస భవభూత్యాదుల ప్రతిభముందర నెచ్చు గాఁ బ్రకాశింపదనుట సత్యమే. ఆమహనీయులకు వారకదా దీటు. అందును కాళిదాసుని నాటకములను శ్రీహర్షుఁడు మిక్కిలి యనుకరించెను. విక్రమోర్వశీయ రత్నావళీలలో కొన్ని సంభాషణములు సంపదించుచున్నవి. ఉదా,—

- (1) “శోభదుకూలయుగ్మమును దాలించి మంగళమాత్ర భూషయై
పూతములై కలేగణికాగోసలఁ బూర్ణ కచాళిఁజెర్వియున్

చేతములానిగర్వ మవచిత్వవదేశమునకొ ద్యజించియుకొ
గాతరనేత్ర నాచయనిగన్న ప్రసాదముఁ దెల్పు మేననే.”

ఈ విక్రమార్కశ్రీయచద్యము రత్నావళిలోని “నూతనమజ్జన ప్రభవ” (అం. 1) యద్య
ముకునను, ప్రియదర్శికలోని “సోలఁచుతీణయై” అనుపద్యమునకును, మేలఁబఱిగా నున్నది.

(2) “ఇప్పుడు నావల్ల ప్రియవచనం వినడంచేత నాప్రియవయస్కుడికి ఎంత హృద
యానందముకలుగుతుందో అంత ఆనందము కాశాంబీరాజ్యం రావడంచేత గూడ కలుగ
లేదు.” (రత్నా. పుట 31) ఇదేయర్థము విక్రమార్కశ్రీలో,—

“నా కేకాతపవారణంబిడ దటుల్ నానావనీరాజ చూ
డాకల్పజ్వల రత్నభాసి పదపీఠాస్తాధిరాజ్యంబు తాకొ
ఈ కంక్షేక్షణపాదపీఠమున నే నేకాంతసేవాకృతి
శ్రీకృతాశ్రమసౌట యెట్టిడునో పూర్తింజెందు ధన్యత్వముకొ.”

(3) వాన—“అయినకు కనపడకుండా వెనుకపైపున్లెల్లి కంఠము కాగిల్చించుకొని
ప్రసాదింప జేస్తాను.” (రత్నా.)

“వెనుక కల్లన వచ్చి నావీక్షణముల
ముగ్ధకరవంకజములతో మూయుకొన్నాను.” (విక్రమార్కశ్రీ.)
వానపద త్రవ అట్టిసంవిధానము కలుగలేదుగాని ఉర్వశికి గలిగినది.

ఇత్యాద్యనుకరణములు మెలఁకువతో ఘరికించి వెక్కు కనిపట్టవచ్చును. భావము
లలోనేగాక కథావస్తువునందును అనుకరణములకలవు. మాళవికకు ప్రతిబింబములు ప్రియ
దర్శికారత్నావళులు. ఆకారణమునుబట్టి శ్రీహర్షుని ప్రతిభ నతకరింపరాదు. ఏలన కాళి
దాసాదుల నెల్లరు ననుకరించిన వారే.

ఎరవుసొమ్ముల నొఱపుగ నుపయోగించుకొనుటలో శ్రీహర్షుఁడు సిద్ధహస్తుఁడు.
శాకుంతలములోఁ కాళిదాసుఁడొక భృంగమును పెట్టఁగా శ్రీహర్షుఁ డొకలేటిఱుటుమునే
ప్రియదర్శికలో నిబంధించినాఁడు. ప్రియదర్శికలో ఆసంవిధానము అత్యంతము మనోహ
రము. శాకుంతలమునందలి సమగంవిధానమునకన్న రమణీయతరము. కాళిదాసుని మాళ
వికలోని పింగళవానరవృత్తాంతమునకన్న రత్నావళిలోని సాహిణంపుఁ గపివృత్తాంతము
ప్రయోజనమున మరింత సొంపుగనున్నది. మాళవికలోని విషప్రయోగమునకన్న తద
నుకృతియగు ప్రియదర్శికలోని విషవృత్తాంతమే రమణీయతరము.

1. శ్రీహర్షుఁడు అద్భుతసంవిధానములను కల్పించుటలో నిపుణుఁడు. రత్నావళిలో
సాగరిక వానపద త్రవేషమున నభినయించునని యొఱిగి వానపద త్ర తానె రాజును చేరిన
సంవిధానము ఎంతయు నందమైనది. ఈ-మాటువేషములను ప్రియదర్శికలోను కవి పెట్టి
నాఁడు. ప్రియదర్శికలో నంతర్నాటకమున, వత్సరాజే — నాయకవేషధారిణి — మనోర
జుడు నాయక పాత్రయగుటచే. తన ప్రియను ఆరణ్యికును వానపదత్వా వేషధారిణిని.

కామించునట్లును, ఒక్క పెట్టన వాసవదత్తా ప్రణయకథయు, ఆరణ్యకా ప్రణయకథయు సొంపుగ నొకటిగ జతపడునట్లు కలయనేసి శ్రీహర్షుండు సహృదయవతితోషముం గూర్చి నాడు. ఇట్టిరచనలు నాటక ప్రపంచములో చాలలేవు.

మఱి, నాగానందమున నతుర్ధవంచమాంకములు త్సుద్ర హృదయములనేని యుదాత్తములఁ జేయఁజాలుభంగిని రసోత్పంగముగా రచింపఁ బడినవి. జీమాతవాహనుని యస్వాధిబుద్ధిగాంచి యొకత్సుద్ర నాగుండు,-

“అహిభరణీర్తి యొకపూట యైనలేదు, శ్లాఘ్యముగ జేనియానతి నలువనైతి,

నేల నాబ్రదు కొరుండు నాకిచ్చెఁబ్రాణ, మయ్యయో! ఓ! చెడితిని! నే నయ్యో! చెడితి, కనుక నేనిట్టిబ్రదుకు ఊమైనను బ్రదికి పరిహాసాస్పదము కాను. ఇతని తోకూడ పోవుటకు యత్నించెదను.” అని యుదాత్తతం గాంచెను. గరుడుండు తాఁ బోడిచిపోడిచి తినుకొలది ఆనందమగ్నుండై యగవడు మహాసత్త్వని జీమాతవాహనుని జూచి ఇతఁడు నాగుండు”కాఁడని భక్షణముడుగఁగా. జీమాతవాహనుండు—

“నాడులందునింక నల్లలొల్పెడుంజూడు, మేన నింక నెఱచి మెనవఁగలదు,

కానరావు తృప్తియైనయట్లు మహాత్మ, బోనమేల గరుడి, మానితయ్య?”

అనిప్రాధింపఁజొచ్చెను. ఇట్టియరుదైన యుదాత్తసంవిధానములు పెట్టఁడయ్యెనని కదా షేక్ష్వియరును టాల్ స్టాయి దూఱెను. ఇట్లు ఉత్తపరసవత్తర సన్నివేశసౌభాగ్యమును కల్పించుటలో శ్రీహర్షుండు ఆసదృశుండు.

రత్నావళీనాటికాపాత్రములనుగూర్చి చెప్పినవాక్యములు శ్రీహర్షునిరూపకము లందిలి పాత్రములకన్నిటికిని చెల్లును. నాటికలలో బహువిధపాత్రస్పృశికి చోటుచాలదు. కాని, ఈన్నపాత్రములు జీవల్లోక స్త్రీపురుషప్రాయములు. నాగానందమున కొంతవఱకు పాత్రవైవిధ్యమునుం గలదు.

శ్రీహర్షుని దృశ్యకావ్యరచనాప్రతిభ యపేయము. వాగానందిమున నాయకుని తొంటి ప్రణయకథ వెనుకటియాత్మాగృణకథతో చక్కఁగ నతుకుటలేదు. ఇది లోకము. ఇట్టివి తన్నాటికలలోలేవు. అవి సర్వాంగసుందరములు. సంభాషణములు సహజమనోజ్ఞములు. భాషయు సంవిధానసమచితమును పాత్రోచితమును. వృత్తములు నాటికలలో చాలమట్టుకు పెద్దపెద్దవి. శార్దూలముల హడావిడి హెచ్చు. కవనమహిమచే కాళిదాస సవభూతులను శ్రీహర్షుండు సరిపోలకున్నను సన్నివేశ సౌభాగ్యకల్పనముచేతను, పాత్ర పోషణ వైపుణియందును వారికి దీసిపోవఁడు. అందుచే “శ్రీహర్షోనిపుణాఃకవిః” అను బిరుదయు సరిపడియున్నది.

ధరణికోట వేంకటసుబ్బయ్య.

సుంగుభొట్ల నారాయణశర్మ.

నాటకలక్షణప్రతి.

దృశ్యము శ్రవ్యము అని కావ్యము రెండువిధములు. అందు దృశ్యము అభినయించుబడును. దానిచే నటించుచుండు రూపాదిరూపము నారోపించుట చేత రూపకమని నామాంతరము అభినయమనఁగా అవస్థను అనుకరించుట. రూపకము ఉపరూపకము అని రూపకము రెండువిధములు. అందు నాటకము ప్రకరణము భాణము ప్రహసనము డిమము వ్యాయోగము సమవకారము వీధి అంకము శిశుహమ్మగము అని రూపకము పదివిధములు. ఉపరూపకము పదు నెనిమిదివిధములు. రత్నావళి నాటికయను నుపరూపకజాతిది. [ఉడమ రూపకములకును ఉపరూపకములకును దానిదానిచే చెప్పబడువిశేషము దప్ప సామాన్య లక్షణ మెల్ల నాటకమునకు ఎట్లో అట్లో ఎఱుంగవలయును.]

నాటిక లక్షణము. (చూ. ఉపోద్ఘాతము- పుట ౧.)

అంకలక్షణము:—అంకమున నాయకునిచరితము ప్రత్యక్షముగా చూపబడును. రసభావములు వెలుంగుచుండును. శబ్దార్థములు అగూఢముగాను గద్యపాద్యములు చిన్న విగాను ఉండవలయును. వీడే నొక యవంతరప్రయోజనము సమాప్తిచేందవలయును. బిందువు కొంచెము అంటియుండవలయును. కార్యములు పెక్కుగా నుండఁగూడదు. బీజమునకు సంహారము కూడదు. నానాసంవిధానములు చలయును. పద్యములు మిక్కిటముగా నుండఁగూడదు. అపశ్యక కార్యములకు భంగము కలంగఁగూడదు. కథ ఆసేకదినములు పట్టునదిగా నుండఁగూడదు. నాయకుఁడు ఆసన్నుఁడుగా నుండవలయును. పాత్రములు మువ్వరు నలుగురుండవలయును.

ఈవత్స్యమాణములు అందుం గూడవు.—దూరమునుండి పిలుచుట, చంపుట, యుద్ధము, రాజ్యము దేశము లోనగువానికి ఉపద్రవము, పెండ్లి, భోజనము, శాపము, ఉత్సర్జనము, మరణము, రతము, దంతక్షతములు సేయుట, నఖిక్షతములుసేయుట, ఇట్లు లజ్జాకరములగు నితరకృత్యములును, శయనించుట, మోవియానుట, ఇత్యాదులు, సగరదులను ముట్టడించుట, స్నానమాడుట, మైపుఁతపుఁగొనుట,—ఇవి అంకమందు చూపఁగూడదు. అంకము మిక్కిలి దీర్ఘముగా నుండఁగూడదు, దేవీపరిజనాదులయు మంత్రులయు పిణిజులయు భావరసోద్భవములైన ప్రత్యక్షచిత్రచరితములతోఁ గూడి నదై యుండవలయును ; దానియంతమున పాత్రము లందఱును నిష్క్రమింపవలయును.

రంగద్వార ప్రస్తావనాదులు కలదై బీజమును ఫలమునుగలదై ఒక యంకము గర్భములోపల ప్రవేశించినదైన మణియొకయంకము గర్భాంక (Interlude) మనఁబడును. ఉదా. బాలరామాయణమందలి సీతాస్వయంవరమును ఉ. రా. చరితమందలి తుళలవ జననభాగమును, వేంకటరాయశాస్త్రులవాచి ప్రతాపరుద్రయమందు అష్టమాంకమున ఓడలోఁ బుల్తాను మ్రొల వర్తకు లాడించినభాగమును.

నాటకమందు ముందుగా పూర్వరంగము, అటుపిమ్మట సభాపూజ, తర్వాత కవిని పేర్కొనుట, నాటకమును గూడ పేర్కొనుట, తర్వాత ప్రస్తావన. అందు నాట్య

వస్తువుకంటె ముందుగా రంగవిధానాన్ని పశ్చాత్తర్థము నటులు గావించునట్టిది పూర్వరంగ మనబడును. దీని యంగములలో ముఖ్యమైనది నాంది యనునది. ఆశ్చర్యచనముతో గూడినట్టిది దేవద్యుజ నృపాదుల స్తుతి నాంది యని చెప్పబడును. అది మంగళకరములైన శంఖ చంద్ర కమల చక్ర వాక కైరవములను పవించునదియు, ఎనిమిదేని, పండ్రెండేని పదములు గలదియుగా వలయును ప్రాయశముగా నాటకములలో నాంది గుని తలంపబడుచున్నట్టిది పూర్వరంగముయొక్క రంగద్వారనామకమైన యంగముగాని నాంది గా పని కొందఱు మతము.

సూత్రధారుఁడు మధురములును కావ్యార్థసూచకములును అగు శ్లోకములచేత రంగమును ప్రసన్నముంగావించి రూపకనామమును కవినామ గోత్రాదులను కీర్తింపవలయును. భారతీవృత్తి నవలంబింపవలయును. ప్రాయశముగా నేదే నొక ఋతువును ప్రస్తావించవలయును. భారతి యనగా సంస్కృతప్రాయమును సరాశ్రయము నగు వాగ్వాక్యపారము.

సూత్రధారుఁడు నటితోనేని విదూషకునితోనేని పారిపార్శ్వీకునితోనేని, కూడు కొన్నవాడై తమకార్యములనుండి యుత్పన్నములై ప్రస్తుతమును ఆక్షేపించుననైన చిత్ర వాక్యములచేత చేయగ సల్పఁపడు ఆముఖమనియు ప్రస్తావన యనియు చెప్పబడును.

విదూషకుఁడు— తునుమపనంతాది నాముఁడు, పని, దేహము, వేషము, భాషితము, లోనగువానిచేత హాస్యము కలిగించువాఁడు, జగడగొండి, తగవని యెఱిగినవాఁడు.

కంచుకీ— అంతఃపురచరుఁడు, వృద్ధుఁడు, విప్రుఁడు, గణగణాన్నిఁజుఁడు, సర్వ కార్యార్థకులఁజుఁడు.

ఏవస్తువు నాయకునికి అనుచితమేని, రసముగను విరుద్ధమేని, అగునో దానిని ఇదిల పలయును. నేఱువిధముగా నేని కల్పింపవలయును.

అంకములయందు చూపరానిది యింనున అవశ్యము తెలుపవలసినది యగుకథను అర్థోపక్షేపకములచేత చెప్పవలయును. అర్థోపక్షేపములు అయిదు—విష్కంభక ప్రవేశకము, అంకావతారాంకముఖములు.

విష్కంభకము భూతభవిష్యత్కథాంశములను తెలుపును, సంక్షిప్తార్థముగా నుండును, అంకమున పదిలో చూపబడును. అది ఒకరో యిద్దఱో మధ్యపాత్రముల చే జరుపబడిన యాదల శుద్ధమనబడును, సీచమధ్యపాత్రములచే జరుపబడినచో సంగీర్ణమగును. రత్నావళి I అం. మొదట శుద్ధవిష్కంభకము.

ప్రవేశకము సీచపాత్రములచే సీచవాక్యములచే చేయబడును. రెండంకముల నడుమ పచ్చును. మిగతలక్షణము విష్కంభకమున కెట్లొ అట్లే. రత్నావళిలో ప్రథమద్వితీయ, ద్వితీయ తృతీయ, తృతీయచతుర్థాంకములకు నడుమ ప్రవేశకములు గలవు.

చూళిక యనునది పరదాలోనివారు, చేయునట్టి యర్థసూచన. ఈర్ష్యా, రత్నావళి 12, 16, 52, పుటలలో.

అంకాంతసూచిక పాత్రములు ఆయంకమునకు తెంపు లేనియట్లుగానే మైయంకమును తొడంగుట అంకావతారమనబడును.

ఒకయంకములో అన్నియంకముల సూచనయు చేయబడునేని దానిని అంకముఖ మందురు.

స్వగతము— ఇతరులు వినఁగూడనిదేదో అది ఇటు స్వగతమని యంగీకృతము.

ప్రకాశము— అందఱు వినఁదగినది.

అపవారితము— తానుచోటుమాటి అన్యునికి చెప్పెడిగహస్యము.

జనాంతికము— కథామధ్యమున త్రివతాకాహస్తముతో ఇతరులను ఏడగేసి జనసమీపమున ఇరువురు ఒండొరువులతో రహస్యము భాషించుట జనాంతిక మనఁబడును.

ఆకాశభాషితము— వినెడుపాత్రములేకయే 'ఏమిచెప్పెదవు' అని చెప్పనియట్లు మునే వినట నభిగయించి ప్రయోగించుట ఏదికలదో అది ఆకాశభాషితము.

బీజ బిందు పతాకా ప్రకరీ కార్యములు అయిగు అర్థ ప్రకృతులు.

ఇంచుకగా ఉద్దేశించఁబడి బహుప్రకారముల వ్యాపించునది ఫలమునకు స్త్రోమ హేతువు బీజ మనఁబడును.

అవాంతరకథ విచ్ఛేద మొందినప్పుడు దానిని మైక్ళతో సంధానము చేయునట్టిది బిందువు.

వ్యాపి యగు ప్రాసంగికవృత్తము పతాక యనఁబడును.

ప్రాసంగికమై ఏకదేశస్థమగు చరితము ప్రకరీ.

ఏది సాధింప నపేక్షితమో దేనికొకై యారంభమో దేని సిద్ధిచే నమాప్తియో అది కార్య మనఁబడును.

ఫలాధ్యక్షులతోడంగిన కార్యమునకు అయిదు అష్టాంకులు:—ఆరంభ దంష్ట్ర ప్రాస్తావనానియతాప్తి ఫలాగమములు.

వరుసగా ఈయెడవస్థలను మున్నుఁజెప్పిన యర్థ ప్రకృతులతో యోగముంబొందుటచేత ఇతివృత్తము అయిదుభాగము లగును. అవి క్రమముగా ముఖ ప్రతిముఖ గర్భ విమ ర్యావసంహారము లని అయిదు సంఘ లగును.

[సంధ్యాదుల సమన్వయము "రత్నావళీనాటికానిర్దాణము"నఁ జెలియనగును.]

నాట్యపరిభాష—

రాజును 'స్వామి, దేవా' అని భృత్యులను, 'భట్ట' అని అధములను, 'వయస్యా' అని విదూషకుఁడును వచింతురు. విదూషకునిరాజు 'పయస్యుఁడా' అనియేని 'షేరిచేత'నేని వచింపవలయును. నటిసూత్రధారులు ఒండొరులను 'ఆర్య' నామముచేత నచింపవలయును. అధములు సములను 'హందే' అనునది, రాజిని చేటిని విదూషకుఁడు 'భవతి' అనవలయును. భూపతిని 'మహారాజ' 'స్వామి' అనవలయును. ప్రకృతులు రాజు క్షాత్రును 'భర్తృదారిక' అనవలయును. జ్యేష్ఠమధ్యమాధములు స్త్రీని తత్పతిశైట్లో అట్లు సంబోధింపవలయును. నిస్తరము. ఆం. సా. ద. వ్యవహరిచ్చేసమున నెఱుంగఁదగును.

శ్రీ రత్నావళీనాటిక.

నాం

స. చంద్రావళీనాటిక. కనోచ్చిరికి శివస్వామియై, ద్విత్వయిక్
కారం డాసానలం గాంర, హైవవతి లజ్జాస్వీభయై, పూజా
గిరుసాటుక్ ననుజెప్పటల్ నడకునుంగా, శాళిక్ చిమ్మనం
నరనం దాకుల మానుమాంజలి యనంతశ్రీలు మీ కిచ్చుటక్.

౧

మఱియు.

మ. క్షరగోల్లం మరలెంతయాక్, హాజ యాడ్వక్ లజ్జ వేనెన్మకుక్,
నరసోత్తంబుల వెండి బంధులనల్ సామ్మబ్బముం గూర్చగా,
నరు మ్రొలం నెల త్రాగ మంది గగుర్తొ బ్రాపించి తొల్కాటమిక్
నరనం శోభన నెల నెల్ల సెయిం గొన్నగ్గాణి మీ మేల్పలతక్.

౨

మఱియు.

స. కనోచ్చిరికి నావె యామనభవజు మను నాచోటకె నీవు, గావున నీకుం దగుర
నన్నమత్తమె భర బహూచార్ల మోవ ; దానినే భావకుటిలను దన్నుతోర,
ప్రప్తకంధరా నా ముజ్జగింపు, నానగండ. —యనుం గిన్న సెవని నగప్రభవయు
నబ్బిభవయు నాదేవుం దనల్పకరుణ, నర్వసాభాగ్యములు మీ కొనంగుం గాత.

౩

మఱియు.

స. 'నినుక జ్వలయింతున్న క్షయి గనినయంత
మూండా హర్ష హర్ష ముచ్చముడిగి ననునె ;
చింతన జననం నరసిర లూడియ
నరసిర ఒండ్విజులు భీతి భీతి బలి ;
నీకుం నుండు, నేడ్వం నేడ్వల్లి గాలి,
మందలంగ వేల్పులును మటుమాయ మైరి'—

అని హసించుచు దేవికి యజ్ఞ సిహస్రం
జెప్పెడు శివుండు మిమ్మురక్షించుఁ గాఁత.

౪

[ఇదియుఁగాక,

తే. జయము రిక్కులదొరకు, నంజలి సురలకు,
ద్విజపుష్పల్ నిరుపద్రవస్థితి బడయుల,
పుడమి సస్యసమృద్ధత బొదలుఁగాఁత,
విభుండు చంద్రవపుండు ప్రతాపించుఁ గాఁత.]

౪(a)

ప్రస్తావన.

సంగ్రహము.

సూత్రధారుఁడు:—అక్షిప్తి వేల ? నేఁడు విక్రమసింహపురీశ్రీధరిగారుక
సాక్షిమి నుసంతోషపముణ్ మిళితమైన వినివళంనులు సభ తీరి నన్ను సభాపాదము
5 బుగా నిలువంబించి యిట్లనతిచ్చినారు.— “మామిత్రులు వేదము సంకల్పరాయ
శాస్త్రిగారు శ్రీహర్షప్రణీత రత్నావళీనాటికను ఆంధ్రంబున రచించిన యనునా
మును పరించితిమేగాని అటఁగో జూడవైతిమి. దాసిని నీవు మామ్రొలనాటించి
మా కానందంబు గావించవలయును.” అని. [పరిక్రమించి చూచి] కావున నిప్పుడు
నేష్యరచనం గావించి వారి యభిలషితమును నెఱవేర్చెదఁ : [పరిష్కృతవంక జూర]
10 అహో ! నకలసామాజీకులయు మనస్సులు పశీకృతము లయ్యె నని నా నిశ్చయము.
వీల యన—

శా. శ్రీహర్షుండు కృతిప్రణేత, గురూక జే న్నుజగ్రాహ, యెం
తే హృద్యంబగు వత్సరాజుకథయైక. నేనొప్పు ను గాఁటఁగో ;
ఈహానిధి నొనర్చు నిం దొకఁడొండే; నేమి భగ్యంబొ నే !

15 డాహ ! నర్మగుణంబులుం లలిత గా కానందరాజ్యంబుగాక !

౫

శా. వేంకటరాయశాస్త్రి కవి, ఓనులవిందులు నత్సర్యాబృథల్,
కొంకము వేము నాట్యమునఁ, గోవిదసత్తము లీనభాసదుల్ ;
ఇంకను నేమి గావలయు, నిం దొకఁ డొక్కండె కాఱునీధి కా
తొంకి, యి వన్నియుం గలయు తీవిని వైవి మొసంగెఁ నేటికి.

౬

20 కావున నింటికరిగి యిట్లాల్లించిలిచి సంగీత మారంభించెదను. [పరిక్రమించి నేన
భ్యాభిముఖము గాంచి] ఇది మాయిల్లు. లోనికిం బోయెద. [చొచ్చి] అర్యా ! ఇట్లుము.

నటి [ప్రవేశించి]—ఆర్యపుత్రా, ఇదుగో వచ్చినాను. వీరనుపు చేయమంటావా? ఆజ్ఞాపించు.

సూత్ర.—ఆర్యా, ఈనభవారు రత్నావళీ దర్శనోత్సుకలై యున్నారు. కావున సేవ్యముం దాల్చుము. 25

నటి.—[నిశ్చయించి సనిర్వేదము] ఆర్యపుత్రా, నీకు చింత లేదు మఱి నీవు ఆడ కేమి? నే నంజేనో అదృష్టహీనురాలిని. నాకు ఒక్కలే కూతురు. దాన్ని నీవు ఏలాగో దేశాంతరింఁగా ఇచ్చినావు. మఱి దూరదేశంఁగా వున్న వరునితో దానికి పెండ్లి ఏలా గవుతుందా అనేచింతచేర నాకు ఏమీ తోచడం లేదు. ఇటువంటి యీశ్వరభావ నేను ఆడడం యేమిటి? 30

సూత్ర.—ఆర్యా, వరుఁడు, దూరస్థుఁడని నిగుఱుపడకు, ఇదె చూడు.

లే. కిదలనడుమనుండ, కనక పరివారము,

యొండొ యిగడ్డనుండి, తెచ్చి,

సీమిషమౌత్రికోన సమకూర్చుచు బోధి

యభిమానుండ యేని యభిమతమును. 35

[సేవ్యమున]

బళీ! భరతపుత్రుడా, బళీ! అది యట్లే, సందేహము లేదు. “కడల నడుమ” ఇత్యాది.

సూత్ర.—[విని, సేవకభాషిముఖముం గాంచి] ఆర్యా, ఇంకను తామసియై పది? పిఁడుగో నాశమ్ముండు యోగంధరాయణ వేషమును దాల్చి వచ్చియున్నాఁడు. 40 రా మఱి. వనమును అనంతరకరణీయము లయిన యితరవేషముల భరించి స్థిరపడుదుము.

[అని నిష్క్రమింపఁబడి.]

ప్రస్తావన సమాప్తము.

విష్కంభకము.

[అంతట, హృష్టాంకు యోగంధరాయణుడు ప్రవేశించెను.]

- యోగంధరాయణుడు.—ఇదియిట్లే. చంద్రహాసా! తన ప్రాంతమును విడిచి
మరలం బరించి కాదేని, *సిద్ధాని యాదేశమానుని ద్వారా కను నింపి పట్టుకొని
5 చిన యాతని కూతురు నమస్త్రములతో బీడగిరి వలెగట్టి గుడిచి బడలి లేచి
టయు, కౌశాంబివాణుడు బజ్జిబాడు సింహశమునుండి వెచ్చుచు ఆచార్యుల నున్న యోగ
బాలను కాచుటయు, ఆతడు రిక్తును లాచిహ్మముచేటి ఆశుగు ఆనందముల యొనరి
దెచ్చుటయు, ఇవి యెట్లు ఘటిల్లెను? [హావముతో] ఎల్లవిధములకు వారినీ నీ
అభ్యుదయములు ఒకంగూడుచున్నవి. [అలాచించి] నేను ఈశులు † గౌరవములు
10 దేవితంతం బెట్టుటయు యుక్తమే. ఓంటిని గదా ఇచ్చుటికంచుక బాభో! యోగంధర
రమంత్రయగు వసుభూతితోఁ గూడి ఎట్లా నమస్త్రమునులు నిక్షేపనకావలె.
‡ కోసలని నమయించుటోయ్యయన్న రుమణ్యవంతునితోఁ గలిసి నాడెడి. ఈ విధమున
ప్రభుప్రయోజనము సిద్ధప్రాయమ యైనను నాకు ధృతిం గూర్చు తున్న! ఎట్లము గదా
భృత్యభావము.

- 15 తే. ఒడయసికి మేలు కూర్చునీయున్నవామున, సిద్ధ ప్రావంబు చేయునాకంబున గలంబు.
నగును నిచ్చుట సిద్ధి; యట్లైన బడికి, జంతువుక రంపంబు న్యవస్థించునా గలంబు.

[నేవ్యవసం గలంబున.]

[అ]

- [విసి] అహో! మృదుమధుర మృంగవృక్షసామంతం బయితి గంగదంతోద
పారులచర్చరీధ్వని మ్రోల నుద్గమించుచు నీచలకంబు దొనరెచ్చుచున్న! ఇంతలంబు నే
20 నూహించెద - మననమహోత్సాహుల చెప్పినట్లు యీ పోయె ప్రావంబు
గాంచువాడై ప్రభుప్రప్రసాదమగును చింతింపద! సిద్ధియు నూహింపజూ!
అప్పుడే ప్రభువు ప్రాసాదము నెక్కినాడే! ఆనందము—

తే. ప్రియవసంతుండు, విశ్రాంతవిగ్రహుండు, జనమనోనీలయిండు, పరిగెడి తుండు;

నవమహామును జూచుచితట సాక్షాత్కరించు ప్రసాదము డావలె! స్వామి చచ్చు.

- 25 కావున నేను మాహావేరికిం బడి నార్యశేన ముని. ప్రాంతమున గలంబు.

విష్కంభకము చమత్కరము.

*సిద్ధాదేశకి—యోగస్యాపాణిగ్రహణం కరిష్యతి స నార్యభౌ మారాజాధిపత్యుని
సిద్ధస్యాదేశకి.

† సగౌరవము—“భగసిబుద్ధ్యా.” ప్రియ.

‡ కోసల—ఉత్తరకోసలకాదు. ‘విష్ణుదుర్గావస్థితస్సుకోసలవృషలేశ’

మఱియు,

శా. పూర్వీక్ ముంగిటఁ గ్రొవులకొ గురి గాల్పల్లఁబామందున్, భృతిన్
మురింబో, నటియింపఁ, ద్రొక్కుడులదేవున్ నేయుచుండునక
నారీమండలిచెక్కుచెంద్ర మురలకొ, నానాచున్యాస మై,

10 యారాక ట్టఖలంబు చెందిరమె యై యేపారె నొక్కుమ్మడికొ. . .

విదూ.—[చూచి] ప్రేయవయస్యడా, బలేజాణలయినసరసులు నూటి పాళ్లు
క్రొవులతో చిమ్మిన వసంతాలపొట్లకి నీత్కారం చేస్తూ ఈబోగాల యెచ్చె కత్తెలు పీటగు
విలసిస్తున్నారో చూడు.

రాజు.—[చూచి] వయస్యడా, సరిగా కనిపట్టితివి. పీటన,

30 ఉ. మానక రాలంబుక్కుబలుముబ్బలు చేసెడి చిమ్మ పీటికొ

గానగ నొ చూకింశ మణికాంచనభూపణిచ్చి పూచికొ.

పూసెఁ గ్రొవుల న్నడలవారికి తత్తఖిలంబుల కల

ధ్యానము మీఱ నన్ను బింధానుమనకొ ద్దరియింబు జేసెడికొ. . .

విదూ.—[చూచి] ఓవయస్యడా, ఇదుగో ముసటి మత్తుకు పగిసల్లు నచుతాళ్ళి

40 నయం చేస్తూ చూశలలికితో మాడా యిక్కడెక్కే పస్తావున్నది. చూడు ప్రేయవయస్యడా.

[అంతట మదలీలను నటించుచు స్వరభింబండుమం బాడుచు

ఇరువురు చేటికలు ప్రవేశింతుర]

గేయము.

దలకడ తెచ్చెర వచ్చెనే! ఎలరాజు నానలికొచ్చెనే!

45 ఎలనాగ లను గంట గించెనే! ఎలమాపు లను చుసె గించెనే!

పొగడతా పుల వెన నట్లెనే, మిగుల ముల్లపై నట్లెనే.

తొగింకటి యిలుపు ప్రంచెనే, చిగురుబోడి పులుండు సించెనే. . .

5 ఉ. మునుమును మధుమానం బిలు, జనులయెడల మెత్తబలుచుఁ, జయ్యున నంతకొ

అను పొటఁ జొరంగఁ, గాముడు, మనుకోస పడంగ నేయుఁ బువుబాణములకొ.

50 రాజు.—[చూచి] ఆహా! ఈచేడెల యొక్కట మీ పాటిమీఱి మహాహరమంగా
నున్నది. అట్లేగదా;

ఉ. వేసలి స్రస్తమై చెదరి పడ్డొనె నల్లనయెత్తుపోజిమికొ,

*మానక పాద మంటి యినుముట్టుగఁ గ్రందిలచున్న వందియల్,

*క్షీబాయాః (అశవివ) స్తనభర...శం క్రీడన్త్యా అస్యాః—క్షీడయేవకేశపాశః
వోశాగజంజలి. ఇమానూపురౌ...కస్తతః, కమ్మనుబనాద్వగ్నిస్తోహరః...హన్తి.

భూసుచుఁ గంపమిట్టటయి మోఁదుచునున్నది హార మత్కునకొ,

కొను కుచాద్రినమము త్రైగంబడ మత్త నటించుపీడ నాకొ.

౧౬ పో

విదూ.—[నవ్వుచు] వయస్యడా, నేనుగూడా కాసెగట్టిన యీచేడెల మధ్య
అడుతూ పాడుతూ రవంతసేపు హాళిపండుగని గౌరవించివస్తాను.

రాజు.—[చిలునగవుతో] వయస్యా, అట్లే చేయుము.

విదూ.—సీయాజ్ఞ [అని లేచి చేతికల నడుమ న్నించుచు] ఓ మదనికా, ఓ
చూశలతికా, ఈచర్చరిని నాకున్ను నేర్పండి.

60

మదనిక.—[నవ్వి] చెడిబలికినవాడా, ఇది చర్చరి గాదోయి.

విదూ.—మతియి నేమిటి?

మద.—చెడిబలికినవాడా, ద్వివిభింబమోయి యిది.

విదూ.—[హర్షముతో] ఈభింబంతో మోహకాంక్షేస్తారా లడ్డుభుజిస్తారా?

మద.—చెడిబలికినవాడా, కాదు, గదు, పాడేదోయి యిది.

65

విదూ.—[ఆశ్చర్యపుతో] పాడేదా యిది! [విహారముతో] పాడేదే గాని
భిగిది కాకంటే నాకెంగుళ ఇది! ప్రీయవయస్యడికాడికే వెళ్తాను.

[అని పో నుకించి ఓనరిలి కూర్చుండును. అయిదు
పురుసు లాగుదురు. విదూషకుఁడును లాగును.

ఇరువురును.—[అతనిచేతులు చట్టకొని] ఉండు. చెడిబలికినవాడా; భస్మించుకొని
వెళ్తావా? ఎక్కడికి వెళ్తావు; [అని బహువిధముల తాడనము నేయుదురు.

విదూ.—[చేతులు లాగి] నీ కలాయితకుడై రాజును దఱిసి వయస్యడా
నర్తించితిని.

రాజు.—వయస్యా, క్రీడనముం గావించితివా?

విదూ.—క్రీడనం గాదు, కలాయనం గావించాను.

75

చూశలతిక.—ఓ నే మదనికా, మనము చాలాసేపు ఆడినాము. రా మరి. వీలిన
నానికి దేవిగారిగంటేకాన్ని నివేదించుతాము.

మద.—చూశలతికా, చక్కగా జ్ఞాపకం చేసుకొన్నావు, అలాగే చేతాము.

ఇరువురును.—[హర్షించి, కసి] జయం జయం వీలినవారికి. దేవరా, దేవి
గారు ఆజ్ఞానిస్తున్నారు - [అని నగముమాటలో లజ్జను నటించుచు] కాదు కాదు, విజ్ఞా 80
స్తున్నారు.

రాజు.—[హర్షముతో నవ్వి ఆదరముతో] మదనికా, ఆజ్ఞాపించుచున్న దను
మీయే రమణీయము, నుతి మదనోత్సవములలో అది మతియే రమణీయము. కావున
చెప్పుము దేవి యే మంజ్ఞాపించుచున్నదో.

రత్నా వల్లినాటిక

౩ విదూ.—ఓసీ దానీశానాథరా, ఏ మాన్యు-స్థానానైరే పేదగారు?

పేజీ ౧౦. — జేబిగారు శాలాగు పుష్పవర్షాదులు, ఏమనంటే, — నే నీవగో బ్బె
మకరందోద్భావములో ఎక్కడోకోకుండుట. ప్రతిష్ఠిచేసిన దేవస్థి పూర్తి కి, పూర్తి
చేసినను. ఆస్తిప్రకృతి అక్కడకి కనుంచేయవలెను. — త.

రాజు:—వంశమునకు. ఏముంది? కుమారులు. కుమార్తెలు. కుమారులు! కుమార్తెలు!

[illegible][illegible]

“శ్రీనివాసా నమః” తిరు. ౧౨. [౧౩. ౧౩] శాంతం.

15 వాడొక చిన్నవాడు, అతడు పోయినా.

$$f(x) = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{x} + \frac{1}{x^2} \right) \quad \text{for } x > 0, \quad f(x) = 0 \quad \text{for } x \leq 0.$$

సంజా-—ఇది ముగియడం, వాటిని చూడండి

ఉదా. - పుష్కరం, ఇసుక చివు.

విద్యా-ప్రకటన గాంధీ: సీమ ఇదే ఆంధ్రప్రదేశ్-లో. ప. 1-10

00 శింశూము.

వికా. — [తత్త్వముతో] మనశ్శాస్త్రం . మ. ప. 1-వ. 1, కృష్ణాపరిచయము.

[illegible]

05 గాఢము - పచ్చని ముడి పువ్వులు.

రాజు:—[తలదూకెత్త] అవతి! నా సొంత కుమార్తెను ఇలా పాపమునకు నువ్వు ది! నీ పని పెట్టకు:—

ఉ. మోక్షము ద్రోశములుగా మొదలు, లేనప్పుడు = అతి.

గానపాదానాది *సంఖ్యల కండులు పట్టి గీచి బట్టించుట.

110 శ్రీశైల తిరుమల గోపాలకృష్ణానందాచార్యుల గ్రంథములు, ౨వ భాగము.

భాగ్యలక్ష్మి గారికి ఉపభాగం. పా: చక్ర: పి.జి.కె. 5.

• సుజీవము.

* 'ဗုဒ္ဓ' So that the hum may be tumultuous like the gabbling in an alehouse.

తే. పొగడ *గురిసెను మూలానఁ బూలవానఁ

గల్లగండుూషమల వెలిఁ గ్రక్కెననఁగ ;

వెనుకఁ జిక్కినసంపెంగ ననిచె ముగ్ధు

115

తామ్రతరుణీముఖేందు సంధానగరిమ ;

అలకించి యశోకపాదాహతులను

గుఱ్ఱైలయందయల † రోద, లుబ్ధు మీఱి,

తేటితటుములు ‡ ర్ఘంకారచ్చి గీతి

ననుకరణ మొనరించెడి ననఁ జెలంగు.

౧౦-120

విదూ.—[ఓసి] వయస్యా, ఇది తుమ్మెదలు అంచెలశబ్దాన్ని అనుకరించడం కాదోయి, ఇది దేవిపరిజనంయొక్క అంచెల శబ్దమే.

రాజు.—ఆవునోయి, సరిగా కనిపట్టితివి, వయస్యా.

[అంతట సకాంచనమాల వానవదత్తయు పూజోపకరణములు చేతఁగొని సాగరికయు విభవంబుగ పరివారంబును ప్రవేశింతురు.]

125

వానవదత్త.—ఓసీ కాంచనమాలా, నాకు మకరందోద్యానానికి దారి చూపు.

కాంచనమాల.—భట్టిని, ఇటు ఇటు.

వాస.—[ఓక్రమించి] ఓసి కాంచనమాలా, నేను మదనపూజ దేని కింద చేయ నున్నానో ఆ రహస్యము ఇంకా ఎంతదూరమే ?

కాంచ.—భట్టిని, ఇదుగో దగ్గరనే ఉన్నది, చూడు భట్టిని. భట్టిని పెంచుకొన్న 130 ఆ బండ్లగురుగింజ ఇదే దట్టంగా పొడవైన పువ్వులతో వెలుగొందుతూవున్నది. దీనికవల అకాలంలో పువ్వులు పూచేలాగ చేయడానికోసం వీలైనవారు ప్రతిదినము శ్రమపడుతూ వున్న శ్రీ ఆనవమాలక. నీవి కవలల దేవిపూజకు తాపయిన ఆ యెఱ్ఱ ఆశోకము, అదుగో కనబడుతూ వుంది.

వాస.—అయితే రా, అక్కడికే త్వరగావెళ్ళాము.

135

కాంచ.—రా భట్టిని, రా.

[అందఱు పరిక్రమింతురు.]

* పొగడగురిసెను—మూ. పశురై రావ్వుతే. వామ్యతే is better.

† రసతాంసిర్భరం—రసశం నిర్భరం or రసతాంసిన్వనం.

‡ ర్ఘంకారస్యానుగీతైః—ర్ఘంకారస్వానగీతైః seems to be the correct reading.

శ్రీ సనమాలికా is a variety of జాతి. [జాతి Tel. జాతి and సనమాలికా = విరజాఁ.] “నస్యాజ్ఞాతీవనస్తే” దర్పణః. Hence అకాలతా.

వాస.—ఇదే పూజాస్థానము ఆ రక్షణోకము. రా మణి, నామ పూజోపకరణములను తే.

సాగరిక.—[సమీపించి] భట్టిని, ఇదుగో సమస్తము సిద్ధముగా వుంచి.

0 వాస.—[చూచి, ఆత్మగతము] అయ్యో, పరిజనులు ఎంతపొరబాటు చేసిరి? ఎవనికంటి కగపడకుండా దాస్తూ వున్నానో ఆతని కంటియెవటనే వడనున్నది. కానీ, ఈలాగు చెప్తాను గాక. [ప్రకాశము] ఒసే సాగరికా, ఏమే నీవు పరిజను లందఱూ మదనమహోత్సవంబో మైమరిచివుండగా గోరవంకను విడిచి యిక్కడకి వచ్చినావు? దానికాడికే తత్క్షణం వెళ్లు. ఈపూజాప్రణాళిని కాంచనమాలచేతికి అప్పగించు.

సాగ.—భట్టినియాజ్ఞ. [అట్లు చేసి కొలదియడుగుల నడచి ఆత్మగతము] శారికసేమో నేను వదిలంగా నుసంగతచేర అప్పగించితిని. ఇక్కడ దిన్ని చూడడానికి నాకు ఆశ గలదు. ఏమంటే, దేవుణ్ణి కుసుమాయుధుణ్ణి మానాయనగారి అంశపురంబో ఏలాగు పూజచేస్తారో ఇక్కడకూడా ఆలాగే చేస్తారా, కాక మఱొకలాగు చేస్తారా, చూతామని. అందుకోసము నేను ఎవరికీ కనవడకుండా వుండి చూస్తాను [చరిత్రవించి] 50 చూచి] కనక ఇక్కడ పూజాసమయం వచ్చేలోపల నేనున్న భగవంతుణ్ణి పూజంపడానికి పువ్వులు కోస్తాను. [అని పువ్వులు కోయుటను ఆభిసరించును.

వాస.—కాంచనమాలా, అశోకమూలమున, భగవంతుణ్ణి కుసుమాయుధుణ్ణి ప్రతిష్ఠించు.

కాంచ.—భట్టిని యాజ్ఞ.

[అని యట్లు చేయును.

55 విదూ.—వయస్యా, అంజలరచళి నిలిచినది, కనక దేవి అశోకమూలమున వచ్చిందని నేను తలుస్తాను.

రాజు.—[చూచి] చక్కగా ఊహించితివి. ఇదిగో దేవి, చూడు. ఈ పుణ్యశీల,—

తే. *కుసుమకుసుమారమూర్తి యీచిసరుహాక్షీ, వ్రతముచే గౌను †నూత్నతరంబు గాంగఁ

60 దనరుచున్నది ‡మకరకేతనాడు పజ్జనునిచిగొన్నధన్యుష్టియో యనంగ. ౧౯

కావున రిమ్మ సమీపించు. [సమీపించి] ప్రియా వాసవదత్తా—

వాస.—[చూచి] ఓహో ఆర్యపుత్రుడే! జయము జయము ఆర్యపుత్రునికి. మహా

* cr. తామాంమజ్జళ etc. ప్రియ.

† స్రాగేవతను, ఇదానీం నియమేన తనుతరమ్.

‡ మకరకేతో—అశోకమూలే ప్రతిష్ఠాపితస్య. పార్వస్థానతుకరస్థా ఆకర్ణాస్తం క్షణా, యత ఇదానీం కామయితం నోచిత అవసరః, నియమవ్యాఖ్యతత్వాత్.

రాజు ఈచోటిని ఆసనగ్రహంచేత అలంకరించునుగాక ఇదుగో ఆసనము ఆర్యపుత్రుడు ఇక్కడ కూర్చుండవలెను. [రాజు నాట్యముచే కూర్చుండును.

కాంచ.—దేవీ, శోభించుచున్న యీ యశోకవృక్షముకాడికి వెళ్లి నీచేతితోనే165 పువ్వులు తుంకును చందినము వస్త్రాలు అర్పించి భగవంతుణ్ణి ప్రద్యుమ్నుణ్ణి పూజించు.

వాస.—భావ పూజోపకరణాలను అంది.

[కాంచనమాల అందిచ్చును. వాసవిదత్త పూజించును.

రాజు.—ప్రియా, వాసవిదత్తా,

ఉ. *నూతనమజ్జన ప్రభవనూత్నవివిక్తవిశిష్టశోభతక్

170

ఖ్యాతతునుంభరాగరుచిరాతిపరిస్ఫురదంశుకాంతతక్

అతతమోదముం గొల్పె దబ్బదళాయతనేత్రరో, మనో

జాతుని నోముచుక్ ధమ్మదులకై శవవిద్రుమశాఖకై వడిక్.

౨౦

మఱియు,

క. దయతరో, మదనుని నోమెడుకయితో నీవంటినంతక గంగళి నవో

175

దయ ధమ్మదుతరావరిసాలయ మన నానేత్రయుగళి లాలన గొల్పుక్.

౨౧

ఇదియునుం గాక,

క. బాలరో, యనంగుఁ డిట్టుడు చాలఁ దనయనంగతను నిజముగా దూఱుక్ ;

ఏ లనఁ దాను భవత్కరహేలా స్ఫుర్వోత్సవంబు నెనయనికతనక్.

౨౨

కాంచ.—భట్టిని, భగవంతుణ్ణి ప్రద్యుమ్నుణ్ణి పూజించినావు. మఱి ప్రభువు180

గారికి తగిన పూజాసత్కారం కానీ.

వాస.—నాకు పువ్వులన్ను మైపూతనున్ను అంది.

* A fresh lustre is imparted to the body by a bath ; saffron and other powders are applied to the body which enhance the above said effect of the bath. Not that the queen was dirty before bathing like a kitchen maid. 'అస్త'— 'మృతావ్యవసితేరప్యే సమాప్తావస్త ఇస్యతే' శబ్దార్థవః. cr. మేఘు "త్వయాశ్చనన్మే ...జమ్భూపనాస్తాః"—see మల్ల's commentary.

† బాల-బాలేతిశోమలతాతిశయలభాయ. ప్రవాళి-విద్రుమ.

‡ ధమ్మదుతర-The hand is more tender than the కిషకలయ.

cr. అన్యేభ్యోవనదేవతాకరతలై రావర్షభాగోఽత్తైః

ధత్తానాశ్చోదాని తస్మిన్లయో దేభిదప్రతిన్వసిన్విభిః.

కాంచ.—భట్టిసి, ఇదుగో సమస్తము సిద్ధము.

[వాసవదత్త నాట్యముచే రాజును పూజించును.

185 సాగరిక.—[పూవులు తెచ్చుకొని] కట్టా కట్టా ! పూవులు రాసుకొనే తప్పిపో
మరిచి చాలా ఆలసి పడినది. అందుచేత ఇదిగో ఈ వాచిలిచ్చెట్టుచాటును పంపింపడా
దాని చూస్తాను. [చూచి] ఏమి! ప్రత్యక్షుడే అపూర్వము కనుమాయుధుడని! మానాయన
గారి అంతఃపురంలో చిత్తరువున ఈతని అర్పిస్తారు. ఇక్కడ ప్రత్యక్షుణ్ణిచేసి అర్పిస్తా
వున్నారు. కనక నేనున్న ఇక్కడినుంచే ఈపుష్పలతోటి భగవంతుణ్ణి కనుమాయు

190 భుజి పూజిస్తాను. [అని కనుమములను చిమ్మును.] భగవంతుడా కనుమాయుధుడా,
నీకు నమస్కారము. నాకు శుభవర్షచుడవు ఆగుదువుగాక. చూడవలెననిపించుచున్నాను.
నాకు అమోఘదర్శనచుడవు కమ్మ. మఱి నన్ను ఎవరినన్న చూడవలెననిపించుచున్నాను.
పోతాను. [అని హరించుకొనుటకు నడచును.

కాంచ.—ఆర్యా, భగవంతుడా, రా, మఱి సేపు స్వస్తిదాచునని ప్రార్థించు.

195 వాస.—[విదూ.—సమాప్తించును.]

వాస.—[విలేవనకునుమదానపూర్వకముగా] ఆర్యా, ఇదిగో స్వస్తిదాచునని
పుచ్చుకో. [అని అప్పించును.

విదూ.—[హర్షముతో గ్రహించి] నీకు మేలగుగాక.

[నేపథ్యమున వైతాళికుడు పఠించును.]

200 చ. చరమగిరిక్ సమస్తరుచి జాతీచి హేళి నిభోంథ మంబుగా,
నరపతు లెల్లరుం గలసిసారు భవప్రభ సంజప్రాప్తనక
హరువుగ నిష్పవ డో యుదయనా, కనువిందుల సారసప్రభా
హరిముల నీదుపాదముల నబ్జనిపాదములట్లు గొల్వంగాక.

౪౩

సాగ.—[ని హర్షముతో రాజును చూచి సన్నపించుముగా] ఏమి! ఈయన
205 నన్ను మానాయన యిచ్చిన ఆ ఉదయనమహారాజు! [స్మితార్పణముచేసి] పాదముల
కొలుపుచేత నొగిలిన దైవవృక్షికి ఈశ్వరార్పణం చేసినాడనియు నాకు బహుమతి ముసల.

రాజు.—ఏమి! ఉత్సవముచేత స్మృతిచిత్తుడ నై సంధ్యావ్రతమును గయి
తము పఠింప నైతిసి! దేవీ, కనుము.

క. ఉదయగిరితలంబులెరుచి, నచ నూచించెడిసి బ్రాచి రూమిసినాగ్నక

210 వదనపరిపాండితుముచే; హృదయస్థితుఁ డైనవయితుఁ బ్రియయును బోలెక. ఆర
దేవీ, మఱి రేతము, గోగిటికే పోవుదుము.

[అందఱును లేచి పరక విరామము.

సాగ.—ఏమి ! దేవి తరలిందే ! హానీ. త్వరగా వెళ్తున్నా. [రాజును ఆసతోచూచి, స్వహస్తమున] ఏమి నామందభాగ్యుడ ! ఈయనను చాలాసేపు చూడడానికై నా నోచునైతిని. [ఆసి నిష్క్రమించును.] 215

రాజు.—[పరిశ్రమించుచు]
శా. దేవీ, నీముఖకాంతిచే నమృతరుక్తజస్తిరస్కరించే
హేళ నాన పహించి యల్లము లపే నిచ్చాయతం బొందెడికొ ;
నీవిన్నాణపుటూడిగంపుగణికల్ నిస్తుండతం బాడంగఁ
బూవుంగ్రోవుల లజ్జ డాఁగెడి నీవే పుష్పంధయద్రాతముల్. 220
[అందెలు నిష్క్రమింతురు.]

మహానమహోత్సవ హను ప్రగ్గమాంకిము
స మాస్తము

ప్ర వే శ క ము.

[అంత శారక పంజరమును చేరగొని సునంగత ప్రవేశించును.]
సునంగత.—అయ్యో, మరి యీగోరుపంకను నాచేత బెట్టి ఎక్కడికి వెళ్లివుండును నాస్త్రియసఖ సాగరిక ? [మఱియొకపంక చూచి] ఇదిగో నీపుణిక, ఇక్కడేకే వస్త్రావుంది. దీన్ని ఆడిగి చూస్తాను. 5

[అంతట నీపుణిక ప్రవేశించును.]
నీపుణిక.—తెలుసుకొన్నానుగదా ఏదైనవారి వృత్తాంతాన్ని. మఱివెట్టి భట్టినికీ విన్నవీస్తాను. [ఆసి పరిశ్రమించును.]

సునంగత.—దీని నీపుణికా, ఎక్కడకే ఆశ్చర్యంచేత మైమరిచినదాని రాగ నీవు ఇక్కడనే వున్న నన్ను లక్ష్యం చేయక దాటిపోతూవున్నావు ! 10

నీపుణిక.—ఏమి ! సునంగతా ! దీని సునంగతా, నీవు సరిగానే కనుక్కొన్నావు. నాయోశ్చర్యసిని అలా వస్తుంది. ఏమంటే ? నేడొ గొరవారు శ్రీశర్వతంతురి వచ్చిన శ్రీభండారాగడనే పేరుగల ధార్మికాడిల్ల అశాలములో పుష్పించే లాగు చేసే గోచరాన్ని కేర్చు 'సి తాను పెంచుకొన్న నవగుణానికి సాని చేత పూజించుతానో అంటే చాలా చూడాలి. ఇక్కడ ఈవృత్తాంతాన్ని కనుగొన్నా దేవదత్తముగ వెళ్లి 15 వస్తూవున్నాను. నీ ఎక్కడికి వెళ్తున్నావు ?

సునంగత.—గొరవారు చూడకని తెగదానికీ.

నివు.—ఓనీ, రంగులపెట్టె, చిత్తరుబలక, తూలక, వీటిని చేతబెట్టుకొని సాగరిక
అరటిచెట్టు యింటిలోపలికి పెట్టావుండగా నేను చూచినాను. అక్కడికి వెళ్లవే చెలీ.
20 నేనున్న దేవికాడికే వెళ్తాను. [ఆని సిమ్మ)మింతురు.

ప్రవేశకము సమాప్తము.

ద్వితీయాంకము.

[అంతట సాగరిక చిత్తరలకపర్తికలం గొని మదనావస్థను నటించుచు ప్రవేశించును.]

- సాగ.—హృదయమా, దయదాలచ్చ దయదాలచ్చ. ఎందుకు నీకు ఆయాసంకష్ట
వేరే ఫలం లేని యీ దుర్లభజనస్థానాహారము? ఇది గాక, ఎర్రణ్ణి చూచిన మాత్రాన
5 నీకు ఇటువంటి సంతాపం పెరుగుతూవుందో [అశ్చర్యముతో] మళ్లీ అర్రణ్ణి చూడ
గోరుతూ వున్నావు. ఈసీమూఢత్వానికి ఏ మందును ! కృతఘ్నుమా ! ఓహృదయమా,
పుట్టినప్పటినుంచి కూడా పెరిగిన యీనన్ను వదలి ఊణమాత్ర దర్శనపరిచితివైతే ఆజనుని
తగులకొని పోతూ లజ్జపడవు ! అయినా నిన్ను ఆనలేల ? నీయం దేమి కష్టం ?
ఆ మేనులేనివాడేనారసాలధాకకు ఆగలేక నీవు ఈలాగు చేయబూసిరావు. కానీ.
10 ఆ యనంగుణ్ణి నిందిస్తాను. [కన్నీళ్లతో కేలుమోడ్చి మోలూరించి] భగవంతుడా, నీను
మాయాధుడా, నకలనురాసురులను జయించిన వాడవు. నీవు స్త్రీజనాన్ని పట్టాతూ
లజ్జపడవేమి ? [ఆలోచించి] నిశ్చయంగా మంపభాగ్యురాలికి నాకు ఈబట్టమిచ్చివేత
అవశ్యం మరణము మూడినది. [చిత్తరుబలకను చూచి] మఱి యీ సిమ్మను రొక
ముందే చిత్తరలకాన ఈయభిమంజనుణ్ణివ్రాసి చూచి, నాయిష్టాన్ని నెఱవేర్చుకొంటారు.
15 [సావధానముగా ఏకాగ్రచిత్తయై నాట్యమున చిత్తరుబలకం గొని సిమ్మార్చి]
నాకొనచేయి అతిథయంచేత అమితంగా విణుకుతూ వున్నప్పటికి అర్రణ్ణి చూడడానికి
ఉపాయం లేనందున వ్రాసిచూస్తాను. [ఆని ప్రాయఃకుసు నటించును.

[అంతట సుసంగత ప్రవేశించును.]

- సుసం.—ఇదిగదా ఆయరటియిల్లు. ఇందులో ప్రవేశిస్తాను. [ప్రవేశించి చూచి
20 అశ్చర్యముతో] ఇదే నాప్రియసఖ సాగరిక, ఏమి ! ఇది యేమో బలమైన అనురాగం
హృదయాన్ని లాగుతూవున్నలాగు ఏమోవ్రాస్తూ నన్ను చూడకున్నది. కానీ, దీక్షవంటి
యెదట బడకుండా ఇదేమిటో కనిపెడతాను. [స్వచ్ఛందముగా అమెనెను సెలవి
కాంచి సంతోషముతో] ఏమి ! ప్రభువును వ్రాసింది ! బ? ప్రియసఖ బ? ! కాకేమి !
కమలాకరాన గాక రాజాహంసి మరియొక్కడ ప్రీయపడుతుంది ?

సాగ!—[బాష్పములతో] ఇతఁణ్ణి వ్రాసిలిని, కాని ఎడతెరిపిలేకుండా రాలు 25
తూవున్న బాష్పాలచేత నాదృష్టి చూడలేకున్నది. [మొగ్గ మెత్తి ఆశ్రువులను తొలంచు
కొనుచు సునంగతను చూచి ఉత్తరీయముతో చిత్తరుఁబలకను కష్టము చిఱునవు
నవ్వి] ఓహో! స్త్రీయసఖ! సునంగత! [అని లేచి చేపట్టి] సఖ, సునంగతా, ఇక్కడ
కూర్చో.

సుసం.—[కూర్చుండి, బలాత్కారమున ఫలకముం గొని చూచి] సఖ, ఎవరిని 30
నీ విక్కడ వ్రాసినావు?

సాగ.—[లజ్జతో] ఈజరుగుతున్న మదనోత్సవంలో కామదేవుణ్ణి వ్రాసినాను.

సుసం.—[చిఱునగవుతో] ఎంతటిజాణవే! మఱి యీచిత్తరువు శూన్యంగా
కనబడుతున్నది. కనక నేనున్న ఇందులో ఆయనసరసను రఠీదేవిని వ్రాస్తాను.

[వర్తికం గొని నాట్యమున రఠీవిషచేత సాగరికను వ్రాయును. 35]

సాగ.—[చూచి కోపముతో] సఖ, నీవు నన్నేల యిక్కడ వ్రాసినావు?

సుసం.—[నవ్వి] ఎందుకే కారణం లేకనే కోపగిస్తావు! నీవు ఎటువంటి కామ
దేవుణ్ణి వ్రాసినావో నేనున్న అటువంటి రఠీనే వ్రాసినాను. మఱి వేఱువిధంగా భావం
చడం మాను. ఈదాఁడరిక మెందుకే? వృత్తాంత మంతా చెప్పు.

సాగ.—[లజ్జతో స్వగతము] స్త్రీయసఖ! నాగుట్టు కనిపట్టినది. [ప్రకాశము] 40
స్త్రీయసఖ! నాకు లజ్జ బలీయముగానున్నది. అందుకోసము, సఖ, ఈవృత్తాంతము ఇత
రుల కెవ్వరికిగాని తెలియకుండా వుండేలాగు చేయవే.

సుసం.—సఖ, లజ్జఁడెదు. ఇటువంటికన్యారత్నానికి ఇటువంటి వరునిమీద
అవశ్యంగా వలపు కలుగుతుంది. అయినప్పటికీ ఇతరుల కెవ్వరికీ ఈవృత్తాంతము తెలి
యకుండేలాగ చేస్తాను. అయినా ఈశారిక మేధావిని ఈగుట్టు బైటబెట్టినా పెట్టును. 45
ఒకపేత ఇది మనయాలాపాన్ని యథాక్షరంగా గ్రహించి యెవరి యెదట నైనా పలి
కినా ఁలకును.

సాగ.—* [ఉద్వేగముతో] సఖ, నన్ను సంతాపము మరియెక్కువగా బాధిస్తు
న్నది. [అని మననబాధను నటించును.]

* సోడ్యోగ్స్—The ఉద్వేగ serves the dramatic purpose of preventing సునంగత from removing the శారిక from that scene. Hence the శారిక overheard and reiterated the conversation of సాగరిక and సునంగతా before the king after-wards

- 50 సుసం.—[సాగరికయెడను హస్తముంచి] సఖ, ఊహిండ్లు ఊహిండ్లు. ఇదగో
నేను ప్రి. ఈదిగుడుబావింగునుది తామరాకులు తామరతొట్ల వూరిలో లేస్తవి.
[సిక్కి)మించి వరల ప్రవేశించి నాట్యమున తామరాకులతో నెట్టి పోలిక
తూర్ణతో వలయములు చేసి మిగిలిన రోజులను సాగరిక యెడపై వచ్చును.
సాగ.—సఖ, తీసివేయి లగతామరాకులను తూర్ణియందు వచ్చును. ఎందు?

55 పృథాగా ఏల నన్ను ఆయాసపెట్టుకోవడము? చెప్తాను ఏను.

(గేయము).

అంబరానిపండు గోరిలిక; డెండమందు నాన నన్ను దిండు కేసు; గ.శ.
వరవశాత్తుం జేసె చైవము; కరుణ లేనివలపు నన్ను గళము చచ్చెనే; గ.శ.
ఒక్కటే శరణము నా కింక, తక్కి యెనురు సిద్ధిరాలి దాటెను బలే. గ.శ.

60

[ఆసి మూర్ఛిస్తును.

సుసం.—[నకరుణము] ప్రియసఖ, సాగరిక, ఊహిండ్లు ఊహిండ్లు.

[నేత్యమున కోలాహలము]

ఉ. దారిరశిష్ట గంధగ నధశస్థిత సిద్ధుచుం బైడిప్రౌఖంక
ద్వారములందు దూటుచు నుదారణపుడరేణిజీ మై

- 65 భీరుల భీతిగొల్పు చనువిప్రవదాకుచి తాశ్వపాల మై
చేరెను సాహిణంపుం గసి చెచ్చెర దాటుల రాజనీర్తముకొ
మజేయు, ౨౭

చ. పడయమి లెక్క పూరుషుడ బాజీరి పుండల నానగండ్రు,
ముడిగిరి వామరుల్ భయము ముంకరిం గిండుండు ముంకరి,

- 70 కడలం గిరాశకు ల్నిలిచి కాంచరి నాథకనామభామకొ,
నడిచిరి శ్రంగి కుష్టులు కనంబడ నోడిచు మెట్లమెట్లగాక. ౨౮

* రణల్-పుట. ౪౨. చప్పుము. ౭౭. నుకమండ్రునల్.

† Why ఆశ్వపాలై?—obs.—

“నరటం వారయేద్యత్న ప్రవేశస్తం హయాలయే,

మన్దురాగ్రే తథాధార్యో రక్షస్త్రోమహారాః”

ఇతి కులః” ఇతి కాశ్యపాధ్యక్షః

“ఇదంతోవరేమామశ్వానాం కేశకల్పనాక్రియతే. ఆయమమరీ పాటచ్చుర
దృఢబద్ధో మన్దురాయాం శాఖాన్బుగః.”—మృచ్ఛికటిక.

‡ కిరాళః=కీర్తిస్తే అవస్కరా అత్రేతి-కృత+క-రణి చ్చుచ్చేదేశః-చమరలి-అన్.

సుసం.—[విని మ్రోలం గాంచి సంభ్రమంబున లేచి సాగరికచేయి పట్టుకొని] సఖ, లేవే లేవే, ఇదుగో చెడుకోతి ఇక్కడికి వస్తూవున్నది.

సాగ.—అయితే ఇప్పుడు ఏమి చేతాము?

సుసం.—రా, ఈ ఓకటిచెట్ల ఓకటిలోజొచ్చి దీన్ని తప్పించుకొందాము. 75

[పరిక్రమించి యిరువురు భయముతో చూచుచు ఏకాంతమున నిలుతురు.

సాగ.—సుసంగతా, ఏమే చిత్తరుచులక వదలి వచ్చితివి? ఒకవేళ ఎవరైనా దాన్ని చూచేరు.

సుసం.—ఓసి స్వస్థంగా వుండు. ఇప్పుడుకూడా చిత్తరుచులకతో పని యేమే? ఈ పెరుగుకూటియాసపోతు చెడుకోతి ఈపంజరాన్ని తెరిచి దాటిపోయింది. మఱిమేధా 80 విని ఎక్కడికైనా పోతుంది. అందుకోసం త్వరగా కూడావెళ్లి దాన్ని పట్టు కొందాము రా. మనమాటల అక్షరాలు గ్రహించి ఎవరిదగ్గరనైనా వెళ్ల బెడుతుంది.

సాగ.—సఖీ, అలాగే చేతాం. [అని పరిక్రమింతురు.

[నేపథ్యమున]

బలే బలే! ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం! 85

సాగ.—[చూచి] సుసంగతా, మళ్లీ ఆచెడుకోతి వస్తూవున్నట్టుంది.

సుసం.—[చూచి నవ్వి] ఓసి పిరికి, భయపడకు, ఇతడు వీలినవారి పార్శ్వవర్తి వసంతకయ్య.

[అంతట వసంతకుడు ప్రవేశించును.]

వసం.—బలేబలే! ఆశ్చర్యమాశ్చర్యం! బళిరా! శ్రీఖండదాసుడా ధార్మికుడా, 90 బళి!

సాగ.—[అక్కఱతో చూచి] సఖీ సుసంగతా, ఇతణ్ణి చూడవలసినదే సుమా.

సుసం.—సఖీ, ఇతణ్ణి చూస్తే ఏమి ఫలం? ఆశారీక దూరం వెల్లింది. రా వెంట దింతాము. [అని నిష్క్రమింతురు.

వసం.—బళిరా! శ్రీఖండదాసుడా బళి!—నీ ఆదోహదాన్ని ఉపయోగించిన 95 మాత్రాన నవమాలిక ఈలాటి వై నది. దట్టంగా మొలిచిన పూవుమొత్తాలతో వెలుగుతూ వున్న కొమ్మలచేత దేవియెంచుకొన్న మాధవిని చూచి నవ్వుతూ వున్నట్లు కనబడు తున్నది.—కనక వెల్లి ప్రియవయస్కుడికి నివేదిస్తాను. [పరిక్రమించి] ఇడుగో ప్రియవయస్కుడు; ఆదోహదముమీది నవ్వుకంచేత నవమాలికని పూచినదాన్ని పరోక్షాన్నే ప్రత్యక్షంగా చూస్తూ వున్నట్లు సంతోషంచేత కండ్లు వికాసం పొందగా ఇక్కడికి వస్తూ 100 వున్నాడు. ఇతనిదిగ్గరికి వెళ్తాను. [అని రాజుకడకుం బోవును.

[అంశట యథానిర్దిష్టుడు రాజు ప్రవేశించును.]

రాజు—[హర్షముతో]

తే. పాండువును సోత్కలిక దీనిఁ బ్రాప్తజ్యంభ

105 నవిరళశ్వసదోద్ధమాయాసితాత్మఁ

*గంతుయంత లాఁతినకఁ బోలెఁ గనుచు లతను

బొనరిచెద దేవిముఖమునఁ గినుక † కెంపు.

౨౯

విదూ.—[తటాలన సమీపించి] జయంజయం ప్రయవయస్యుడీ. వయస్యుడా బహిబహి! నీకు మేలు కలుగుతున్నది. ఏలాగంటే—

110

[“అదోహ దాన్ని” ఇత్యాది మరల పఠించును.

రాజు—వయస్యుడా, సందేహమేమి? మణిమంత్రేష్ఠుల ప్రభావము ఊహించ నలవిగానిది గదా. చూడు—

మ. కలనక శ్రీపతికంత కాస్తుభమణిక్ గన్నంశనే శాత్రవుల్

తలఁగం బాఱరె? పన్నగంబులు ధరక్ దాఁకోవె మంత్రాహతిక్?

115

తొలి రామానుజవీరవారభటాదు ల్మృణునాదాహతుల్

బబుదివ్యోపధిగంధ మాని మరలక్ బ్రాసింపరే జీవముక్?

30

మఱి దారిచూపు, దానిని చూచి నేత్రసాఫల్యము ననుభవించెదము.

విదూ.—[అటోపముతో] రా, నీవు రా.

రాజు—ముందు పోమ్ము.

[ఇరువురు గర్వముతో పరిక్రమింతురు.

120

విదూ.—[విని భయపడి వెనుకకు మరలి, జేనిచేయి పట్టుకొని సంభ్రమముతో] వయస్యుడా రా పాఱిపోదాం.

రాజు—ఎందుకోసము?

విదూ—ఈపొగడచెట్టులో ఏదో భూత మున్నది.

రాజు—నీ మూర్ఖుడా, భయపడక నడుపుము; ఇట్టివానికి ఇక్కడ ప్రభావ

125 మెక్కడిది?

విదూ—స్పష్టాక్షరంగా పలుకుతున్నది. నామాట నమ్మకం గాకపోతే ముందు నడిచి నీవే స్వయంగా విను.

రాజు.—[అట్లు చేసి విని]

* సమదనామితి—అమదనాయాదర్శనే కోపా నశాయతే.

† పాటల—స్వభావగౌరవోపరి కోపరాగస్యావేశాత్.

తే. విస్ఫుటంబుగ వర్ణముల్ వివరగ నగుట,
స్త్రీస్వభావోచితంబుగాఁ దియ్య నగుట,
నల్పతను వాటచే ననిప్రకాది యగుటఁ,
బలుకునది శారక యటంచుఁ దలఁతు నేను.

130

30

[పైని చూచి నవ్వి] ఏమీ ! శారకసుమా.

విదూ.—[పైని చూచి] ఏమి ! నిజంగా శారకే.

రాజు.—[నవ్వి] అవునోయి.

135

విదూ.—ఓయి వయస్యడా, నీవు బలే పిరికివాడవే, శారకని భూతపన్నావు ?

రాజు.—నీ మూర్ఖుడా, నీ చేసినదానిని నామీద పెట్టెదవు !

విదూ.—ఓయి అబ్బేలే నన్ను నివారించకు. [రోషముతో చేతికట్టి నెత్తి
అన్నా ! దాసికూతురా. నిజంగా నేను భయపడతా నని నీవు అనుకొన్నావా ? అబ్బేలే]
క్షణ ముండు. నేను, కొండెక్కాళ్ల హృదయంలాగ కుటిలమైన యీచేతికట్టితో వండిన
వెలగవండులాగ ఈ పొగడచెట్టునుంచి నిన్ను నేలకి పడేలాగ కొడతా.

[అని కొట్టి నుంకించును.

రాజు.—[నివారించుచు] మూర్ఖుడా, ఇది దేనినో రమణీయమైనదానిని పలుకు
చున్నది. దీని నేల బెడరగొట్టెదవు ? విందము గాక. [ఇరువురును విందురు.

విదూ.—[విని] ఇది పలుకుతూ వుంది, ఈ బ్రాహ్మణికి అన్నం పెట్టూ అని. 145

రాజు.—కుక్షింధరికి సర్వము భోజనవిషయముగానే పర్యవసించును. సరిగా చెప్ప,
శారక ఏమి పలుకుచున్నదో.

విదూ.—[విని] వయస్యడా, ఇది అన్నమాట నీవు విన్నావా ? ఇది అంటు
న్నది—‘సఖ, ఎవరిని నీవిక్కడ వ్రాసినావు ? ఈజరుగుతూవున్న మదనోత్సవంలా
కామదేవుణ్ణి వ్రాసినాను,’ అని. మళ్ళీ చెప్పుతూవుంది—‘సఖ, నీవు నన్నేల యిక్కడ
వ్రాసినావు ? విందుకే కారణంలేకనే కోపగిస్తావు ? నీవు ఎటువంటి కామదేవుణ్ణి వ్రాసి
నావో నేనున్ను అటువంటిరతికే వ్రాసినాను. మరి వేఱువిధంగా భావించడంమాను.
ఈ దాశరికం ఎందుకే ? పృతాంత మంతా చెప్పు.’ అని. ఓయి వయస్యడా, ఏమి
టోయి యిది ?

రాజు.—వయస్యడా, నాకు ఇట్లు తోచుచున్నది. ఎవరెయో హృదయవల్ల
గుని చిత్తరువున వ్రాసి సఖ మ్రోల కామదేవుఁ డని మిష పెట్టి కమ్మకొన్నది. అంతట
సఖ గుట్టు కనిపట్టి నేర్పుచేత ఆచిత్తరువులొనే ఆ చెలువప్రతిమను వ్రాసి రతి రసని మిష
పెట్టి గూసించినది.

విదూ.—[చిటిక వైచుచు] వయస్యా, ఇది సరిపడుతూ వుంది.

160 రాజు.—ఓయి వయస్యడా, నందడిచేయకు. మరల చలుచుచున్నది. విందము గాక. [ఇరువురు విందురు.

విదూ.—ఓయి, ఇది మళ్ళి యీలాగు అంటున్నది.—‘సఖా, లజ్జచడకు. ఇటు వంటి కన్యారత్నానికి ఇటువంటి వరునిమీద అవశ్యంగా చలపు కలుగుతుంది.’ అని. కనక ఆ వ్రాయబడినది కన్య; దర్శనీయ కూడా.

165 రాజు.—అట్లయిన, సావధానముగా విందముగాక. ఇందు మాకు కుతూహలము నకు అవకాశ మున్నది.

విదూ.—ఓవయస్యడా, నీవేమో మహాపండితుడ నని గర్వపడకు. నేను నీని నోటినుండి విని నర్వము నీకు వక్కాణిస్తాను. [అని యిరువురును విందురు.

విదూ.—విన్నాచా ఇది చెప్పినమాట! ‘సఖా, నా సంరాచము మీరే యెప్పుడైనా

170 బాధిస్తూవున్నది. సఖా, తీసివేయి యీ తామరాకులనున్న తూటికడియాలను. ఇ వెల? వృథాగా ఏల న న్నాయాన పెట్టకోవడము?’

రాజు.—వయస్యడా, వినుట మాత్రమే గాదు, అభిప్రాయమును కూడా నీని వట్టితిని,

విదూ.—ఓయి వయస్యడా, ఈశారిక దాసికూతురు ఇంకా విమేషో గరు 175 కరు మంటున్నది.

రాజు.—నరిగానే చెప్పితివి. [అని యిరువురు విందురు.

విదూ.—వయస్యా, ఈశారిక దాసికూతురు నాలుగువదాలు చుట్టిన ప్రాంతాడి లాగ ఋక్కులు పరించ నారంభించిందే !

రాజు.—వయస్యడా, నేను *చరధ్యానములోనినలేదు, చెప్పవలయు వలెనటో.

180 విదూ.—ఓహో ఈలాగ పలికింది.

గేయ. అందరాని పండుగోరిలికొ ; డెందమందు నాన నన్ను డెందజేయునె. సఖా, పరవశాత్మజేసే చై వము; కరుణ లేని వలపు నన్ను గళముపట్టెనే. సఖా, ఒక్కటే శరణము నా కిచ్చ, తక్కి యెవరు నీ విరాధి బాంధవులు బలె. సఖా,

రాజు.—(ప్రీతముతో) వయస్యడా ఇటువంటి ప్రావృణుండవు నీవు ఎక్కడమటి రియెవ్వరు ఇటువంటి ఋక్కులు ఎఱిగినవారు ?

విదూ.—అటయి లే మఱి యిదేమిటి ?

* అన్యచేతనా—He was meditating who that damsel could be and for whom she was suffering thus the pangs of love.

రాజు.—ఇది పాటనుమా.

విదూ.—పాటా ఇది ! అయితే ఏమి చెప్పినట్లు ?

రాజు.—వయస్యుడా, ఎవతెయో శ్లాఘ్యయావన ప్రియతమునిపొందు అలవద
మిచే ప్రాణముమీదియాన వదలి యిట్లు పలికినది. 190

విదూ.—[బిగ్గరగా నవ్వి] ఓయి, ఎందుకీ వంకరమాటలు, తిన్నగా ఎందుకు చెప్ప
వు—నన్నే పొందనందున అని ? నిన్ను గాక మరి యెవ్వని పూవిల్లు డనేమిచేత కమ్మ
నగును. [చేతులతో చప్పట్లుకొట్టి బిగ్గరగా నవ్వును.

రాజు.—[క్షోర్ధ్వము చూచి] చీ మూర్ఖుడా, బిగ్గరగానవ్వి. పాపము ! ఆకారి
ఁను బెదరగొట్టితివి! అందుచేత అది ఎక్కడికో ఎగిరిపోయినది. [అని నిరూపింతురు. 195

విదూ.—[చూచి] వయస్యుడా మ రెక్కడికీ గాదు. అది ఆరటిచెట్లయింటికి
వెళ్లింది. రా, మరి, వెంటబడితాము. [అని పరిక్రమింతురు.

రాజు.—

తే. కామిని వచించుఁ దాళక కంతుబారి, దేని నెయ్యంపునకులతో, దాని నట్లె
వెండి శుకశిశుకారికల్ వెల్లడింప, ధన్యులకు నగు శ్రవణనుధారనంబు. 33200

విదూ.—వయస్యుడా, ఎదుగో అరిటిచెట్ల యిల్లా. ఇందులోపలికి వెల్దాము.
[అని యిరువురు ప్రవేశింతురు.

విదూ.—ఏ మయ్యోవు ? ఎందుకు దాసికూతురిని ఈశారికని పెదికేప్రయాన ?
ఇక్కడ మలయమారతంచేత కదులుతూవున్న లేతయరిటాకులచేత చల్లనైన యీ రాతి
లిన్నెమీద ఊణంసేపు విశ్రమింతాము. 205

రాజు.—సీకు రుచించినట్లే చేయుదము.

[అని కూర్చుందురు. రాజు నిట్టూర్చి “కామిని” ఇత్యాది మరలం బఠించును.

విదూ.—[పార్శ్వమునం జూచి] వయస్యా, ఇది ఆకారికవంజరము గావలెను,
దీనితలపును ఆదుష్టవాసరము తెరిచియుండబోలును.

రాజు.—నిరూపింపుము. 210

విదూ.—సీయాజ్ఞ. [అనిపరిక్రమించి చూచి] ఇదుగో చిత్తరువలక ఒకటి ఉన్నది.
దీన్ని పుచ్చుకొంటాను. [పుచ్చుకొని చూచి హర్షము నఠించును.

రాజు.—[శ్రుతాహలముతో] వయస్యా. ఏ మది ?

విదూ.—వయస్యా, సీయభృష్టము దొడ్డది—ఇదే నేను చెప్పినది అది. నిన్నే ఇక్కడ
ప్రాసి ఉన్నది. కాక మరెవ్వని పూవిల్లు డని మిష పెట్టగలదు? 215

రాజు.—[హర్షముతో] చేతులు చూచి మితమా. మోగు మోగు

ర త్నా వ లి నా టి క

విదూ.—నీకు చూపను. ఆకస్య ప్రతిమకూడా ఇందులోనే వుంది. ఏమీ పారి తోషికం లేకుండా ఇటువంటి కన్యారత్నాన్ని చూపిస్తారా?

రాజు.—[కడియమును తివించి యిప్పుచునే చిత్తరుబలకం బలిమిం గైకొని 220-చూచి ఆశ్చర్యముతో] వయస్యా, చూడవోయి.

లే. తొయ్యలి యెవరో లీలావధూతపద్మ, పక్షపాతంపుఁబేర్చి నాపయి. దెలుపుచుఁ,
జీత్రగత మానసమును విచిత్రవరణిఁ జేరుచున్నది రాజహంసియును బోలె. 38
మఱియు,

లే. ముదితనదనం బనునపూర్వపూర్ణ చంద్ర నిండువేడుకఁ దా సృజయించి ధాత,
225 అంత మొగడిన నిజపీఠికాంబుజమునఁ జెక్కి యుక్తిరిదిక్కిరిఁ జెందె నిజము. 39

[అంతట సాగరికయు సునంగతయు ప్రవేశింతురు.]

సాగరిక.—సఖ, సునంగతా, మనకు శారిక దొరికింది గాదు. మన చిత్తరుబలక
నైనా యియటిచెట్ల యింటిలోనుంచి తెచ్చుకొని త్వరగా ఎత్తాము.

సునం.—సఖీ, ఆలాగే చేతాం. [అని ఉపవస్పింతురు.
30 విదూ.—వయస్యడా, ఎందుకు ఈమె ముఖము వంచుకొన్నదిగానై యబడినది?
సునం.—[విని] సఖీ, వసంతకయ్యమాట వినబడుతూవున్నది. అందుచేత నే నను
కొంటాను దొరవారుగూడ ఇక్కడనే ఉన్నారని. కనక ఆరిటిగుబురుచాటున ఉండి
చూతాము. [అని యిరువురూ విందురు.

రాజు.—వయస్యా, చూడుచూడు.

35 [“ముదితవదనంబు” ఇత్యాది మరల పఠించును.
సునం.—సఖ, సాగరికా, నీయదృష్టము వండినది. ఇదుగో నీ హృదయశ్లఘభుడే
నిన్నే వర్ణిస్తూ వున్నాడు.

సాగ.—[లజ్జతో] సఖీ, ఏల నీవేశాశ్వశస్వభావముచేత నన్ను చులకన
చేస్తావు?

0 విదూ.—[రాజును కదిపి] అడుగుతున్నానే—‘ఎందుకయ్యా ఈమె మొగము
వంచుకొన్నదిగా న్నాయబడినది?’ అని.

రాజు.—వయస్యా, శారికయే అంతయు తెలియఁజేసినది.

సునం.—[నవ్వి] సఖీ, శారిక తనమేధావిత్వాన్ని చూపించింది.

విదూ.—ఇది నీకు నేత్రానంద మవునా కాజా?

సాగ.—[సాధ్వసముతో స్వగతము] ఈయన ఏమి చెప్పినో ఎరుగను. నిశ్చయ
ముగా మరణజీవితాలనుధ్యలో ఉన్నాను.

రాజు.—వయస్యుడా, నేత్రానంద మని చెప్పవలయునా?

ఉ. ఊరల *నెట్టులో కడచి, యూరు భ్రమించి నితంబమండలికొ,

హరివశ్రయ్యావిషమ మాకవుల దీవక †జలంపకుండి, దు

ర్వారత్నపంబలెకొ గుచధరంబుల నల్లన నెక్కి, చూ పెదే

250

వారక కాంచు బాష్పలవహాహిని గోర్కి విలోచనద్వయిన్.

32

సాగ.—[విని నవ్వుగతము] హృదయమా, లేరుకో లేరుకో, ఊరడిల్లు ఊరడిల్లు.
నీకోరికకూడా ఇప్పుడు ఈయంతస్తు ఎక్కినది !

సుసం.—నభి, విన్నావా?

సాగ.—[నవ్వి] నీవే విను. నీచిత్తరువ్రాతనేర్పునే గదా పొగుడుతున్నాను ! 255

విదూ.—[ఓలకను చూచి] వయస్యుడా, ఇటువంటి సాబగురాళ్లు సమేతా ఎవ్వ
నిష్ఠియసమాగమానికై ఉవ్విళ్లూరుతారో అటువంటి నీమీద నీకే ఎందుకు ఈతిరస్కా
రము ? అందులోనే కూడానే వున్న నీప్రతిమ కేసి చూడవేమి ?

రాజు.—[చూచి] వయస్యా, ఈనుందరి నన్ను వ్రాసినందులకు †నిశ్చయముగా
నాయందు నాకు గౌరవమే. మఱి చూడ కేమి ? చూడు.

260

లే. చెలువ చిత్తంబు వ్రాయుచోఁ జందినట్టి బాష్పజలశీక రాళి నావపువుమీద

భాసెదెడు నిది తత్కరస్పర్శచేతఁ బొటమరించినఘర్తాంబుపుంజ మనఁగ.

32

విదూ.—[పార్శ్వమందుం గని] వయస్యా, ఇది నిశ్చయంగా అబిడకోసము సర
సములైన లేతతామరాకులతోటిన్ని తామర తూళ్లతోటిన్ని చేసినది, అబిడయొక్క
మదనసంతాపానికి సూచకంగా కనబడుతున్నది.

265

రాజు.—వయస్యా, నేర్పుతో కనిపట్టితివి. అట్లే—

చ. ఇరుగడల స్తురుస్తనసమిధనితంబము లొత్త హ్లాసమై,

హరితమ యై నభిప్రతిమ మాకవునంటమి నంతరంబునకొ,

కరము భూజాలతల్ విసరఁగా నిట నోరల పీటతాటమై,

తరుణమృణాళినిచ్చదనతల్పము తెల్పెడి లేమతాపముకొ.

30270

మఱియు,

* కృచ్ఛాత్—నున్నదనముచేతను, నిలంపుదనముచేతను, లావణ్యప్రవాహము
జాఱఁజేయుటచేతను (మిఠుమిట్లుగొల్పుటచేతను).

† నిష్పందతాప—ఎక్కువ తడఁబాటుగలదగుటను. cr. 'నిరతి న్నాభిసురంగ
మీఁగి etc" వను.

తే. లేమ చయ్యెద యగుదొడ్డతామరాను తెలుప దట్టగ లోనిపూచిలుతుకడిమి

చెలుపు నెట్లు వేడిమికి గమలినయట్టి మడలంబుల బాలిండ్లపండితనము. 3౯

విదూ.—[నాట్యముచే తాపరసూడుకైకొని] వయస్సుదా, ఇది ఆమెచే. మరి

275 యొకటి, గబ్బిగుబ్బల నడమరుంచి జాతిపడి స్థలమునూచున్నది నున్నతామర పూటి సారము. దీన్ని చూడు నీవు.

రాజు.—[కైకొని ఉరమున నుంచుకొని నిండుంచుచు] ఓజడచూ.

తే. *చెలువనగునిండ్లనడిమికి దొలగి రాలి యేల వసివాడె డిట్లు వృణాళనము ;

నీదుపొంగన కే నట లేదు తావు, నీకు నేరిలి ౧. అని నీ చువును ౪౦

280 నునం.—[అత్తగతము] అయ్యో! ప్రభువు విలిపించిన ముందుచు హృదయము

తల్లడపడి ఏమేమో అనంబునము చలించుతున్నాడు ! మరి యింక ఉపేక్షించడం గలది.

కనక ఇలగావుగాక. [ప్రకాశము] సఖ నీవు ఎవరితోనము వచ్చినావో ఆమె నీయెటుటనే వున్నాడు.

సాగ.—[అసూయతో] నేను ఎవరితోనము వచ్చినాను ! ఇక్కడ ఎవరి ఉన్నాడు

285 నునం.—[నవ్వి] ఏమో శంకిస్తావేమే. చిత్తరువులగాని పూడిల్లనిగోడం గలది

నీవు వచ్చినావు ? పుచ్చుకో చిత్తరువులకను.

సాగ.—[రోషముతో] నీతో ఇటువంటిమాట లాడనాని నేను బాధాను.

కనక అవతలికి వెళ్తాను.

నునం.—ఓసి ఓర్పులేనిదానా, ఇక్కడనే ఓడముండు నేనే వెళ్లి తిరుగుచి.

290 యింటిలోనుంచి చిత్తరువులకను తెస్తాను.

సాగ.—సఖ, ఆలాగే చేతాం.

[నునంగత కనక పుచ్చుకొని యును. గా రుచి నిండుచు.

విదూ.—[నునంగతను జూచి సంభ్రమముతో] యెక్కడ, ఈ విప్రలంభము

కష్టివేయి. ఇదే దేవివరిచార కనునంగత వస్తావున్నది.

295 [రాజు ఉద్వేగముతో నలకచును. ౧౦౦౦.

నునం.—[నమిపించి] జయం జయం ఏలినవారికి.

రాజు.—నునంగతా, సావగతము ఇక్కడ కూర్చుండు.

[నునంగత కూర్చుండుం.

*cr. కగ న్ను తం బధురకోమలాక్షులీం కరంవిహో యాసి నిమగ్నమంభసి

ఆచేతనానామ గుణం నలక్షయేత్ మయైవ కస్మా దవధిరీరాప్రియా.

అన్యోన్య ముత్పేదయ దుత్పలాత్మ్యేక స్తనద్వయం పాణ్డు తథాప్రస్థానం

మధ్యే యథా శ్యామముఖస్యతస్య మృణాళసూత్రాస్తర మ ప్యులభ్యమ్.

రాజు.—సుసంగతా, నే నిక్కడ నున్నానని నీ కెట్లు తెలిసినది?

సుసం.—[నవ్వి] దేవర యిక్కడ వుండడంమాత్రమే గాదు, చిత్తరువలకతో కూడా సకలవృత్తాంతమున్న నాకు తెలిసినది. కనక వెల్లి దేవితో చెప్తాను.

[అని పో నుంకించును.

విదూ.—[అపవారించి భయముతో] వయస్కుడా, ఇది యింతా చేశేదే, గర్భ దాసి యిది పేలుడుగుణం గలది. అందుకోసం దీనికి ఏమయినా లంచ మియ్యవోయి.

రాజు.—నీవు చెప్పినది యుక్తమే. [సుసంగతచేయి పట్టుకొని] సుసంగతా, ఇది 305 ఉత్తవినోదము. నిష్కారణముగా నీవు దేవిని వ్యధపెట్టుట సరిగాదు. ఇంద, పారితోషికము పుచ్చుకో. [అని ఆభరణమును తిచి ఇయ్యబోవును.

సుసం.—ప్రభూ, అక్కఱలేదు ఈకర్ణాభరణము. నేను భట్టిని ప్రసాదించేత ఎంతెంతో పొందివున్నాను. ఇదే నాకు గొప్పయనుగ్రహము. ఏ మందే, 'ఎందుకోసం చిత్తరువలకలో *నన్ను వ్రాసినావు?' అని నాస్త్రియసఖ సాగరిక నామిద కోపం చేస్తా 810 వున్నది. వెల్లి ఆమెను చేయిపట్టుకొని కోపము తీర్చు.

రాజు.—[సంభ్రమముతో లేచి] ఎక్కడ నున్నది? చూపు చూపు.

సుసం.—ఇదుగో ఇక్కడే అరటిగుబురుచాటున వున్నది.

రాజు.—[హర్షముతో] దారి చూపుము.

సుసం.—ఇటు ఇటు వీలినవారు. [అందఱును కదళిగృహమునుండి వెలువడుదురు. 315

సాగ.—[రాజుంగని సహర్షముగా సభయముగా సకంపముగా సలజ్జముగా స్వగతము] ఈయన గని అతిభయముచేత అడుగెత్తి అడుగు పెట్టలేకుండా ఉన్నాను. మఱి యిక నే నేమిచేతును?

విదూ.—ఓయి, ఈచిత్రఫలకాన్ని నేను వదిలం చేస్తాను. ఒకవేళ దీనితో మళ్ళీ జని రావచ్చును. [సాగరికను చూచి] హీహీ! హాహా! ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం ! ఇటువంటి 320 కన్యకారత్నము మనుష్యలోకంలో కనబడదు. నే నమొంటాను బ్రహ్మకూడా ఈమెను సృజించి ఆశ్చర్యములో మునిగివుండును.

రాజు.—వయస్యా, నాకును మనస్సులో ఇట్లుతోచుచున్నది.

లే. తనదుగ్ధియరుచి మీఱుకనులఁ దెఱచి †పలికె నలుమొముల నిద్ది బలిబలి యని, అబ్బురంపొయి శిరము లిట్టట్టు నూఁచెఁ, ద్రిజగలీలామంబు నీ తెఱవఁ జేసి. ౪౦325

* 'అహమాలిఖలేతి'—To inform the king that the sweet maid whom he was so much admiring in portrait was near at hand and he might actually see her.

† పా. నలుమొగముల నొకట విధి బలిబలియనె.

సాగ.—[అసూయతో సుసంగతం గాంచి] సఖ, ఇదా నీవు తెచ్చినది శ్ర
ఫలకము ? [అని పో నుంకించును.

రాజు.—

చ. కనలంక జాడ్కి వై చెదవు గావుత భామిని, యట్లు లై ననుకొ
330 గొన దది రూక్షభావము నకుంతమా ననురక్తి మెప్పునక ;

చను మెలమెల్ల, సంభ్రమము జార్పు, తడంబడె నేని పాదముల్,
ఘన మగునీనితంబ మిది కాంతరొ చెందు నమందభేదముకొ.

౪౨

సుసం.—ప్రభూ, ఈమె ఎప్పుడూ అతికోపకత్తె. కనుక నొనచేయి వట్టుకొని
ఈమెకోపాన్ని తీర్పు.

335 రాజు.—[అనందముతో] నీవుచెప్పినదిసరి. [సాకరికను కేలబట్టి స్పృశ్యసఖము
నభిసయించును]

విదూ.—వయస్యో, నీకు ఈమె నిక్కంగా ఆపూర్వశ్రీదొరికింది.

రాజు.—వయస్యుడా, నిజముగా

క. శ్రీదేవియ యగు నిజ మీ పైచలి, కేల్ పారిభాతపల్లవమ యగుకొ ;

340 కాదేని యేల తొరుగుకొ స్వేదచ్ఛన్నమున నమృతశీకరగణముకొ.

౪౩

సుసం.—సఖ, నీవు ఇప్పుడు అదక్షిణురాలవుగా వున్నావు, ఈమెంగా ఏలిన
వారు చేయిపట్టినా కోపం మానవు.

సాగ.—[అభ్యసూయతో] సుసంగతా, ఇప్పుటికిన్ని, మానవా ?

రాజు.—ప్రియా, సాగరికా, సఖజనముమీద చిరకోపము యుక్తము.

345 విదూ.—ఏ మమ్మా, ఆకలిగొన్న బ్రాహ్మణుడిలాగ కోపగిస్తావు ?

సాగ.—సఖ, నీతో నేను మాట లాడను.

రాజు.—ఓసీ కోపమరాలా, సమానగౌరవ లయిన సఖులయెడ నిది భగద.

విదూ.—ఔహో ! నిశ్చయంగా ఈమె మరిచకతె, కోపగత్తె వానపద ?

[రాజు భయముతో సాగరికచేతిని పట్టుచు.

350 సాగ.—[సంభ్రమముతో] సుసంగతా, ఇప్పుడేమి చేయుదును ?

సుసం.—ఈకడళివాటికలాగా వెల్లి పోదాము. [అని నిష్క్రమించును.

రాజు.—[సార్వముసం బికించి, అశ్చర్యముతో] ఏదోయి జేమి వానపద ?

విదూ.—అయ్యా, ఆమె యెక్కడనో నాకు తెలియదు. మరి నేను దీని కో

పంలా ఈమె ఇం కొకవానపదత్త అని చెప్పినాను.

రాజు.—చీ మూర్ఖుడా !

355

తే. దైవవశమున నెట్లొకో తా దొరకియుఁ గాంత రత్నావళియుఁ బోలెఁ గళితరాగ
కంఠమునఁ దాల్చుమున్నె నాకరమునుండి దుసికిలం బడె నీదు తుందుడుకువలన. ౪౪

[అంతట వాసవదత్త కాంచనమాలయు ప్రవేశింతురు]

వాస.—ఓసి కాంచనమాలా, ఆర్యపుత్రుడు పెంచుకొన్న ఆ నవమాలిక ఇంకా
ఎంతదూరము ?

360

కాంచ.—ఇదుగో ఈయగిటియింటికి అవతల.

వాస.—అయితే దారి చూపు.

కాంచ.—ఇటు ఇటు భట్టిని.

[అని పరిక్రమింతురు.]

రాజు.—వయస్యా, ఇప్పుడు ప్రియతమను ఎక్కడ చూడ నగును ?

కాంచ.—భట్టిని, సమీపాన వీలినవారిమాట వినబడుతూవున్నది. కనుక నే నను

కొంటాను భట్టినినే ఎదురుచూస్తూవున్నా రని. మరి సమీపించు భట్టిని.

వాస.—[సమీపించి] జయం జయం ఆర్యపుత్రునికి.

రాజు.—[అవవారించి] వయస్యా, చిత్రఫలకము దాచియుంపుము.

ఇడు గ్రహించి చంకలో పెట్టుకొనును.

వాస.—ఆర్యపుత్రా, నవమాలిక ననిచినదా ?

370

రాజు.—[ఆశ్చర్యముతో] దేవీ, నీవు విలంబించుచున్నందున మేము ముందుగా
వచ్చియు దానిని చూడకున్నాము. ఇప్పుడు రా, కలిసియే పోయి చూడము.

వాస.—[చూచి] ఆర్యపుత్రుని ముఖదర్శనం చేతనే తెలిసినది. నవమాలిక ననిచిన
దని. కనుక నే నక్కడికి వెళ్లను.

విదూ.—అమ్మా, అట్లే జయము మాడే గదా !

375

[అని చేతులు చాచి, నృత్యము చేసి, చంకలోనుండి వదిన

చిత్రఫలకముం గాంచి వివాదముం జేందును.

[రాజు అవవారించి ప్రేలితో చూపుచు వసంతుతుని ముఖమును చూచును.

విదూ.—[అవవారించి] ఓహోయి కోపగించకు. ఇందుకు నేను ఉత్తరము చెప్ప

నేర్తును.

380

కాంచ.—[ఫలకమును పుచ్చుకొని] భట్టిని, చూడు, ఇక్కడ చిత్రఫలకంలా
ఏమి నిఖితమై యున్నదో.

వాస.—[చూచి నవ్వుతము] ఇతడు ఆర్యపుత్రుడు, ఇది మరి సాగరిక. [ప్రకాశ
ముగా గాజును జూచి సతోపహాసముగా] ఆర్యపుత్రా, దీన్ని ఎవరు ప్రాసినారు ?

385 రాజు.—[నవైలక్ష్యస్థితముతో, అపవారించి] వయస్సా, ఏమి చెప్పుదునోయి?

విదూ.—[అపవారించి] ఓయి చింతించకు. ఇందుకు ఉత్తరం నేను చెప్తాను.

[ప్రకాశము వాసవదత్తనుగూర్చి] అమ్మా, వేరువిధంగా తలచకు ; ఎవ్వరుగాని తప్పు తాము వ్రాసుకోలేరని నేననగా విని ప్రియవయస్కుడు తన చిత్తరువువ్రాతనేర్పును చూపినాడు.

390 రాజు.—వసంతకుడు ఏమి చెప్పినాడో అదే వాస్తవము.

వాస.—[ఫలకమును చూచి] ఆర్యపుత్రా, ఈమెకూడా ఇంకొకతే నీ పక్కను చిత్తరువులో నున్నదే ఇదేమి ఆర్య వంశతకుని శిల్పనైపుణ్యమా ?

రాజు.—[నవైలక్ష్యస్థితముతో] దేవి, వేరువిధముగా శంకింపకు. ఈ కన్యక నేను నాబుద్ధిచేత కల్పించివ్రాసినదే గాని పూర్వ మెప్పుడును నేను చూచినది గాదు.

395 విదూ.—నీజము. నాజంబెముసాక్షీగా చెప్తాను, ఇటువంటిదానిని మేము ముందెప్పుడును చూచినవారము గాము.

కాంచ.—[అపవారించి] భట్టిని, ఒకవేళ ఇటువంటిది ఘనాక్షరంలాగ సరి పడిన సరిపడవచ్చును. కనుక కోపము మాను.

వాస.—[అపవారించి] ఓసి సుశహృదయురాలా, ఇతనివంకరమాటలను ఎఱిగవు.

400 ఇతడు వసంతకుడుగదా. [ప్రకాశము రాజునుగూర్చి] ఆర్యపుత్రా, నాకు మరి ఈచిత్తరువు చూడగా తలనొప్పి వచ్చివున్నది. మరి ఆర్యపుత్రుడు సుఖముండు గావ. నేను వెళ్తాను. [ఆని పో నుండుచును.

రాజు.—[వస్త్రాంతమునం బట్టవొని] దేవీ,

చ. *ననుగృహజాడుమా యనుట నాయ మె టయ్యెడఁ గిన్న లేనిచో ?

405 బొనరుప నింక ని ట్లనుట పొచ్చెము సేసితి నంచు నొప్పుటే ;

అనిన ననాగసుండ నని, యావలుకు మృష యందు ; వేమి ప

ల్కిన నుచితంబో నేఁ దెలియ లే కిటఁ గుంచెదఁ బ్రాణనాయికా.

రః

వాస.—[నవినయముగా వస్త్రాంతమును లాగుచుచు] ఆర్యపుత్రా, వేరువిధంగా తలచకు, నిజంగానే నన్ను తలనొప్పి బాధిస్తూవున్నది. కనుక నేను వెళ్తాను.

410

[ఆని సమ్మిమించును.

* Cf. తానం ప్రత్యేక మయాపినర్తకృత మిత్తుకై కుతోమన్యనే,
నిర్దోహా మితి బ్రవీమి సహసా దృష్టవ్యశీకః కథమ్,
క్షస్తవ్యం మయి సర్వమిత్యపిభవే దక్షిణ్యతోయం విధి,

విదూ.—ఓహోయి నీయదృష్టము మంచిది! ఈ అకాలపు పెనుగాలి వాసవదత్త నిన్ను తేమంగానే వదిలి వెళ్లింది.

రాజు.—నీ మూఢుడా, సంతోషపడెద వేమి! పోవుటలో దేవి పైకి తెలియ నీకుండ మనస్సులో వహించిన దీర్ఘ కోపమును నీవు కనిపట్టలేవైతివి. చూడు.

ఆ. *బొమల ముడిచికోనియు మొగముఁ దద్దయు వాంచె,

415

వెడ నగియుఁ గటూక్తి నుడువదాయె,

అంతరశ్రు జడము నక్షీని విప్పదు,

నెరపెఁ గిస్కఁ జేలి విసీతి విడక.

౪౬

విదూ.—వెళ్లినది దేవి వాసవదత్త. నీ వెందుకు ఇక్కడ † అరణ్యరుదితం చేస్తూ వుంటావు!

420

రాజు.—మూఢుడా, దేవికోపమును నీవు కనవైతివి కావున అన్నివిధములను దేవీప్రసాదనము తప్ప ఇంక వేఱుపాయమును కనలేకున్నాను. మఱి రారమ్మ. దేవినే తేర్చుటకు లోకటికి పోవుదము. [అని నిస్క్రమింతురు.

కదళీగృహ మనెడు ద్వితీయాంశము సమాప్తము.

ప్రవేశము.

[అంతట మదనిక ప్రవేశించును.]

మదనిక.—[ఆకాశమున] కాశాంబికా, నీవు భర్తకాడ కాంచనమాలని చూచి నావా లేదా? [చెవి యొగ్గి విని] ఏమంటావు? ఆమె వచ్చి వెళ్లి ఎంతో సేవయింది అంటావా అయితే ఆమెని ఇప్పుడు ఎక్కడ చూడగల్గును! [ఎదురకాంచి] ఏమి ఇదే 5 కాంచనమాల ఇక్కడికే వస్తూ వుంది. కనక ఈమెదగ్గరికి వెళ్తాను.

[అంతట కాంచనమాల ప్రవేశించును]

కాంచ.—[సోత్పాసముగా] బలే గట్టివాడవురా వసంతకుడా, బలే. ఈ సంధి విగ్రహచింతలో నీవు అమాత్యయాగంధరాయణ్ణి మించినావురా.

మద.—[చిఱునగవుతో సమీపించి] ఒసే కాంచనమాలా, ఏమి చేశాడు వసంత 10 కుడు నేడు, ఈవిధంగా అశక్తి క్షయించడానికి?

* Cf. భూభక్తం న కరోషి, రోదిషి—ప్రియ ౪ ఆం. 3 శ్లో.

కాంచ.—ఓసే మదనికా, దీన్ని అడగడంచేత నీ కేమి ప్రయోజనం? నీవు ఈ రహస్యాన్ని దాచడానికి దంటవు గావు.

మద.—ఎవరియెడటను చెప్ప నని దేవిపాదములమీద పెట్టుపెట్టుకొంటాను.

15 కాంచ.—అటయితే ఏను మరె, చెప్తానా, నేను రాజ్యాధిపతిమనఁచి మరలె వెళ్లుతూ నేను చిత్రకాల ద్వారంలో వసంతకుడు సుసంగతతో అడుతున్నమాటలు విన్నాను.

మద.—[కాతుకముతో] సఖీ, చెప్పు ఆమాటలు ఎటువంటివో.

కాంచ.—వసంతకు డన్నమాట ఇది. అమ్మా సుసంగతా, ప్రయోజనమున్నట్టి 20 అన్వయముతో సాగరికన్న వేరే కారణం లేదు. కనుక ఈ విషయంలో ప్రతీకారాన్ని ఆలోచించు.

మద.—అందుకు సుసంగత యే మన్నిచి ?

కాంచ.—అంతట అది యీలాగన్నది.—‘నేడు దేవి చిత్రకాలకవృత్తాంతంచేత సందేహపడి సాగరికని నాచేతి కప్పగిస్తూ, నాకు నేపథ్యాన్ని మూటకట్టి బహూమానంగా 25 ప్రసాదించినది ; ఆనేపథ్యంతోనే సాగరిక దేవీషేషము వేసి నేను చంచలమాలవేషం వేసుకొని భర్తకడకు వస్తాము. నీవున్న ఈచిత్రకాల ద్వారాననే కనిపెట్టుకొని వుండవలసింది. అంతట బుడిగరివెంటతీగలమండవలలో ప్రభువులరు దానితో సంగమము కలుగుతుంది.’ అని.

మద.—ఓసీ సుసంగతా, పరిజనపత్నలని దేవిని ఈవిధంగా వంచించి నీవు 30 చెడిపోతావే.

కాంచ.—ఓసే మదనికా, ఇప్పుడు నీ వెక్కడికి వెళ్లుతున్నావు ?

మద.—అన్వయశరీరు వైనప్రభువుయొక్క కుశలవృత్తాంతాన్ని తెలుసుకొని రమ్మని నిన్ను దేవివంశితే వెళ్లి సేవరావడం ఆలస్యం ఆయిన దనీ దిగులొంగనస్త, ఆమె నీకడకే కనుక్కొని రమ్మని నన్ను వంశినది.

35 కాంచ.—దేవిమనస్సు మిక్కిలి తిన్ననిది. కనుకనే యిట్లు సమ్మతించి. [పరిక్రమించి చూచి] ఏమి ! ప్రభువు ఈలాగ అన్వయతామిషచేత ముదసబాధను కమ్మతూ దంతతోరణవలభిమీద కూర్చుండి ఉన్నాడు. రామరి ఈవృత్తాంతాన్ని దేవికి చెప్పడాం.

[అని నిష్క్రమింతురు.

ప్రవేశకము సమాప్తము.

తృతీయాంకము.

[అంతట మదనాచార్యుని నటించుచు రాజు ప్రవేశించును.]

రాజు.—[ఉత్కంఠతో నిశ్చలించి]

చ. స్వరశిఖితావమున్ హృదయమా, సయిరింపుమ ; యిట్లు దీనికిఁ
బరంగదు శాంతి, బాలకయి వందురె దేల వృథా సదా యిటుల్ ?

5

పొరిసియు నెట్టు కే నపుడు మూఢుడ నై యిడనైతి నీవయిన్
జీరముగఁ జందనద్రవసుషీమముఁ దత్కరపంకజాతమున్.

౪౭

అహో ఎంతయాశ్చర్యము ! అట్లే గదా.—

తే. ప్రకృతిచేతన మన సస్థిరమ్ము, మఱియు వీక్షణాగోచరము గుఱివెట్టి యేయ :
అట్టిదాని నాదుమనస్సు నెట్లు లేసె మారుఁ డొక్కన్తుడిసె యెల్ల నారసముల !

౪౮ 10

[ఊర్ధ్వ చూచి] ఓయి కుమారాయుధుడా,

చ. అలగులు చిత్తజాతునికి నై దె యటంచును, వాని కెందు ల

త్యులమముఁబోంట్లసంఖ్యులనియున్, జగమందుఁ బ్రసిద్ధమెప్పుడున్
తలఁప విరుద్ధ మయ్యె నది దర్శక నీయెడ; నీవు పంచతం

గొలిపితి వొంటిఁ గామిజనుఁ గొట్టి యసంఖ్య శిలీముఖంబులన్.

౪౯ 15

[అలోచించి] నేను, నిండుశోపమును లోలోన నడచుకొన్న దేవికంటి కగ్గము
నయాగీనురాలు సాగరికకోసము ఎంత చింతింతునో అంత ఇట్టియవస్థకు పాలునిన నాశో
సము చింతించను. అట్లే—

చ. *ఎఱుగుదు రెల్లరుం దనదువృత్తము నంచు శిరంబు వాంచు ని

స్థలు తమలోనఁ బ్రవృత్తిగొనఁ దన్ను గుఱించియె యంచు నుల్కెడున్

20

పెఱకతలన్ సఖు ల్నుగిన బెల్లంగఁ బూను విలక్షణావమున్ ;

మఱిగెడు నిట్లుప్రాణసఖి మానసనిష్ఠభయంబు పెంపునన్.

౫౦

ప్రియావార్తను విచారించుటకై వసంతకుని పంపియున్నాను. ఏలతామసించు
చున్నాడు ?

[అంతట హృస్టాడు వసంతకుడు ప్రవేశించును.]

25

వసంతకుడు.—[సంతోషముతో] హీహీ ! ఓహోహో ! ఆశ్చర్య సూక్ష్మ్యం.

ఇప్పుడు నానల్ల ప్రియవచనం వినిడంచేత నాప్రియవయస్కుడికి ఎంతహృదయానందము
కలగుతుందో అంతఆనందము కౌశాంబీరాజ్యము రావడంచేతకూడా కలగలే దని

అనుకొంటాను. కనక వెళ్లి స్రియవయస్కుడికి చెప్తాను. [చరిత్రమించి చూచి] ఓహి!
 ఇడుగో స్రియవయస్కుడు ఈదిక్కునే చూస్తూఉండడం చూడగా నాతోసహే ఎదురు
 చూస్తూవున్నా దని తోస్తుంది. ఇతణ్ణి సమీపిస్తాను. [అని సమీపించి] జయం
 స్రియవయస్కుడికి. వయస్యా. నీఅదృష్టం కండింది ; నీగోరిక సిద్ధించింది.

రాజు.—[హర్ష ముతో] వయస్యా, స్రియకు సాగరికకు కుళహా?

విదూ.—[గర్వముతో] ఓహోయి, త్వరలో నీవే చూచి తెలుసుకొంటావు.

15 రాజు.—[చరిత్రోపముతో] వయస్కుడా స్రియను చూడనుగూడ చూడెదనా?

విదూ.—[అహంకారముతో] ఓయి, ఎందుకు చూడవు, బృహస్పతిబుద్ధి
 వాన్ని పరిహసించేవాణ్ణి నేను నీకు మంత్రినై ఉండగా?

రాజు.—[నవ్వి] ఇది చిత్రముగాదు, నీ ప్రభావమునకు మితి యెక్కడిది? చెప్పు
 మఱి, విస్తరముగా వివరణచెడ. [విదూ.—చెవిలో ఇట్లు ఇట్లు అని చెప్పును.

40 రాజు.—[చరిత్రోపముతో] వయస్కుడా ఇదిగో నీకు పాలితోషికము.

[అని చేతినుండి తిచ్చి కడియము నొసంగును.

విదూ.—[కడియముం దాల్చి తన్ను తా జూచి] ఈలా గగ్గుకాక. శుభ
 సువర్ణకడియముతో అలంకృత మైనయీనాచేతిని ఇంటికి వెళ్లి నాభార్యకి చూపిస్తాను.

రాజు.—[ఆశచేయి పట్టుకొని పోనిక ఆంపుచు] మిత్రమా, తర్వాత జాపు
 45 దువుగాని, ఇంకను వగలు ఎంతమాత్రము శేషించియున్నదో కనుగొనుము.

విదూ.—[చరిత్రమించి చూచి సంతోషముతో] ఓయి, చూడు చూడు. మిక్కు
 టంపుటనురాగము తనహృదయాన్ని ఈడుస్తూవుండగా ఇడుగో వేయివెల్లల భగవంతులు
 సంధ్యావధువు వీర్చురిచినసంకేతస్థానానికి బోలె అస్తాత్రిశిరపు అడవికిపోతూవున్నాడు.

రాజు.—[చూచి హర్షముతో] మిత్రుడా చక్కగా కనుగొంటివి. పలు
 50 ముగిసినది. అట్లేగదా,—

చ. అరద మి చేక చక్రము మహాధ్వము లోకమితంబు దాటియున్

సరగన వేకువన్ మరల సాగ నశక్త ము టన్న చింత నాన్

తర మిడి సుజ త్రెక్కినంగం దక్కిన రక్మ లె వైడియాకు లా

హరిదురుచక్రమున్ నడపు చర్కుడు నిల్చెను పల్చిమాన్రిపై.

గీం

55 మఱియు,

లే. సమయ మిది నాకుం బద్ధాక్షి, చనంగవలయు, నిద్ర తను నిన్ను మేల్కొల్ప వేసెనెత్తు;

ఇట్లని ప్రమాణ మొనరించునట్లు తోచు, *నస్తమస్తకమున గరం బట్టి హేళి. ౧౨

* cr. "శిలమెట్టున్నానముట్టు శిశువుందిట్టు"

మఱి లేల్చు. ఆమాధవీలతా మండపమునకే పోయి ప్రయతమా సంకేతసమయమును నిరీక్షించుచుండము,

విదూ.—శోభనముగా పలికినావు. [అని లేచి, చూచి] వయస్యుడా, చూడు 60
చూడు. ఇదుగో పీకటిమొక్కము పలకలని ననరాజుని వేశాన్ని దట్టముచేస్తూ, దట్టంగా
బురదలు ధరించడంచేత వాస్తవంకంటె ఎక్కువబలుపుగా కనబడుతూవుండే అడవిపండుల
యొక్కాను అడవిదున్నలయొక్కాను కారునలుపుతో దిక్కుల నన్నిటినీ కనబడకుండా
చేస్తూ, వ్యాపిస్తూ వున్నది.

రాజు.—[హర్ష ముతో, కలయం దిలకించి] వయస్యా, చక్కగా కంటివి. అట్లే 65
సుమా,—

లే. క్రమ్యః దోలఁ దూర్పునే, లాఁతికడను బిదప, ముంచు నొయ్యన గిరితరుపురభిదలను,
బలుపు గొని మాపు జనులదృక్పలము వెనుక, హరిగళద్యుతిఁ గెరలు మోహరపుటిరులు.

మఱి దారి చూపు.

విదూ.—రావయ్యా, రా ప్రయవయస్యుడా. [పరిక్రమింతురు. 70

విదూ.—[నిరూపించి] వయస్యుడా ఇదే మకరందోద్యానం, దగ్గిరనే వుంది,
శ్లాఘాహాశ్యించేత ఒకటే పీకటిముద్దగా వుంది. మరి యిందులో దారి యేలాగ అగ
పడుతుంది !

రాజు.—[గంధము నాస్మరించి] వయస్యుడా, ముందు నడువుము. ఇట దారి 75
మనకు చక్కగా తెలిసినట్టేదే గదా. అట్లే—

మ. ఇది సంపెంగలవాటి, యాయదియె యాహృద్యంపునిగ్గండి, యీ

యది జీ యై నకదంబపాళి, యిది సుమృ పాటలాపంత్రీ ; యి

ట్లనితామ్ర శపిణిన్నగంధములచే నుర్విజము ల్లంఘనాఁ,

బదివిక్త వృక్షముగా నెఱింగిలిఁ దమోద్వైగుణ్యసంఘాదితకా.

౫౪

[పరిక్రమింతురు. 80

విదూ.—ఓయి, ఇది మకరందపానంచేత మత్తెక్కిన లేంట్లు వాలడంచేత కిందికి
రాలుతూవున్న పొగడపువ్వులపరిమళాన్ని దశదిక్కులకునెఱుపుతూవున్నది, మృదువైన
పచ్చనితోటిన్న మనశ్శీలలతోటిన్న కట్టిన రాకట్టమిది యీ నడకలో మన యడుగులకి
సుఖం గలిగిస్తూ వున్నది, మాధవీలతామండపం. ఇందు ప్రవేశించాము గదా. ఇక్కడనే
నీవు కూర్చో, నేను ఎల్లి దేవివేషము వేసుకొనివున్న సాగరికని శ్రుణములో తోడ్కొని 85
నస్తాను.

రాజు.—వయస్యుడా, అ టయిన త్వరపడుము.

విదూ.—పయస్యుడా, ఉత్తలంపడకు. ఇదుగో వస్తున్నాను. [సిక్కు]మించును.

రాజు.—అందా! నేనును పచ్చలరాతిన్నియమై గూర్చుండి ప్రయాసంకేత సమయమును నిరీక్షించుచుండెద. [కూర్చుండి సచింతముగా] అహో! రామిజనుని! తన యిల్లాదికూటమిని పరిభవించువానికి ప్రాప్తచేలువమీద ఏమో పక్షపాతము! అట్లేగదా, చ. దయితుముఖంబుఁ బ్రేమవిశదం బగుచూపునఁ జూడ దల్కునకో, .

హోయలుగ నిక్కుజన్మగవ నొత్తదు కంఠముఁగొనించుచోకో,

నయమునఁ జక్క బట్టినను న న్నన ని మ్మని డల్కు మాటి, కి

5 ట్లయినను నిశ్చితస్థలము నందినకామిని సీతఁ బొందెడికి.

గగి

ఏమి! వసంతకుడు అలసించుచున్నాడే! ఈవృత్తాంత మే మయిన దేవికి వాసవ దత్తకు ఎఱుకవడి యందునా?

[అంశట వాసవదత్తయు కాంచనమాలయు ప్రవేశింతురు]

వాస.—ఒసే కాంచనమాలా, నిజమేనా నావేషముధరించి సాగరిక ఆర్యపుత్రుణ్ణి 10 ఆభిసరిస్తూ దన్నమాట?

కాంచ.—కాకపోతే భట్టినికి నివేదింతునా? కాక, చిత్రకాలికాద్వారమందు కూర్చున్నవిదూషకుడే నీకు తార్కాణ మగును.

వాస.—అటయితే ఆక్కడికే వెళ్దాము.

కాంచ.—రా భట్టిని రా.

పరిక్రమింతురం.

05 [అంశట కూర్చున్నవాడు ముసుంగిడిొన్నవాడు వసంతకుడు ప్రవేశించును.]

విదూ.—[చెవియొగ్గి] చిత్రకాలికాద్వారాన అడుగులచప్పుడు విసబడుతూ వుంది, కనక సాగరిక వచ్చిందని తలస్తాను.

కాంచ.—భట్టిని, ఇదే అచిత్రకాల, ఇందుగో ప్రవేశించి వుండు, నేనున్న వసంతకుడికి నన్ను చేస్తాను. [అని చిటిక వైచును.

10 విదూ.—[హస్తముతో సమాపించి చిఱునవ్వుతో] సునంగతా, నీవు సరిగావేసు కొన్నావే కాంచనమాలవేషాన్ని! మరి సాగరిక ఏదీ?

కాంచ.—[ప్రేరతో చూపుచు] ఇదుగో.

విదూ.—[హాచి ఆశ్చర్యముతో] ఈమె స్ఫుటంగా దేవి వాసవదత్తే.

వాస.—[అశంకతో అర్హతము] ఏమి పీడు నన్ను అసవాలుపట్టినాడే! కనక

115 వెడలిపోతాను.

[అని పో నుంచును.

* 'ృష్ట్య'—Darkness thinned very much by the brightness of the east, as the moon is just about to rise.

విదూ.—అమ్మా, సాగరికా, ఇటు రావమ్మా.

[వాసవదత్త నవ్వి కాంచనమాలను చూచును.]

కాంచ.—[అపవారించి ప్రేరితో విదూషకుని బెదరించుచు] హతాశుడా, ఈమాట మరవకు.

విదూ.—త్వరగా పద, త్వరగా పద, సాగరికా. ఇదుగో తూర్పుదిక్కున చం120 ద్రుడు ఉదయిస్తున్నాడు.

వాస.—[సంభ్రమముతో అపవారించి] స్వామీ, మృగలాంఛనుడా. నీకు నమ స్కారము రవంతసేపు నీడేహమును మఱుగున ఉంచు, ఈలోకం ఇతని భావాను బంధాన్ని చూస్తాను గాక. [అందఱు పరిక్రమింతురు.]

రాజు.—[ఉత్కంఠతో ఆత్మగతము] ప్రియాసమాగమము సమాసన్న మై125 యున్నను ఏమి యిది నామనస్సు మిక్కిలి ఉత్తలపడుచున్నది. కాకేమి?

తే. *ఇంచువిల్చునిశిఖ తొల్ల నేచ దట్టు లెట్లు లేచునో పొందునమోప మగుడు,

కారున న్నికటోదకాగమము దినము పుటము వెట్టెడు గాదెయభూర్వగమి. ౧౬

విదూ.—[విని] అమ్మా సాగరికా, ఇదుగో ప్రియవయస్కుడు నిన్నేగూర్చి బాళి గొని తాళలేక యీలాగ పలుకుతూవున్నాడు. కనక నీ పిట వుండు. నీవు వచ్చినా పని130 ప్రియవయస్కుడితో చెప్పి వస్తాను. [వాసవదత్త శిరఃసంజ్ఞ నొసంగుచున్నది.]

విదూ.—[రాజును దఱిసి] వయస్యా, ఆహా నీవు వర్ధిల్లుతున్నావు. ఇదుగో నేను పొగిరికను తెచ్చినాను.

రాజు.—[హర్షముతో తటాలన లేచి] ఏదీ ఎక్కడ ఎక్కడ?

విదూ.—[భ్రాసంజ్ఞతోగూడ] ఇదుగో.

135

రాజు.—ప్రియా సాగరికా,

మ. అమృతాంశుండు మొగంబు, కల్వలు కనుల్, హస్తంబులభోజమల్;

విమలారుల్ కదళోదరంబుల, బిసాభిఖంబు లా బాహువుల్;

రమణీ, స్థదకరాఖిలాంగకవు, మరకూరబాణాగ్నిచే

గమలం గ్రాసిన నాదుగాత్రములకాక గౌరిట న్నాన్నవే

౧౭140

వాస.—[బాష్పములతో అపవారించి] కాంచనమాలా, ఈలాగు ఆర్యపుత్రుడు స్వయంగా పలుకుతున్నాడు. మళ్లీ నాతో యేలాగ మాట్లాడుతాడో! ఆహా ఏ మాపుర్యము!

* Cf స్వరసవ తాపహేతు ర్నిర్వాపయితా సవివమేజాతః

దివస ఇచాభ్రశ్యామ స్తవాశ్మయే జీవలోకస్య.

కాంచ.—[అపవారించి] భట్టిని, ఈలాగే ఇది. సాహసీకు లయినపురుషులు
 తీసిమి చేయరు !

విదూ.—అమ్మా సాగరికా, ఎందుకు విశ్వాసము వహించి ప్రియవయస్కుణ్ణి కలక
 రించవు? ఎప్పుటికిన్ని నిత్యరోష యైనయావాసవదత్తాదేవి బలికే దుర్వచనాలచేత ఈయన
 చెవులు చేదెక్కిపోయినవి, నీ మధురవచనోపన్యాసము వాటికి సుఖ మొసగుగాక.

వాస.—[అపవారించి సరోషస్థితిముగా] ఒసే కాంచనమాలా, నేను ఇట్లువంటి
 50దాసను చేదులు పల్కేదానను, ఆర్య*వసంతుషుడై తే ప్రియంపడుడు.

కాంచ.—[అపవారించి, ప్రేరితో బెనరించుచు] హతాశుడా, ఈమాట
 మరవకు.

విదూ.—[చూచి] వయస్యుడా. చూడు చూడు, ఇదుగో పంపగించిన హమిని
 చెక్కిలితో నమానుడై మృగలాంఛనభగవానుడు తూర్పునిక్కను వెలిగించుచు ఉడ
 55యించినాడు.

రాజు.—[చూచి సస్పృహముగా] ప్రయా, చూడు చూడు.

క. తన కాంతి నెల్ల సీయాననము హరింపంగ, రజనినాయకుండు బదుల్

పానరింప నెక్కి †గిరికొనఁ, గను మనె సీమ్రాల, నూర్ధ్వరరకఁ బడించున్.

ప్రియరో, ఈతఁడు పొడతెంచుచు తనజడత్వమును ప్రాటించుకొన్నాడు
 60సుమా. ఎట్లనగా,

మ. నయనానందకరుండు గాఁడొ, యరమిటప్రీని ఖండంబఁడొ,
 నరసనాం తేక్షణమాత్ర దర్పకునికిన్ సామ్రజ్యముం గుర్చుడొ,
 ప్రియకందర్పండు సీముఖేందుఁ డుఱఁ, దా వేఱిందుఁ డుప్పొంగునే?
 స్వయమేనికొ సుధచేతఁ, బూర్ణ మది నీసారోష్ఠబింబుబునకొ.

గీ

* వస న్తక—She does not like to utter the name of her rival
 సాగరికా.

†, 'శైలశిఖరమ్'—సారదీయ—

'శివస్య సన్నిధానేచ సూర్యాగ్న్యోర్వా గురోరపి,
 దీశస్య జ్వలతస్యాపి జవతర్క శశస్యతే.
 గృహే జపం నమవిద్వాత్, గోష్ఠే శతగుణంభవేత్,
 నద్యాం శతసహస్రంస్యా దనన్తంశివసన్నిధౌ.
 సముద్రతీరే చ గిరౌ హదే దేవాలయేషుచ,
 పుణ్యాశ్రమేషుసర్వేషు జపః శోటిగుణా భవేత్.'

వాస.—[రోషముతో మేల్కొలుపుచు తివిచి] ఆర్యపుత్రా, నిజంగా నేను సాగరికను 165 గాను, సీహృదయాన్ని నీవు సాగరికమీద వేసినందున నీకు సర్వమూ సాగరికావయంగానే కనబడుతూ వున్నది.

రాజు.—[హుచి వైలక్ష్యముతో అపహరించి] అయ్యో! అక్కటా! కట్టా! ఏమీ చేవి వాసవదత్త! వయస్కుడా, ఇదేమి?

విదూ.—[విషాదముతో] వయస్యా, మరి వేరే మున్నది. ఇది మనకు ప్రాణ 170 సందేహకరముగా వచ్చినది.

రాజు.—[కూర్చుండి కేగొడ్డి] ప్రియా, వాసవదత్తా, మన్నింపు మన్నింపు.

వాస.—[అశశయోదురుగా కన్నీళ్లు కాల్చుచు] ఆర్యపుత్రా, అలాగనకు, ఈయక్ష రాలు వేటొకతెపా లయినవి.

విదూ.—[అత్యగ్రహము] ఇందులకు ఇవ్వడు ఏమి చేయుదును? కానీ, ఇట్లు 175 అందునుగాక. [ప్రకాశము] అయ్యో, నీవు మహానుభావురాలవు. కనుక ప్రియవయస్కుడి యీ యొక యవరాధమును మన్నించు.

వాస.—ఆర్యా, వసంతకా, నురి తొలికూటమిలో విఘ్నముచేసి నేనే ఈయనకు అపరాధము చేసితిని, ఈయన నాకు చేయలేదు.

రాజు.—ఇట్లు నాదోషము ప్రత్యక్షమై యుండగా నేనేమి వచింతును! 180 ఆయినప్పటికి విన్నవించెదను.—

లే. చేవి, సీపదములకెప్పు నే వెలార్తు, లాక్షికము నాశిరముచే విలక్షమతిని;

అన్యశశియందు గోపగ్రహణజనితము, గెడపుదును సీకు నావయ్య గృహగలిగిన. ౧౦

[అని పాదముల వ్రాలును.

వాస.—[చేతితో వారించుచు] ఆర్యపుత్రా, లే లే, ఆర్యపుత్రుని యిటువంటి 185 హృదయాన్ని యెరిగియు మళ్ళీ కోపగించునది లజ్జ లేనిది గదా. కనుక ఆర్యపుత్రా, నీవు నుభ ముండు, నేను వెళ్తును.

[అని పో నుద్యమించును.

కాంచ.—భట్టిని, మన్నించు. ఈలాగ పాదాలలో పడినమహారాజును వదిలి వెళ్తే సీవు అవశ్యం వశ్యాత్వాంచిత దుఃఖపడతావు.

వాస.—పోవే బుద్ధిహీనురాలా; యిక్కడవశ్యాత్తాపాని కేమికారణ మున్నది? 190 చాట, వెళ్లొం రా.

[నిష్క్రమింతురు.

రాజు.—చేవి, మన్నింపు మన్నింపు. (“చేవి, సీపదముల” ఇత్యాది మరల పఠించును.)

విదూ.—లేవోయి లే, ఆమె వెళ్లింది చేవి వాసవదత్త.

రాజు.—[మొగమెత్తి] ఏమి! ప్రసాదము నేయకయే పోయినది దేవి!

విదూ.—ప్రసాదం చేయలే దంటా వెమి? ఇప్పటికిన్ని అక్షతకరీదులంగా వున్నాము గామా?

రాజు.—ఓ మూర్ఖుడా, ఏమి ఇట్లు నన్ను హేళనము చేసెదవు? ఈ యన ర్థము నీవలననే సంభవించినది. ఎట్లన,

చ. * ప్రణయబహూకృతి ప్రభవబంధురరాగము గర్భ నావయి

గని యిట నాకువాళిము నకల్పితపూర్వము, ఆచ్యపాటు గాక,

దనువు దొరంగ కున్నె దయతామణి మానిని? యేమి నెప్పుడుకొ,

ఘన మగుప్రేమలో స్థలితకంబును దుస్సహ మాట ప్రార్థయే?

౬౧

విదూ.—ఓయి, దేవి కోపము చెరిగినది, ఏమి చేయునో తెలియదు. మరి సాగ రీతిక ఇక ప్రాణాన్ని ధరించడం దుష్కర మని నే ననుకొంటాను.

రాజు.—వయస్యుడా నేనును అట్లే తలంచుచున్నాను. హా! ప్రేయసీ! సాగ రికా!

[అంతట యనవదత్తావేషధారిణి సాగరిక ప్రవేశించును.]

సాగ.—[ఉద్వేగముతో] ఈదేవీవేషంతో ఈసంగీతశాలయించి వెడలవచ్చావున్న ౧౦ నన్ను నాపుణ్యాన ఎవరున్ను చూడరైరి. మరియుక్కడ నే నేమి చేయుదును?

[అని కన్నీళ్లు విడుచుచు చింతిల్లును.]

విదూ.—ఏమోయి, మూఢుడిలాగ నిల్చిపోయినావు? ఇందు కేమియినా ప్రతి కార ములోచించు.

రాజు.—వయస్యుడా అదే ఆలోచించుచున్నాను. వేదినీ ప్రసన్నురాలిని రేచేయుటకన్న వేటుపాయచు కనబడదు. రా, ఆక్కడికే పోవము. [చరిత్రమింతురు.]

సాగ.—[కన్నీళ్లతో నవ్వి] ఇప్పుడు స్వయంగానే ఉరిబోసుకొని ప్రాణము విడ వడం మేలు. ఆలాగే చేస్తాను. సంకేతవృత్తాంతము తెలిసిపోయినయిప్పుడు సుసంగతదలె దేవీచేత అవమానపడి బ్రతికివుండడం సరిగాదు. కనక ఆశోకవృక్షముకింద నాయాయుష్షం నెరవేర్చుకొంటాను!

[అని చరిత్రమింతును.]

౧౦ విదూ.—[విని] ఉండవోయి ఉండు అడుగులచప్పుడు వినిబహుతూవుంది. ఎకపక్ష దేవియే పశ్చాత్తాపము పొంది మళ్ళీ వచ్చినా వచ్చునని అనుకొంటాను.

* Cf. మన్నే ప్రియాహృతమునా స్తస్యాః ప్రణిపాతలక్ష్మ సంసేవామ్

ఏవం ప్రణయవతీసా ససాశక్యము పేక్షితుం కుసుతా.

రాజు.—వయస్యుడా నుహానుభావురాలు నుమీ దేవి, ఒకవేళ అట్లే చేసినను చేయును, కావున త్వరగా కనుంగొనుము.

విదూ.—నీయాశ్చ.

[అని పరిక్రమించును.

సాగ.—[సమీపించి] కనుక ఈ బండిగురివెందతీగతో ఈ ఆశోకవృక్షములూ²²⁵ ఉరిదీసుకొని ప్రాణము వదులుతాను. [అని తీగతో త్రాడుచేసికొనుచు] అయ్యో నాయనా! అయ్యో అమ్మో! నే నీవ్పడు అశరణులై మందభాగ్యును మడిసిపోతున్నాను.

[అని మెడకు తీగయుంచి దగిలించుకొనును.

విదూ.—[చూచి] ఎవ రీమె? ఏమి వానవదత్తాదేవియే! [సంభ్రమముతో బిగ్గరిగా] వయస్య, కావహాయి కావు. ఇదుగో దేవి వానవదత్త ఉరిబోసుకొని ప్రాణము²³⁰ వదులుతూ వున్నది!

రాజు.—[సంభ్రమముతో సమీపించి] వయస్య, ఏదీ ఏదీ!

విదూ.—ఇదుగో ఇక్కడ.

రాజు.—[మెడనుండి ఉరిని దివియును] ఓసి సాహసకారిణీ, ఏమి యీ యకార్యము చేసెదవు?

235

తే. కంఠగత మయ్యై బ్రాణంబు కలికి నాకు, నీకుఁ బాశంబు కంఠసన్నిహిత మగుడు;

అవహతస్వార్థ మగుట నీయత్ను మిట్లు, వదలు మీసాహసంబును బ్రాణదయిత! ౬౦

సాగ.—[రాజును చూచి] అహో! ఏమి ప్రభువే! [హర్షముతో ఆత్మగతము] నిజముగా ఈయన్ని చూడగానే నాకు మళ్ళీ ప్రాణంమీద ఆశ కలుగుతున్నది. కాకేమి? ఈయన్ని చూచి ధన్యురాలిస్తే సుఖంగా ఉరిబోసుకొని ప్రాణం వదులుతాను.²⁴⁰ [ప్రకాశము] నన్ను పెరులు ప్రభూ, నన్ను వదులు. పరాధీను రాలినిగదా నేను! నాకు మరణానికి ఇటువంటి సమయము మళ్ళీ దొరకదు. నీవున్న దేవియెడల అపరాధిని గాక ఉండువు. [అని మరల మెడకు పాశమును తగిలించుకొన నుంకించును.

రాజు.—[చూచి హర్షముతో] ఏమి నాప్రియ సాగరికయా! [అని కంఠము నుండి పాశమును తిపిచివైచి]

245

మాలిని. *విడుము విడుము గోలా మెట్టియీసాహసంబుకే;

విడుము విడుము దినికే పేలతాపాశకంబుకే;

వడిఁ దరలన నాడేంబు నిల్చుకే సుధాంగీ

వడి సిడు మటుకన్నీ బాహుపాశంబు నాకుకే.

౬౩

* 'సఖలుసఖలుముద్ధే సాహసంకార్యమిదృక్' నాగా. 'సఖలు సఖలుబాణి...'

శాకుంతల. 'పిరమపిరమవహే ముఖ్యధూమానుభిన్నమ్' రత్న.

250 [అని బాహుపాశమును తివించి తనకంతంబున నుంచుకొని స్వర్ణసుఖము నభినయించి విదూషకుండుగూర్చి] సఖుండా, ఇది మేఘములేనివృష్టి.

విదూ.—ఓహో! ఆలాగే యిది, అకాలపుసుడిగాలి యై వానపదత్వాదేవి రాకుంటే.

[అంతట వానపదయు కాంచనమాలయు ప్రవేశింపుదురు.]

255 వాన.—ఓసే కాంచనమాలా, ఆలాగునపాదాల్లా బసినఆర్యపుత్రుణ్ణి ధిక్కరించి రావడంచేత నేను మిక్కిలి నిష్ఠురంగా నైతిని. అందుచేత ఇప్పుడు వెళ్లి స్వయం గానే ఆర్యపుత్రుణ్ణి ఊరడిస్తాను.

కాంచ.—దేవి తప్ప యీలాగ చెప్పగలవారు మరెవ్వరున్నారు! అబ్బో దుష్ట నుడు కావడం మేలుగాని, దేవి కఠినురాలు కాగూడదు. మరి హా దేవీ, హా.

260 [ప్రవ్రమింతురు.]

రాజు.—ఓసి దేలా, ఏమి ఇప్పుడును నీవు ఉపేక్షచేత నా మనోభ్రమము విఫలము చేయుచున్నావు?

కాంచ.—[చెవి యొగ్గి] భట్టిని. ఈచెంతనే ప్రభువు మాటలాడుతూవుండడం చూడగా నాకు తోస్తన్నది నిన్నే ఓదార్చడానికి వస్తున్నాడని కనక భట్టిసిగమిసిండు.

265 వాన.—[హస్తముతో] అయినకు కనబడకుండా కెనుకపైపు వెళ్లి రంతమా కొగి లించుకొని ప్రసాదింప జేస్తాను.

విదూ.—అమ్మా సాగరికా, భయము మాని ప్రియవయస్కుణ్ణి పలకరించు.

వాన.—[విని విహంగముతో] కాంచనమాలా, ఏమి! సాగరికకూడా ఇక్కడనే ఉన్నది! కనుక విందామకాక తర్వాత సమీపిస్తాను. [అని అట్లు చేయును.]

270 సాగ.—ప్రభూ ఎందుకు ఈకపట*దాక్షిణ్యము? నీకు ప్రాణముకంటె ప్రియమైన దేవియెడల మళ్లి యెందుకు అవగాధి వవుతావు?

రాజు.—ఓసి అన్యకము పల్కుచున్నావు. ఎట్లునగా,
ఉ. ఊరపులక ఘనస్తనము లుద్ధవిడిక వడకక వడంకితిక,
చేరక బొమ్మ లంఘులను జేరితి, మానిక దియ్యక బల్కితిక;

275 అని దేవి కే గులజత్వార్హత జేసెడి నేమమాత్ర మా,

గూరిమిన్ రసోద్ధరము, గ్రుచ్చితి సీయెడనే తలొడచి.

౬౪

వాన.—[సమీపించి రోషముతో] ఆర్యపుత్రా, ఇది తగున! ఆర్యపుత్రా, ఇది తగున!

*దాక్షిణ్యన-In the నాటక of శకున్తలా, మాళవికా, ప్రియదర్శికా,

రాజు.—[చూచి వైలక్ష్యముతో] దేవి, కారణము లేకుండ నన్ను నిందించుట సరిగాదు. నీవే అనుకొని వేదసాదృశ్యముచేత మోసపోయి నే నిక్కడికి వచ్చితిని. కావున 280
క్షమింపుము. [అని పాదముల వ్రాలను.

వాస.—[రోషముతో] ఆర్యపుత్రా, లేలే. ఏల యిప్పటికిన్ని సహజాభిగ్రాతజనిత యైన నేవచేత దుష్ట మనుభవిస్తావు ?

రాజు.—[స్వగళము] అహో దీనినీకూడ దేవి విన్నదే ! కావున ఎల్లవిధములను దేపిస్త సాదనము నుగూర్చి నిరాశుడ వైతిని. [అని యనోముఖుడై యుండును. 285

విదూ.—అహ్లా, నీవే ఉరిబోసుకొని స్త్రాణం వదులుతూ వున్నా పని వేష సాహ్యముచేత మోసపోయి నేను ప్రయవయస్కుణ్ణి ఇక్కడికి తోడ్కొని వచ్చినాను. నామాట నవ్వవేల చూచుకో ఈ ఉరి తీగని. [అని లతాపాశమును చూపును.

వాస.—[రోషముతో] ఒసే కాంచనమాలా, ఈ లతాపాశముతోనే కట్టి యీ బంధుని కట్టకో. ఈదుర్జినయపు కన్యను ముందర నడిపించు. 290

రాజు.—దేవిగారియాజ్ఞ. [లతాపాశముతో వసంతకుని కంఠమును కట్టి, కొట్టునట్లు.] బంధుని, నీయెవనియోనీకి ఫలము అనుభవించు. దేవిదుర్వచనములచేత చెవులు చే దుగ్గెన నన్ను ఏ అమాటని జ్ఞానికి తెచ్చుదో. సాగరికా, నీవున్ను ముందరనడుపు.

సాగ.—[స్వగళము] పుణ్యము చేసుకొని నాకు నాయుచ్చప్రకారము మరణించ దానికిగోడా దుండ దాయను. 295

విదూ.—[విహారముతో] వయస్కుడా, దేవిగారిచెఱులో మృతి చెందేనన్ను పంపించుకో. [అని రాజును చూచును.

[వాసవదత్త రాజును చూచుచు, సాగరికను వసంతకుని గొని, కాంచనమాలతోగూడ నిష్క్రమించును.

రాజు.—[భేదముతో] కటకటా ! కటకటా ! 300

మ. ౩౦౦ గే దేవిమఖులు బెట్టిదపుఁగాంతాళిన న్ని శ్లేషలక ;

బాగోషో ద దేవి సాగరిక నిర్భగ్నాత్మ యయ్యెక వెఱుక ;

చలెఁగిని తెఱుకై నేవి; యిటు నేచేతం దలంతుం గటా !

సలగుం దైతిని మువ్వశక్ మునిగి;యింకంగందునోనిర్వృతిక ! ౩౦౧

మఱి యిప్పుడు ఇక్కడ ఉండిన నేమి ప్రయోజనము ? దేవినే ప్రసన్నును చేయు 305
నను నొకటికి పోయెదను. [ఁందఱు నిష్క్రమింతురు.

సంకేత ముత్పత్తియోంకము సమాప్తము.

ప్ర వే శ క ము.

[అంతట రత్నమాలం గేలఁ గొని సబాష్టు సుసంగత ప్రవేశించును.]

సుసం.—[సకరుణముగా నిశ్చయించి] అయ్యో ప్రియసఖీ స్వాగరిరా, అయ్యో లజ్జాశీలా, హా సఖిజనవత్సలా, అయ్యో ఉదారశీలా, హా సౌమ్యదగ్ధనా, * ఎక్కడికి 5 వెళ్లినావు? నాకు బదులు వలకవే. [అని యేడ్చును. ఉద్ధృష్టము చూచి నిశ్చయించి] అయ్యో హతవిధి! కరుణాహీనుడా! అటువంటి ఆ ఆరుదైన సౌందర్యంతో నృణించిన వాడవు ఎందుకోస మని ఇటువంటి అవస్థపాలు చేసినావు. అందువల్లగదా, ప్రియసఖి ప్రాణంమీద ఆక వదులుకొని ఈరత్నమాలని ఎవడైనా బ్రహ్మచీత పెట్టు నని చెప్పి నాచేత నుంచినది. మఱి అందుకోసము ఎరిపైనా ఒక బ్రాహ్మణి పెంతుతానా. ప్రకృత్యము 10 వైపు చూచి] ఆహా! ఏమి! ఇదుగో బ్రాహ్మణు వసంతకయ్య, యిక్కడో వస్తున్నాడా, ఈయనకే ఇస్తాను.

[అంతట హృష్టుడు వసంతకుడు ప్రవేశించును.]

వసం.—హీనీ బీబిలి ప్రియవరసన్నుడు అలక తీర్చుగా, కీచి వాణామి వసంత త్పురాలు ఇప్పుడు నన్ను చెఱచుండి విడిచించి కనకతలతో తెంకే పట్టి ముంచు అని 15 లడ్డుకాలని కడుపునిండా తినించినది. మగిస్తే, ఈ పట్టికల జోకానా ఈ పట్టి భరణాలను ఇచ్చినది. మరి వెళ్లి ప్రియవరసన్నుడు చూడెదా.

[వసం బ్రవీణుడవు.]

సుసం.—[విడుపుచు లోకాలన సమీపించి] వసంతకుడా, నీవు ఇక్కడ నిమిషం నిలు.

20 విదూ.—[చూచి] ఏమి సుసంగతా, సుసంగతా, విడుస్తున్నావే? సాగుతగి ఏమయిన అచాయం కలిగిందా?

సుసం.—వసంతకయ్యా, చెప్తాను ము. ఈవన! దాన్ని చేతి ఉల్లయిస్తే వదిలి నట్లు ప్రవాద కల్పించి అర్థరాత్రి కేళివస్తు, ఎక్కడికో తెలియక, నీటిలోకి వెళ్లింది.

విదూ.—[ఉద్బోధముతో] అయ్యో స్వాగరిరమ్మా! అందుకొకటి ఇప్పుడు పుట్టె 25 రాలా, హామృదుభాషిణీ, ఎక్కడున్నావు? నాకు బదులు వలక. నీమీద బాహ్యంగా కనికరం లేక దేవి ఈలాగ చేశింది!

సుసం.—వసంతకయ్యా, చెలి ప్రాణంమీద ఆక వదులుకొని ఈరత్నమాలని

*వసంతకయ్యచేతులో అర్పించ మని నాచేతి కిచ్చింది. కనుక దీన్ని పుచ్చుకోవయ్యా.

విదూ.—[సబాష్షము సకరణము చెవులు మూసికొని] సుసంగతా, ఇటువంటి యీ ప్రస్తావనలో దీన్ని పుచ్చుకోవడానికి నాకు చేయి యేలాగు అడుతుంది! 30

[ఇరువురు నేడ్చురు.
సుసం.—[అంజలి కూర్చి] అయ్యా ఆమెకే అనుగ్రహం చెయ్యడంగా దీన్ని పుచ్చుకో.

విదూ.—[చింతించి] ఆలాగే కానీ, తేదీనితో సాగరికావరహాపీడితుడికి ప్రియ పయస్యుడికి వినోదం కలుగ జేస్తాను. 35

[సుసంగత వసంతకునిచేత రత్నమాల నుంచును.

విదూ.—[గ్రహించి చూచి ఆశ్చర్యముతో] సుసంగతా, ఇటువంటి యాయలం కారం సాగరికకి ఏలాగ వచ్చింది ?

సుసం.—అయ్యా, నేనే ఆమెని కుతూహలపడి అడిగినాను; ఆమె ఈలాగ చెప్పింది. 40

విదూ.—ఆమె ఏమి చెప్పింది?

సుసం.—అంతట ఆమె మీదు చూచి, నిట్టూర్పు పుచ్చి; 'నీకు దీనికథ ఎందుకే?' అని చలికి ఏడవసాగింది.

విదూ.—ఆమె చెప్పినట్లే, సామాన్యులకి దొరకని యాయాభరణం చూస్తేనే తెలుస్తూవుంది, ఆమె యెవరో గొప్పయింట పుట్టిందని. సుసంగతా, యిప్పుడు ప్రియ పయస్యుడు ఎక్కడున్నాడు? 45

సుసం.—అయ్యా, ఇల్లిడుగో ప్రభువు దేవిలోగిట్లోనుంచి వెడలి †పటికరాతి తిన్నెమంటపానికి వెళ్లి నాడు. సీవున్న వెళ్లు. నేను వాసవదత్తాదేవి కొలువుకు వెళ్తాను. [నిష్క్రమింతురు.

ప్ర వేశ క ము ముగిసినది.

50

* అయ్యవస్తానని స్వేతి సాగరికయూనో క్షమ్. తథాతయోక్త మితి సుసంగతో మృషానంతి అన్యథాసనగృహ్లాంతి.

† స్ఫటికలిపామణ్య—దంతతోరణవలభి. పుట 50, పంక్తి 37. దస్తవలభి

చతుర్థాంకము.

[అంతట రాజు ఆసనముండు ప్రవేశించును.]

రాజు.—[చింతించి]

చ. హరునము గొల్పవర్తనము, హాళి, యోక్షుల, *మాయబాసలున్

5 జరణతుల్, విలక్షతయు, సారకు నెచ్చెలు లాడుసాంత్యముల్

తెరలువవాయె నాక్రియను దేవిరుపక దనుదానె యోక్షయక

లరుదిత యై తుదిగ గడిగి వైచెనో దేవి నిజాశ్రుధారచేక.

౬౬

[ఉత్కంఠతో నిట్టూర్పు వుచ్చి] ఇట్లు దేవి ప్రసన్నురాలైనదన ఇప్పుడు కేవ

లము సాగరికచింత యొక్కటే నన్ను బాధించుచున్నది. ఏల యగ—

10 తే. తామరగర్భసుకుమారతనువు దయిత, యపుడు నవి రాగంతగ్రహమనగ గరగి

తోడ మరుముల్కులకు నైనతూంట్లవెంట, నాయెడదగ జచ్చిన దటంచు నాతలంపు.

[చింతించి] మఱి నావిక్రమస్థాన మెవడో అవసంతగమిగ జడ దేవి చెఱుగ

వైచినది. † ఇక నెవరితో జెప్పకొని బాప్పుమలు పడుతును. [అని స్త్రీ రిప్పును.

[అంతట వసంతకుడు ప్రవేశించును.]

15 వసం.—[పరిక్రమించి చూచి అశ్చర్యముతో] బలారే, ఇటుగో ప్రయగయ

స్సుడు ఎడ తెంపులేని వలవంతచేత కృశించివున్నా ఆదృత మైనల బాణ్యం కలచాడే ఉచి

యించిన విదియచంద్రునిటాగ మరీ ప్రకాశిస్తూ వున్నాడు. [నవ్వింటి] సీగ మేలుగ

గుగాక. ఓహో బళీ! వర్ణితున్నావు ; నేను దేవచేతులలో బద్ధపడినీ మళ్ళీ ఈకళ్ళ

తోటే నిన్ను చూచినాను గదా.

20 రాజు.—[చూచి హర్షముతో] ఆహాహా! వసంతకుడు వచ్చినాడు! మిత్రమ

నన్ను కౌగిలించుకొమ్మ.

విదూ.—[కౌగిలించి] వయస్సుడా, దేవి నన్ను ఆనందించినా?

రాజు.—దేవీ ప్రసాదము నీవేషముచేతనే తెలియుచున్నది. మఱి నెప్పుమిప్పుడు

సాగరికవార్త యేమో.

[విదూ—వైలక్ష్యముతో అగ్రముఖుడగును.

25 రాజు.—వయస్యో, చెప్ప వేమి?

విదూ.—నీకు అప్రియాన్ని చెప్పలే కున్నాను.

* సవ్యాజైః శత్రుభైః—Is not అవ్యాజైః better ?

† అ. ౨౧ గలనాటిక దగ్గరనున్న పాదములు

చ తు స్థాం క ము.

రాజు.—[ఉద్వేగముతో, సంభ్రమముతో] వయస్యుడా! అప్రియ మెట్లు? ఏమి జీవితమును వదలనే వదలినదా ప్రయ? అక్కటా! ప్రయం సాగిరికా!

[అని మూర్ఛను నటించును.]

విదూ.—[సంభ్రమముతో] ఊరణిల్లు ఊరణిల్లు ప్రయంయసాగి. 30

రాజు.—[ఉర్రబిట్ట కన్నీళ్లతో]

తే. నను నదక్షిణ విడువడు ప్రాణంబులార, వక్షిణులగుర డోరిహితంబు వినుడు;

పడి బఱచురేని చెడుదురో వెడగులార, యిప్పటికె దూర మేగు మల్లెభయాన ఓర

విదూ.—అయ్యో! అంతదూరం శంకించకు. పాపము! ఆమెను దేవీ ఉజ్జయినికి పంపిం దని వినికి. అందుచేత నేను ఆప్రియ మని చెప్పిని. 35

రాజు.—ఏమి ఉజ్జయినికి పంపినదా? అహో! నాయనకు కొంచె మయినను కని

కరము లేదాయెను దేవీ! వయస్యుడా, అట్లని నీతో ఎవరు చెప్పినారు?

విదూ.—సుసంగత చెప్పింది మరి ఒకటి, ఏకదేశ్యం చేతనో ఆమె నాచేతికి

ఈరత్నమాలను పంపించింది.

రాజు.—మ జెందులకు? నన్ను అడించుటకే కావున తెచ్చు. 40

[విదూషకుడు అందిచ్చును.]

రాజు.—[తైకొని రత్నమాలను పరికించి ఎడయం దుంచుకొని] ఆహా!

క. పడఁతుక కంఠాక్షేపముఁ బడనియు నీరత్నమాల ప్రభ్రష్టంబై

పడి నమదళిలో నఖివలెఁ దడయక యోదార్పు నాదుతనువుం గంఠే. 45

వయస్యా, నీవు దీసిని తాల్చుము, అందువలన నేను దీనినేని కనుచు ధృతిం 45

జెందెదను.

విదూ.—సీయాజ్ఞ. [అని కరమునం దాల్చును.

రాజు.—[శబ్దాప్పుము సీత్యపించి] వయస్యా, దుర్లభముగదా ప్రయాదర్శనము ఇక!

విదూ.—[భయముతో దిక్కులు చూచి] ఓయి అలాగని బిగ్గరగా ఆనకు. ఒక

పళ దేవీకి చెప్పేవారు ఎవరైనా ఇక్కడ తిరుగుతూ వుండేరు. 50

[అంతట బెత్తము కేలం గలది వసుంధర ప్రవేశించును.]

వసుంధర.—[శ్రమిపించి] జయంజయం వీలనవారికి. ఇడుగో రుమణ్వంతుడు

గారి మేనల్లుడు విజయవర్మ వీలనవారి కేమో నివేదించడానికి వచ్చి ద్వారములో కని

పెట్ట వున్నాడు.

రాజు.—వెంటనే అతనిం బ్రవేశపెట్టుము.

55

వసుంధర.—వీలనవారి ఆజ్ఞ [అని నిష్క్రమించి విజయవర్మను తోడ్కొని మరల

రత్నావళీనాటిక

విజయవర్మ.—[సమీపించి] జయము జయము వీలినవారికి. దేవా; రుమణ్ణం తుని విజయముచేత వీలినవారు వర్ధిల్లుచున్నారు.

60 రాజు.—[పదితోషముతో] విజయవర్మ, కోసలలను జయించితిరా?

విజ.—వీలినవారి ప్రభావముచేత.

రాజు.—బలీ! రుమణ్ణంతుడా బలీ! స్వల్పకాలములో గొప్పప్రయోజనమును సాధించితిని? విజయవర్మ, చెప్పము కడు విరివిగా వినగోరుచున్నాను.

విజ.—దేవరా, చిత్తగింపవలయును. మేము ఇటనుండి వీలినవారియజ్ఞచేత 65 కొలదినములకే అనేకగజతురగపదాతిదుర్భర మయినమహాసేనతో పోయి * పింధ్యదుర్గ పుండైన కోసలరాజు ద్వారము ముట్టడించి సేనలను ఆయాయితావుల వన్నుందోడంగిలిమి.

రాజు.—అంతట? అంతట?

విజ.—అంతట కోసలరాజు ఆతిగర్వముచేత ఆవమానము సహంప లేక ప్రధాన మైన తనదం డంతయు నన్నుద్ధము చేసెను.

70 విదూ.—ఓయి వడివడిగా చెప్పి ముగించు. నాగుండె అదురుతూ వుంది.

రాజు.—అంతట అంతట?

విజయ.—దేవా, ఆతడు నిశ్చయము చేసికొని.

ఉ. † పంశ మెలర్ప వింజమును బాసి, యతం చెడిరింపి తా రంప
ణ్ణంతుని లాంఛివింజమున నా గజశక్ దశవిక్కు లాత్తుచున్

75 ‡ దంతులచే బదాతిగమి ప్రచ్ఛగ, నీలదడదర్పు చంకఱన్
ఱింతిశస్థిని దెర్పి కదిసెన్ రిపు కెక్కటి బోర గ్రక్కునన్. 20
మఱియు,

క. కత్తులు బొమడికములపై, హత్తి పగిల్చినవి, సెత్త లగలెన్, మిగులన్

సెత్తురులేజులు వారెన్, మొత్తల మిడుం గుఱులు దూల మ్రోగెన్ మహాపుత్ర. 20

* చూ. పుట 4. పం. 12.

† వత్స's army of elephants was victorious over that of an actual ruler of విశ్వ for the former had the best elephants of విశ్వ in his army having caught them by enticing by పూచవత్తి.

‡ 'సమటగజ' belonging to the army of రుమణ్ణం ; vide below 'ప్రహరప్రతిహతహస్తికప్రాయ మశేషనైస్య సుశువర్తమానః'—నిరుగుస్థిం, తానుగాకాయపడిన. పుట. 47. 'ఉత్తిమగని' The కని బలంబులు

లే. గుంటి యిడి కోసి రిరుపి నొంటరీలు ;

80

క్షణములో ముఖ్యబలములు నవసిదోయె ;

రాజు.—పిమ్మి ! మన బలములు గూడ భగ్నములా ?

విజ—

అంతః గోసం దలఁడడి హోంతకా

యెక్కటిఁడు రుమణ్వుంతుఁడు డుక్కుమడఁచె.

2. 85

విదూ.—జయం జయం సీతు. మనకు జయం వచ్చినది. [అని నృత్యము నేయును.

రాజు.—బభీ! కోసలఁతీ! బభీ! శస్త్రపులు సయితము సీ పురుషకారమును ఇట్లు మెచ్చుచున్నారు! సీ మృత్యువుకూడ శ్లాఘ్యమునుమా. తర్వాత తర్వాత ?

విజ.—దేవా అంతట రుమణ్వుంతుఁడు కోసలదేశమున నాయన్నను జయవర్తను నియమించి ఏనుఁగుసిండ్లు లోనుగా గాయఁడైన మనబలము సంతయు తోడ్కొని మెల్ల 90 మెల్ల నిపయనములతో వచ్చుచున్నాఁడు.

రాజు.—వసుంధరా, నా ప్రసాదముయొక్క విభవమును చూపు మని యాగంధ రాయణునితో చెప్పుము.

వసుం.—పీలినవారియాజ్ఞ. [అని విజయవర్తతో నిష్క్రమించును.

[అంతట కాంచనమాల ప్రవేశించును.]

95

కాంచ.—దేవి ఆజ్ఞాపించింది,— ఒసే వెళ్లి ఈ వింద్రజాలికుణ్ణి ఆర్యపుత్రుని దరిశనం చేయించు అని. [పరిక్రమించి చూచి] ఇడుగో ప్రభువు. మరి యీయన దగ్గిరికి వెళ్తున్నా. [సమీపించి] జయం జయం పీలినవారికి. దేవరా, దేవి విన్నపిస్తాన్నది, ఉజ్జయినినుంచి వచ్చినాడు ఈ వింద్రజాలికుడు, శంబరసిద్ధి అని యిశఁడేరు. ఇతఁణ్ణి పీలిన వారు చూడవలె నని.

100

రాజు.—మాకును వింద్రజాలికునియందు కుతూహలము కలదు. కావున శీఘ్రముగా ప్రవేశపెట్టుము.

కాంచ.—పీలినవారియాజ్ఞ. [అని నిష్క్రమించి *నెమలికుంచె కేలంగల యైంద్రజాలికునితోఁ గూడఁ బ్రవేశించి.] ఇటురా అయ్యా, ఇటురా.

[వింద్రజాలికుఁడు పరిక్రమించును. 105

* cr. వాణివిలాసమపరత్రగ తానుభావ మమృజ భూరసహమాన ఇవాచిరానీత

ఆభాతి యత్ప్రతి రనేకవిధ ప్రకృతి ద్యాజేన్ద్రజాలికునిసాధకసిద్ధి కేవ. భో. చం.

కృష్ణసాయక మహేన్ద్రజాలిగా పాణిదృశముదశ్చి తాన్వయం

వర్ధనాయమనసగ్రుల్భతే పిఞ్చికేవమమ చక్రలేక్షణా. మల్లకా. ౧. అం.

కాంచ.—వీరుగో వీలినవారు. నీవు దగ్గరికి వెళ్తు.

పింద్రజాలికుడు.—[సమీపించి] జయం జయం వీరినవారికి. [కుంచెను త్రిప్పి బహువిధముల హాస్యము గావించి]

క. దండ మిడుం డింద్రునికి, దండ మిడుం డింద్రులైన మహాకై గా;

250 దండ మిడుండు శంబరునికి, దండ విడుండు మాయ కరుణ ప్రాణహ గడు. 23

దేవరా,

క. ధరణీతలమున శశి, నం బరమున బద్వలము, నీట వాయుగోళు,

సమధ్యాన్నంబున నీసి, బరగించెద, నానతిము మహాధాని. 24

క. హరిహరచతుర్థ ఖులనుకొ, నురుకొ నురరాజు, నీగుడ జూపెనదహన్య;

255 నురసిద్ధచారణవధూవరహస్తీ సమాల జుల వజ్రలెంత నయ. 25

కాకేమి,

తే. హెచ్చులక్క లే? హెచ్చులెరుగయేని, యీవు కేసి జూడ నిచ్చ గొనుటో,

దాని చెచ్చి నీకు దరిసెంతు దేవరా, గురుని మంత్రము గుటికి లెట్టి. 26

విదూ.—వయస్యా, హెచ్చుకగా వండు ఇడ్డెల్లం చూస్తే ఇతడు ఇంత

260 చెయ్యగలవాడే.

రాజు.—భద్రా, ఉండు రవంత. కాంచనమాలా, కేతో విన్నవెంపుము. “మీ వాడే యీయెంద్ర జాలికుడు. ఈ ప్రశంసమును విజనముం గావించితిని. నీవున నీవును రమ్మ, కలసియే చూతము.” అని.

చేటి.—వీలినవారియొక్క [అని నిక్క] అంటి వాసుడైతే గొడ ప్రశంసించును.

265 వాస.—కాంచనమాలా. ఉజ్జయింతుంది చెచ్చినది పట్టె జూట ఆ యెంద్రజాలి కునిమీద పక్షపాతం కలదు.

కాంచ.—ఇది దేవీ పుట్టింటిమీది గౌరవం కదా. ఈ చూడెడి.

—

[అని వ్రేలిమింగుడు.

కాంచ.—భట్టి, వీరుగో వీలినవారు, సమాపించు దేవీ.

270 వాస.—[సమీపించి] జయం జయం ఆర్యపుణ్య సేకి.

రాజు.—దేవి, ఈతడు పెల్లగా గర్జిల్లుచున్నాడు. ఇట్టివిధిను ఇట్టికే

తముగాక.

[వాసుడై తీర్చుకుంటును.

రాజు.—భద్రా, చూపుము నానావిధ మయిన యెంద్రజాలమును.

పింద్ర.—వీలినవారియొక్క. [నానావిధముల నాట్యమాడి కుంచెను త్రిప్పుచు

విదూ.—అశ్వర్య మాశ్చర్యం.

రాజు.—దేకి, చూడు చూడు.

మ. అతడే బ్రహ్మ సరోజమున నతడె చంద్రాపీఠం దంబాసఖం.

డతడే శాగ్గదాసిచక్రగచతుర్వాగుండు లక్ష్మీయుతుం,

డితడే దైరావణపహుఁ డింద్రుఁడు సురాధీశుండు పీఠ సురత్

280

నలమండీరపత్ నభంబు నటించు స్వీర దేవాంగనత్.

22

వాస.—అశ్వర్య మాశ్చర్యం.

విదూ.—[అపవారించి] ఓరిమూర్ఖుడా, ఐంద్రజాలికుడా, ఏమి ప్రయోజనం ఈ దేవతలని అచ్చరలని చూడడంచేత? ఈతని సంతోషంతో నీకు పనివుంటే సాగరికని చూపించు.

285

[అంతట వసుంధర ప్రవేశించును]

వసుం.—[౭ జును తఱిసి] మంత్రి యశాగంధరాయణులుగారు వీలినవారిచరణ ములకు విన్నపిస్తున్నారు. ఏమంటే “విక్రమబాహువు కంచుకి బాభ్రవ్యునితోఁగూడ ప్రధానమంత్రిని ఈయనను వసుభూతిని పంపించినాఁడు. కావున ఈ శోభనముహూర్తమందే వీరవారు ఈయనకు దర్శన మొసంగుట తగును, నేనును కార్యకేషములు ముగించుకొని ఇప్పుడే వచ్చెదను.” అని.

290

వాస.—అర్యపుత్రా, ఐంద్రజాలము ఉండనీ. మాతులగృహమునుంచి అర్యుడు ప్రధానమంత్రి వసుభూతి వచ్చిఉన్నాడు. ఆయనను చూడుము అర్యపుత్రా.

రాజు.—దేవి చెప్పినట్లే చేసెద. [ఐంద్రజాలికునితో] భద్రా, ఇప్పటికి నీవు విశ్రమింపుము.

295

ఐంద్ర.—[మొల కుండెం గ్రహించు] దేవరయాజ్ఞ [అని నిష్క్రమించుచు] ఇంకొక్కటి నా విద్య వీలినవారు అవశ్యం చిత్తగించవలెను.

రాజు.—కానీ తర్వాత చూచెదము.

వాస.—కాంచనమాలా, నీవు వెళ్లి ఇతనికి బహుమాన మియ్యి.

చేటి.—దేవియాజ్ఞ. [అని ఐంద్రజాలికునిని దోడ్కొని నిష్క్రమించును.]

300

రాజు.—వసంతకా, ఎదురువోయి వసుభూతిని తోడ్కొని రమ్ము.

విదూ.—దేవరయానతి.

[అని నిష్క్రమించును.]

[అంతట బాభ్రవ్యుఁడును, వసంతకునివలనం బ్రత్యుద్గమన సత్కారముం

బొందుచు వసుభూతియు, ప్రవేశింతురు]

- వసుభూతి.—[కలయం గాంచి] అహో! పల్నేశ్వరుని ప్రభావము! అట్లే గదా.
 మ. జయహస్తం గని డిల్లబోయి, కని జీచ్చుకొన్ నభాభాగములకై,
 ఖయి దై గీతికి, రాజగోష్ఠి జ్ఞాన మాకన్జించి, సామ్రాజ్యము,
 స్వయవిక్రమింపింపజేంద్రమహితైశ్వర్యుండ నై కక్షనే
- 310 యయితి * గ్రామ్యుండ నాకుతూహలితచే దాష్ట్యకాండె న న్నవ్వగాక. 2౮
 బాభ్రవ్యుడు—వసుభూతీ చిరకామన విప్రుడు వికను చూడ నున్నా నని
 అది యేమో గాని ఆనందాతిశయముచేత అనిర్వచనీయ ప్రసంగమిశేషము సునిధిం
 చుచున్నాను. ఎల్లన—
 తే. శరణుం చెచ్చిందె సాధ్వసవశచేత, సన్ముఖుని దృష్టి కాడిన విశ్రాంతిల,
 315 గొడుగునుడి జడవలెచె దగ్గరచేత, దోడ్పడియె నాజరకు బలితోప మిపుడు. 29
 విదూ.—[ముందు నడిచి] రావలెను ఆమాత్యుడు రాజు లెను.
 వసు.—[విదూషకునిమెడలో రత్నమాలం గని, ఆవారింబు బ్రహ్మచారి, ఈ
 రత్నమాల తరలినప్పుడు మా యేలినవారు రాజపుత్రుని ఇచ్చిన యాభిషేకముల యని
 నాకు తోచుచున్నది.
- 320 బాభ్ర.—అమాత్యా, పోక యన్నది. ఇదిచచ్చినవిధము లెనిగ నడగుదునా?
 వసు.—బాభ్రవ్యా, వలదు. ఎన్నెన్నియో రత్నము లందెడి యిదివిభిన్నపు
 రాజగృహములో ఆభరణములపోక ఆరుదుగాను. [వసు చచ్చివిగతంబు.
 విదూ.—[రాజును కోర్కెంచి] ఈయనే దత్తాధిపుడు, ఆమాత్యుని గణించింప
 విచ్చును.
- 325 వసు.—[తఱిసి] జయము జయము జేసరను.
 రాజు.—[లేచి] నమస్కారము.
 వసు.—అతిశ్రేయస్కుండవు అగుదువుగాక.
 రాజు.—ఆనన మానన మార్చునికి.
 విదూ.—[ఆననము తెచ్చి] అయ్యా, ఇదిగో ఆననము. ఆమాత్యు, మార్చుండు.
 330 [వసుభూతి మార్చుండును.
 కంచుకి.—జేవరా, బాభ్రవ్యుడు ప్రణమిల్లుచున్నాడు.
 రాజు.—[వీపున చేయిడి] బాభ్రవ్యా, యిటు గుర్తుండుము.

* The gate-keeper observing my excessive curiosity tokome for a villager.

కంచు.—[హుచ్చండి] దేవీ. బాభ్రవుడు ప్రణమిల్లుచున్నాడు.

విదూ.—అమాత్యా ఇదుగో దేవి వానవదత్ ప్రణమిల్లుచున్నది.

వాన.—ఆర్యా, మొక్కెదను,

33

వసు.—ఆయన్నతి, వత్సరాజునకు తుల్యుఁ డగుపుత్రునిం బడయుము.

[అందఱుం గూర్చుందురు.

రాజు.—ఆర్యా, వసుభూతీ, సింహశేషునికి కుశలమా?

వసు.—[ఊర్ధ్వము చూచి నిశ్చలించి] దేవా, మందభాగ్యుఁడను ఏమి చెప్పట కను తెలియక యున్నాను. [అధోముఖుఁ డగును.] 34

వాన.—[విహదముతో అత్తగతము] అయ్యో అయ్యో! ఏమి చెప్పనో గదా యిప్పుడు వసుభూతి?

రాజు.—వసుభూతీ, చెప్పము. ఏమి నన్ను దిగు లొందించెదవు?

బాభ్ర.—[అవవారించి] ఎప్పటి కైనను చెప్పక తప్పనిదానిని ఇప్పుడే చెప్పి వైవుము. 34

వసు.—దేవా, నిజేదింప శక్యము గాదు. అయినను మందభాగ్యుఁడను వచించె దను. పూజ్యుఁ డైనయాసింహశేషునికూఁగారు రత్నావళి యనుపేరిది, ఆయుష్షతి; ఆమెం బెండ్లి యగువాఁడు సార్వభౌముఁ డగునని సిద్ధుఁడు అదేశించియున్నాఁడు;

రాజు.—అటుపై ని అటుపై ని?

వసు.—ఆప్రత్యముచే యాగంధరాయణుఁడు ఆమెను దేవరనిమిత్తమై సింహశిఖరని చలమాటు ప్రార్థించెను. ఐనను అతఁడు వానవదత్తుకు చిత్తభేదము నొదవించ నొల్లనివాఁడై ఈయకయే యుండెను.

రాజు.—[అవవారించి] *దేవి, ఏమి యిది, సీమామమరిత్తి యిప్పుడు అన్యతము చల్కుచున్నాఁడు!

వాన.—[విమర్శించి] ఆర్యపుత్రా, ఇందు + ఎవరు అన్యతము చల్కుచున్నారో? 35: నే నెఱుంగను.

విదూ.—తర్వాత ఏమైంది?

వసు.—అంతట లావాణకమున నిప్పులో దేవి కాలిపోయినదని ప్రవాద పుట్టింది, దేవర సింహశేషునికడకు బాభ్రవుని పంపి ఆతనిచేత మరల వామెకై వేడిం

* This was all the doing of యాగంధరాయణ, quite unknown to the king.

360వగా పూజ్యుడు సింహశ్వేరుడు ఆలోచించి దేవరతో మాకు సంబంధలోపమ లేకుండునుగాక యని, ఆరత్నావళిని దేవరకు ఇచ్చినాడు. దేవరకు ప్రతిపాదించుటకు మేము తెచ్చుచుండగా సముద్రములో ఓడ పగిలి మనిగిపోయినది.

[అని యేడ్చుచు అశోముఖుడై యుండును.

వాస.—[బాష్పములతో] అయ్యో! చెడితిని మందభాగ్యును! అయ్యో! చెల్లా 365రత్నావళి! ఎక్కడ నున్నావే యిప్పుడు? నాకు బదులు కలకవే?

రాజు.—ఊరికిఁ బూజుకొని యిచ్చితిమి. దైవగతి దుర్యోధము! ఓడ పగిలి సముద్రములో పడియు వచ్చినవారు వీరే నీకు నిదర్శనము కాదా.

[అని వసంధుతిబాళ్ళ పువ్వులం జూపును.

వాస.—ఆగృహుల్రా, ఇదియు సంభవించుననే; ఆయితే, నాకు అంతటి 370భాగ్యమా?

రాజు.—[అవహరించి] *బాభ్రవ్యా, ఇదేమియు నాకు బోధకడనన్నది.

బాభ్ర.—దేవా వినుము.

[నేపథ్యమున మహాలాహలము]

ఉ. బాబుల మేలుమచ్చులకు బంగారుగ్రేవులయం గొనగుచుకొ,

375 గేళిపనికొ ద్రుమాత్రితతి గేరి మహోష్ణుల పై పడుచుచుకొ,

కేళినికొ సతోయఘనకృష్ణముఁ జేయుచు సాంధ్రుమృచి

కాలుదు మంచు స్త్రీలడలఁ గాల్చెడిఁ బిచ్చపరోధముం గటా!

౧౦

మఱియు.

క. లావాణకమునఁ బుట్టెనొ, యేవా దనలుండు దేవి శేష సహచరుకొ,

380 ఆవాదు నిజము సేయఁగ, నా వెలసె నతండు దేవినగరం బెలుచుకొ.

౧౧

[అంశమును సంప్రంతున చూతురు.

రాజు.—ఏమి! అంతశ్చరములో నిప్పు! [సంభ్రమమతో లేచి] ఏమి! దేవి వాసపదత్ర కాలిపోయినదా! హా! అయ్యో! నాశ్రయనీ శంకనయ్య!

వాస.—ఆగృహుల్రా, కావుము కావున.

*If బాభ్రవ్య's matrimonial embassy was not known to వత్సరాజు, how did the former leave the latter for సోమశ? When బాభ్రవ్య was about to solve this point he was interrupted by the conflagration produced by the

రాజు.—అహో, అతిసంభ్రమముచేత వజ్ర నున్నదానినే దేవిని ఎఱుంగ నైతినిగిరి!
[దేవితేలిని టట్టకొని కాగిలించి] దేవీ, హాఁడిల్లు మాఁడిల్లుము.

వాస.—ఆర్యపుత్రుడా, నన్ను కావ మని నే నడగలేద. మరేమంటే కనికరము లేని నాచేత సాగరిక కాళ్ళ సంక్లిష్టాడి అంభోపురములో ఉన్నది. ఈసిగ్గుచే మడిసి పొయ్యేని. కనుక రక్షించు ఆర్యపుత్ర రక్షించు.

రాజు.—ఏమి! దేవీ, ఏమి! సాగరిక మడియునా? ఇదిగో పోవుచున్నాను. 39

వసు.—చేవ. ఏల యకారణముగా శశలభవృత్తి నవలంబించెదవు!

బాల్మ.—దేవా, వసు భూతి చెప్పినమాట యుక్తము.

విదూ.—[రాజును ఉత్తరీయము టట్టకొని అంపి] ఓయి సాహసం చెయ్యకు.

రాజు.—[ఉత్తరీయమును లాగికునుచు] ఓరి మూర్ఖుడా, సాగరిక మడిసెడు నురా. ఇప్పుడును నాస్రాణములను కాపాడుకోవలయునా? [జ్వలన్ర వేశము నటించి] 395 తన్ను ధూమము గ్రమ్మకొన్నట్లు నటించుచు—

మాలిని. †వలదు వలదు మండకో బాపు మీధూమ మగ్ని,

వెలచెద విటు లేలా పెట్టు జ్వాలోచ్చయంబుల్?

కలికవియుతి చిచ్చు కల్పలేదాయె వేసిక

ప్రళయదహనకీలత్ వాని దా మేమి నేయుక్?

౪౦౦

వాస.—ఏమి? ఈ దుశఖభాగిని మాటవలన ఆర్యపుత్రుడు ఈలాగు పూను కొన్నాడు. మరి యిం నే నేల ఉండడం! నేనున్న ఆర్యపుత్రుణ్ణి అనుగమిస్తాను.

విదూ.—[పరిక్రమించి మున్నాడి] అమ్మా, నేనున్న దారి చూపుతాను.

వాస.—ఏమి! వత్సరాజు అగ్నిలో చూరనే చూచినాడే. కనుక రాజపుత్రి వివర్తిని కన్నులంద నైననాకును ఇక్కడనే అగ్నికి ఆహుతి యగుట తగును. 405

సంచు.—[బొప్పములతో] హా మహారాజా, ఏమి యిట్లు ఆకారణముగానే భరింపమును సంశయ తల స్పృశించితివి! మఱి ప్రలంబించిన నేమి కలదు! నేనును భక్తి శిక్షనట్లు చేసెదను. [అని అందఱును అగ్నిప్రవేశమును నటించురు.

రాజు.—[మడిభుజ ముదరుటను నిరూపించి] ఈదశలో నున్న నాకు దీసిఫల పెట్టు కలుగును? [ప్రయత్నమున సంతోషోద్వేగములతో] ఏమి! సాగరిక అగ్ని చెంతనే 410 ఉన్నది! త్వరగా పోయి రక్షించెదను.

* Cf. అహమేగ్యపత్యమర్త నా పునర్మృత్యునో భవామితే,

చతుర్థాంకముననుజుడై ప్రవయోజనము 1. 2

వత్సరాజు నాశలభమాగ్నేయ, అగ్నిప్రవేశనేశ్యర్థః.

[అంతట నిగడితచరణ సాగరిక ప్రవేశించును]

సాగ.—[కలయం గని] ఆహాహా ! అన్నివైపులా నాలుకలు సాపుతూ మండు తూపున్న యాయగ్ని దేవుడు నాదశిఖానికి అంతం కలుగజేస్తాడు.

415 రాజు.—[వడిగాఁ దఱిసి] ప్రియా, ఏమి యిప్పటికిని నాయెడ *ఉపేక్షతోనే వర్తిలైదవు?

సాగ.—[రాజును గని అత్తగతము] ఏమి! అప్పుడుండే! ఈయనను కనగా నాకు మళ్ళీ ప్రాణంమీద అశ కలుగుతూ వున్నది. [ప్రకాశము] ప్రభూ, కావు కావు.

రాజు.—ఓసి భయము మానుము.

420 తే. ఉద్దవడిఁ జేర్చుపొగ మొత్త మొర్చు త్తణము !

[మోలం గని] కట్ట ! చనుఁ బాసి సుఱుసుఱుఁ గాలె నొట్లె ;

[చూచి] సారె దడఁబడె దేల ? [నిపుణముగా కని] హా ! సంకలయితి !

పాతు నిచ్చటు నెదఁ గొని భావ రమ్మ.

ర3

[కంతమునం గొని కనులఁమూఁకిని స్వర్చునుభమును నడిచించుచు] అహో !

425 త్తణములో నాసంతాపము లీఱినది ! ప్రియా, ఊఱడిల్లు మూఱడిల్లుము.

తే. అంటినను నిన్నుఁ గాల్పిండ్ హవ్యభుజుఁడు ; సిక్కు మిని నమ్మ మెట్లు నా సేరనిశ్చి,
నీదుసంస్పర్శ తానె మానెడును గాదె, వెన్నలపుంబావమును సుధాపరిహాస.

[కన్నులు దెఱచి చూచి సాగరికమవిడిచి] అహో ! ఏమఁశ్చస్యము !

తే. అనల మేమాయె ! దొలయిల్లె యంతపురియ్యు

430 నలరు ! [వాసవదత్తం గని] ఇదిగో సవంతిస్తపాత్త జాల !

వాస.—[రాజుదేహమును నిమిరుచు సంతోషముతో] ఏమిపుణ్యము ! పుణ్య
శరీరుడు అర్చపుత్రుడు !

రాజు.—చూతు బాళ్రవృ !

బాళ్ర.—విజయ మగుఁగాక మహారాజాసరు. నేవా, ఆహా స్థానమున్నావు !

435 మేము మరల బ్రతికినారము.

రాజు.— బలె ! వసుధుతి !

వాస.—దేవా ! ఆహాహా వర్ధిల్లుచున్నావు !

రాజు.— సఖుఁడు !

విదూ.—జయము జమిన, సేను.

* మధ్యస్థతయా — 'తథాపివయమత్రమధ్యస్థాః. కామం V.

"అని కేదనగా మునుచుజూచుకొనినానన" ౧-౧ : 11

రాజు.—[అలోచించి విశర్మముతో]

440

స్వామిక మనిభ్రమయ్యె, యెంద్రజాలికంబో !

రాగి

విదూ.—ఓయి సందేహం లేదు, ఇంద్రజాలమే యిది. ఆదాసిగొడుగు పంద్ర జాలికుడు, వెళ్ళేటప్పుడు చెప్పినాడు గదా, అవశ్యం దేవర ఇక నొక్కయూట చూడ వలె నని. కనుక అదే యిది.

రాజు.—దేవీ, నీమాటవలన నే నిదె సాగరికను ఇక్కడికి తెచ్చినాడను.

445

*వాస.—[నవ్వి] ఆర్యపుత్రా, నీచిత్తిమును నేను చక్కగా ఎఱుగుదును.

వసు.—[సాగరికం గని ఆపవారించి] బాధ్రవ్యా, ఈబాల రాజపుత్రిని సరిపోలి యున్నది.

బాధ్ర.—అమాత్యా, నాకును అట్లేతోచుచున్నది.

వసు.—[ప్రకాశము, రాజు నుద్దేశించి] దేవా, ఈ కన్యక ఎక్కడిది ?

450

వాస.—అమాత్యా, ఈమె సాగరమునుంచి దొరికిం దని చెప్పి అమాత్యయో గంధరాయణుడు నాచేతిలో నుంచినాడు. అందువల్ల నే సాగరిక అని వేరు పెట్టినాము.

రాజు.—[స్వగతము] ఏమీ ! యోగంధరాయణుడు ఉంచినాడా ? ఏమి యితఁడు నాకు తెలుపకయే ఏమేమో చేయును.

వసు.—[ఆపవారించి] బాధ్రవ్యా, వసంతకునిమెడలోని రత్నమాల అంతపోలికవలె కగా నున్నది, ఈమెయు సాగరమునుండి దొరకినది. అందువలన స్పష్టముగా ఈమె సింహశేష్వరుని కూతురు రత్నావళియే. [లేచి ప్రకాశము] ఆయుష్మతీ, రాజపుత్రీ రత్నావళీ, నీవు ఇట్టియవస్థపాలై తివి !

సాగ.—[వసుభూతింగని బాష్పములతో] ఏమి ! అమాత్యుడు వసుభూతి !

వసు.—అయ్యో ! చెడితిని మందభాగ్యుడను !

[అని నేలం బడును]

460

సాగ.—అయ్యో ! చెడితిని మందభాగ్యున ! అయ్యో నాయనా ! అయ్యో అమ్మా ; ఎక్కడ ఉన్నావు ? నాకు బదులు పలుకు.

[అని తన్నుఁ దాను క్రింద పడవై చికిని మూర్ఛిల్లును.

వాస.—[సంభ్రమముతో] కంచుకీ, ఈమె నాచెల్లెలు రత్నావళియా ?

కంచుకీ.—దేవీ, ఆమెయే యీమె.

465

వాస.—[రత్నావళిం గౌగిలించి] చెల్లెలా, ఊరడిల్లు ఊరడిల్లు.

రాజు.—నిమి ! ఉన్నతవంశమునాఁడైన సింహశరాజు విక్రమబాహునికూతురా ఈకన్య ?

విదూ.—[స్వగతము] రత్నావళిని చూచి ఆరిలోనే నే నచుకొంటిని సామాన్య
470 జనానికి ఇటుగంటి అభరణం ఉండ దని.

వసు.—[లేచి] గాజపుత్రీ, ఊరికి పూజించు. నిన్ను నిరంకుశ మిక్కిలి
దుఃఖపడుచున్నది. కావున ఈమెను పోలిం దుతోమ్మ.

రత్నావళి.—[ఊరికి గాజును పిచ్చుచున్నది] నేను అవగా
ధము చేసినదాన్ని. దేవికి ముఖము చూపలేను. [అని పోయి] ముచ్చుచును.

475 వాస.—[సభిష్యముగా పురహులు చూచి] నీని పోనిచ్చుట అనుగు
చెల్లెలా, రావే యిచ్చుట, నెయ్యముం జూపు. [అని కంఠమున గొనును.

[రత్నావళి తొట్ట పాటు సరించును.

వాస.—[అవారించి] అభ్యుత్రా, ఈగాకతిగత్వానికి నేను లజ్జపడుతున్నాను.
కనుక త్వరగా ఈమెనకిళ్ల ని తీసివేయి.

480 రాజు.—[చుతోషముతో] దేవి మాట చెబెదను.

[అని సాగరి గంకెలను తొలగించును.

వాస.—అభ్యుత్రా, అమాత్యయాగంధరాయణుడి నన్ను ఇంకకాలము చెట్ట
దాన్ని చేసినాడు. ఎందుచేత ననగా ఎరిగియుండిన్ని నాకు చెప్పడాయెను.

[అంశట యాగంధరాయణుని ప్రవేశించును]

485 యాగం.

ఉ. నావచనంబునకొ హృదయనాయకుం బాసెను దేవి యత్తటికొ ;

దేవిని శోకవార్షాధిని నించితి నే నవతాండె చెచ్చుటకొ ;

దేవికి హర్ష మే యగు నధీశునిస్వమహీశతాత్తచే ;

నీవహి గొట్టయుకొ వెఱుకు నే ప్రదేవి మోముచూడంగకొ.

రత్న

490 కాక మఱి యేమి చేయనగును! స్వామిభక్తి ముగ్ధులగా నిట్టివి! అత్యంతమాననీ
యలయెడల సంభ్రమము అనువర్తనకు అవకాశ మొల్లదు. [చూచి] వీడుగో నీవచ మును
రాజు. సమీక్షమునకుం బోయెద. [సమీక్షించి] జయము జయము, నీవచగ. [పానము
లందు వ్రాలి] దేవా, నేను దీవరకు చెప్పక చేసినకాట దేవర తీమింపవలయును.

రాజు.—చెప్పక యేమి చేసితివో చెప్పము.

495 యాగం.—దేవరా, ఆనన మలంకరింపుము, నర్వముం జెప్పెను.

[అందఱును రాజుతోగూడ వాగివాగివోట గుచ్చుందురు.

యాగం.—దేవా, వినవలయును. ఈమె గలదే అసింహ శీర్షరుని కూతురు, ఈమె

నసి. అందునలన ఆనమ్మకముచేత నేను దేవదూతకు ఎన్నిమాటులు ప్రార్థించినను సింహ శేషురండు దేవికి వాసవదత్తకు చిత్రభేదము కావించనొల్లక కన్యను ఇచ్చినాఁడు గాఁడు. 500

రాజు.—అంతట నేమి ?

యాగం.—[లజ్జతో] అంతట లావాణకములో మందిరమున బుట్టిననిప్పుచేత దేవి కాలిపోయిన దని ప్రవాదపుట్టించి మరల సింహాశరాజుకడకు బాధ వృన్దిం బంపితిని.

రాజు.—యాగంధరాయణా, అటువైపుతాంతమును నేను వింటిని. మఱి యీ బాలను ఏ మూహించుకొని దేవిచేతిలో నుంచితివి ? 505

విదూ.—ఓయి చెప్పుకున్నా ఈయనఅభిప్రాయం నాకు తెలియనే తెలికింది. ఏ మంటే అంతఃపురంలో ఉండేది అంతఃపురంలో వుండేవాడికి సులువుగా కంట బడుతుం దని.

రాజు.—యాగంధరాయణా, నీయభిప్రాయమును వసంతకుండు సరిగ్రహించి నాఁడా? 510

యాగం.—దేవర యానతిచ్చినట్లే.

రాజు.—సింద్ర జాలికవృత్తాంతము కూడ సీ ప్రయోగమే అని తలంచెద.

యాగం.—ఓండువిధమున అంతఃపురములో చెఱ నున్నయీమెను ఏలినవారు చూచుట యెట్లు ? చూడకుండ వసుభూతి యెట్లు తెలిసికొనును ? [నవ్వి] తెలిసినంతట ఇప్పుడు నీమి చేయదలయునో అందులకు దేవి ప్రమాణము. 515

వాస.—[చిఱునవ్వుతో] ఆర్యా ఆమాత్య, స్వప్తముగానే చెప్పువేమి? 'రత్నా వళిని ఆర్యపుత్రునికి ప్రతిపాదింపుము' అని.

విదూ.—అమ్మా, అమాత్యుడి యభిప్రాయాన్ని నీవు సరిగా కనిపట్టినావు.

వాస.—[రెండుచేతులం బాచి] రావే రత్నావళి రావే, ఇప్పుడయినా నాకు భగినీసదృశవృత్తము అగునుగాక. [అని తనయాభరణములతో రత్నావళిని అలంకరించి] 520 ఆమెచేయి వట్టుకొని రాజుకడకుం దటసి] దేవా, పరిగ్రహింపుము ఈమెను రత్నావళిని.

రాజు.—[హర్షముతో చేతులు చాచి] దేవిప్రసాదము ఏది బహుమతము గాదు? [అని సాగరికము కైకొనును.

వాస.—ఆర్యపుత్రా. ఈమెపుట్టింటివారు దూరానగదా ఉన్నారు. వారిని ఈమె స్మరింపకుండేలాగున ఆర్యపుత్రుడు ఈమెను చూచుకోవలెను. [అని అర్పించును. 525

విదూ.—[హర్షముతో నృత్యము నేయును] హీహీ ! ఓహో ! జయం జయం నీకు శ్రీయవయస్కుడికి; ఇప్పుడు *పృథివియే హస్తగతమైనది గదా !

వసు.—రాజపుత్రీ వాసవదత్తాదేవిని ప్రణామముచేత అర్పింపుము.

[రత్నావళి అట్లు చేయును.

530

బాభ్ర.—దేవీ, నీకు దేవీకబ్బము మిక్కిలి తగియున్నది.

[వాసవదత్త రత్నావళిని కౌగిలించుకొని దేవీవదమును అనుగ్రహించును.

బాభ్ర.—ఇప్పుడు నాపరిశ్రమ సఫల మైనది.

యాగం.—దేవా, మఱి చెప్పుము, నీకు ఇంకను ఏమి ప్రియమును గావించును.

రాజా.—ఇంకనుం బ్రియ ముండునా? ఎట్లన,

535మ. చెలగె నిర్విక్రమబాహుఁ * డాత్మసముదై ; చేపట్టితిన్ సర్వభూ

వలయప్రాప్తివిధాత్రి సాగరిక ; సంభగ్ను ల్ఖలు ల్లోసలుల్ ;

అలరెన్ బ్రీతి వహించి దేవి భగిని బ్రాణాధికం గూడుటన్ ;

వెలయ స్నీవ యమాత్యసింహుడవుగా, వేణ్ణేమి నే గోరుదున్ ?

ల. 2

అయిన నిది యగుఁ గాక.—

540

[భరతవాక్యము]

మ. ఇల నింద్రుం డొనరించుతన్ సకలసస్యేర్థన్ సువర్షంబు చే ;

† నిలవేల్పుల్ దనియింతు గాత విధివద్వ ‡ తైష్ఠ్యలన్ వేల్పులన్ ;

కలకాలం బుఱుఁగాత సాధువులసంగంబు న్సుఖోత్తంగ మై ;

§ ఖలవాగ్దురయవజ్ర లేపము లఱుం గాతన్ సమూలంబుగాన్.

ర. ౪

545

[అందఱును నిష్క్రమింతురు.

[వింద్రజాలిక మనెడి చతుర్థాంకము సమాప్తము.]

* ఆత్మసమతా—అనేనశ్వాశుర్యసంబంధన.

† విప్రముఖ్యాః Even in those ancient times it was only the Brahmins that were performing sacrifices.

‡ ఇష్టైః—యజ్ఞైః + క్త. యజ్ఞైః.

§ The last line suggests that this author was very much slandered and misrepresented by his rival poets and their favourites.

రత్నావళీప్రభ.

ఇందలి సంకేతములు.

నా. ల. ప్ర	= నాటకలక్షణప్రతి.
ఆం. సా. ద	= ఆంధ్రసాహిత్యదర్పణము.
అలం	= అలంకారము.
మూ	= సంస్కృతమూలము
క. స. సా	= కథానరిత్యాగరము.
శా. జ్ఞ	= (మూలమునందలి) శాస్త్రలవారిజ్ఞాపిక.
ఇట్లై	ఇతరములను ప్రకరణవశమున నెఱుంగునది.

నాంది.

క. శ్రీదయతుని కృపపెంపున

మోదము సరసుల్ భజింపఁ బొనరింతుము మా

వేదము వేంకటరాధురు

పాదుల రత్నావళికై బ్రభాఖ్యో వ్యాఖ్యో.

అశీర్వామస్త్రియావస్తునిర్దేశములలో అశీర్వాచమున నిందు తొలుతటి నాల్గవద్యములచే మంగళాచరణము చేయఁబడినది.

౧ పద్యము. గౌరియొక్క శివపూజాకుసుమాంజలి సామాజికులకు సకలసంపదల నిచ్చునుగాక అని ఇట అశీస్సు.

తా. పార్వతి శివుని శిరముపై పుష్పాంజలినుంచుటకు (శిరము అందక) ఘటములు ముంగార్లపై నిల్పియు, నన్నిమాటులును స్తనభరముచే మరల నమ్రభావము వహించినది. అప్పుడు శివుఁడు ఆమెను మహోత్సంతోషముండకన్నులతోను చూడసాగెను. ఆకారణముచే నామె లజ్జను పొందెను. ఆమెకు పులకలు, చెమరు, వణక, (అను సాత్త్విక భావములు) కల్గినవి. అట్టి తటి శిరమును పూడింప నామెపైకి మీఠిన పుష్పాంజలి శిరమునుచేరక నడుమనే చెదరి పడిపోయినది. ఆపుష్పాంజలి ఓ సామాజికులారా, మీకు సకలసంపదల నొసంగును గాక.

స్తన+ఉచ్ఛ్రితికిఁ=పాలిండ్ల వలంద రసమునకు. శక్వోత్+నమ్ర=మాటిమాటికి వంగినది. హైమవతి= (వృష. హినువంతుని కూతురు) పార్వతి ; లజ్జ+అన్విత=సిగ్గుతో కూడుకొన్నది; గర్భపాటు=పులకాంకురము; నను+చెమట, నను వృత్తియందల్పార్థకము.

మంచిమాటలతో బతిమాలి వరుని సన్నిధానమునకుం జేర్చిరి. ఎదుట వరునిగాంచి నివ్వెఱు పడి, పులకలుఁగించి, సరసకుఁజేరుపార్వతిని నవ్వుచు నతఁడు కొఁగిటుఁ జేర్చెను. ఆపార్వతి మీకు మేలు చేయును గాక.

మరులు = వలపు. సహజ = నైజమైనట్టి, తోడఁబుట్టువు. బంధులలనల్ = బంధు స్త్రీలు. త్రాసము = భయము. గగురు = పులక, రోమాంచము. సరస + ఉక్తంబులు = మంచి మాటలు; భయముతీర్చు బుజ్జగింపు మాటలు. సరస = సమీపమునకు, మెయింగోను = కొఁగిలించు. శర్వాణి = పార్వతి (పు. శర్వనిపత్ని).

పార్వతి ముగ్ధ, ('లజ్జావిజితమన్నభ') ప్రియునిచేర మనసులో నుత్కంఠ నంద డించుచుండ, బయలుదేరియు, స్త్రీజనసహజము, అందును శ్రోత్రపెండ్లి కూతులకు మఱిత సహజమును, ఐన లజ్జచే వెనకకుఁ బోఁజొచ్చెను. 'సహజ.' (మూ. 'సహభువా') సిగ్గు అను తోఁబుట్టువు చేత నని స్వారస్యము. చెల్లెండ్రు పెండ్లికూతును మరలచ్చటయు నన్యబంధుస్త్రీలు వరుని సామ్యఖ్యమునకుం జేర్చుటయు స్వభావము.

అలం—స్వభావోక్తి.

ఇట ఔత్సుక్యము, లజ్జ, సాధ్వసము మున్నగు వ్యభిచారిభావములను స్వశబ్ద ముచేఁ జెప్పటయే న్యాయ్య మనియు దోషము కాదనియు సాహిత్యదర్శణమున ప్రతి పాదితము. చూ. ఆం. సా. ద. 2. పరి. 32. పుట.

'వ్యావర్త్యమానా స్త్రియా'—అని శాస్త్రులవారి పాఠము. ఇది 'కృతశ్రరా', 'సీతా భిముఖ్యం' అను సమానవిశేషణములవలె కర్తృణిప్రయోగ మగుటచే, 'వ్యావర్త్యమానా' పాఠమువలె, ప్రకృమభంగ దుష్టము కాదు. త్వరగొల్పినది మరులు, వెనకకు లాగినది లజ్జ, సామ్యఖ్యముంగూర్చినది 'బంధులలనల్'. అన్నిటికీ గర్తము పార్వతి ఇట్లు 'వ్యావర్త్యమానా' పాఠమున ప్రకృమసౌష్ఠ్యమున్నది. మఱి 'వ్యావర్త్యమానా' పాఠముబడి 'వెనకకు మఱిలినది పార్వతి' అనియేర్పడి ఒక్కట మత్రము పార్వతి కర్తయై ప్రకృమ భంగము ఉపపత్తిల్లును.

ఇందు కొందఱు ౨-వ యంకమున వత్సరాజసమాగమకాలమున సాగరికయొక్క యాత్మకృపాధ్వన ప్రప్రతికి సూచన కలదందురు.

3. పద్యము. హరిహరాత్మకుండగు దేవుఁడు సామాజికల రక్షించుఁ గాక.

నవఁని దెచ్చినందులకు లక్ష్మీపార్వతుల యుపాలంభన వాక్యములు,—

[హరిహరమైన యర్థము] మకరధ్వజా = మొసలితెక్కెము వానిని - సముద్రుని, మును=పూర్వము, (సముద్రమధనకాలమందు) నాటొక, శ్రచ్చిలివి గావె = చిలికిలివి గదా; (సముద్రమధనమున కూర్మరూపమునఁ దోడ్పడి విష్ణువు ఆవిర్భవించిన లక్ష్మీని

మత్స్యమక్షమే = నాయెదుటనే, 'ఓ బహుమార్గ = పెక్కుదారుల (పోవు) వాఁడా, (పెక్కువతారముల వాఁడా, తీరు తెన్ను నీతినియమము లేనివాఁడా) లేదా, 'మృగము యొక్క భావము మార్గము', బహుమార్గ = అనేకమృగముల రూపములను (మత్స్యమైనది) తాల్చుటచే వానిస్వభావము కలవాఁడా; ధరను = భూదేవిని, మోవకో = మోచుటకు (ఆదివరాహమూర్తి తన కోటపై భూమిని దాల్చెను); నీకుతగుర-నీకునరిగానున్నది. మత్స్యవరికే గాదనుట. భూమి గోరూపయని ప్రసిద్ధి కావున ఆమృగము మృగమైన నీకు తగునని భావము; దానినే = ఆభూమినే, భావకుటిలను = ఖబ్బగోళాకారను, వంకరటింక రగా నున్నదానిని, తన్నుకోర = వాక్యవ్యాపారములచే ననునయించుకోర (ఇటు సాత్త్వనే వదము సాంపుగనున్నది.) ఓకృష్ణఃపీనారాయణఁడా, ఇట కృష్ణావతార మర్థము కాదు, ('విష్ణు ర్నారాయణః కృష్ణః') నా-కంధరా+గ్రహము = కంఠాశ్లాషమును, విడు, నాన గండఃసిగ్ధమాలినవాఁడా, అని, కిన్కె = కోవముతో, ఎవనికొ, ఆభిగ్రహ = (క్షీరసాగర కన్యక) లక్ష్మి, అనుకో = అని యుపాలంభించునో, ఆ దేవుఁడు = నారాయణుఁడు.

[హరహరమైన యర్థము] మును = పూర్వము (గౌరీకల్యాణమందు), నాశోఱకె, నీవు, ఆమకరధ్వజా = మన్మథుని, త్రచ్చితివి కావె = కాల్చి చంపలేదా, కావున, మత్స్యమక్షమే, ధరకొ = లోకమందు, బహుమార్గకొ = త్రివర్గము గంగను, మోవకో = తలపైకెక్కించుకొని మోచుటకు, నీకుతగుర-నీకు = రాకై మన్మథుని దహింపఁ బనిపూని నట్టి నీకు, తగుర = తగియున్నది అని యుపాలంభవాక్యము; నీకుతగుర-నీకు = దానినే = ఆంగనే, భావకుటిలను = (నదిగావున వక్రముగా ప్రవహించు స్వభావము కలది) అన్యజాన్వభావను, తన్నుకోర; కృష్ణకంధర = నల్లని మొడకలవాడా, (విషకంఠుఁడా, కనఁ బడుచు కంఠమునను కనఁబడక నిలువెల్లను విషముకలవాఁడా) గ్రహము = సింహ పట్టును (అలింగనమును) ఉజ్జగింపు = వదలు, గానగండ, అని, కిన్కె, ఎవనికొ, నగ ప్రభవ = హినువంతుని కూతురు పార్వతి, అనుకో, ఆదేవుఁడు = ఆదేవుఁడు, అనులప కరుణకొ = మిక్కిలి దయతో, మీకు = సామూహకులకు, సర్వసౌభాగ్యములు = సకల సంపదలు, దినంగుఁగాత.

అలం-ఇందు ఉభయార్థములను క్లేషచే నిర్వహింపఁబడినవి కావున క్లేష.

ఇందు తృతీయాంకమున చిత్తరాజును సోగరికా కామకూస, వానవజ్ర ఊపాల భించుటకు సూచన కలదందురు.

౪. పద్యము. దక్షయజ్ఞధ్వంస చరిత్రను పార్వతికి అభివృద్ధించు శివుఁడు ఎప్పు రక్షించును గాక.

తా. కోవముచే మండుచున్న మూఁడు కన్నులతో నేను జూడఁగనే (దక్షు

లాడిసి పట్టుకొనఁగఁ జిలుపుకొని భయముచే నదరి నేలపై బడిరి. దక్షుఁడు (‘సీవే దేవాధి దేవుఁడవు, మహాదేవుఁడవు’) అని నన్ను నుతింపసాగెను. దక్షుఁడొ దీనదీనముగ నేడ్వ సాగెను. యజ్ఞమునకై వచ్చిన దేవతలెల్ల నాకు వెఱచి పలాయిత్యులైరి’, అని యిట్లు స్వప్రభావము ప్రకటించుచు దక్షాధ్వరధ్వంసకథను, సాట్టహాసముగా, పార్వతికి వర్ణించి చెప్పు శివుఁడు మిమ్ము రక్షించును గాక.

‘ద్రిక్ష్య’ - కోపము వచ్చిన ఫాలనేత్రమే కాదు, మూఁడు కన్నులను నిప్పులు గురియును.

‘తలచీరలు’ - బుద్ధిజులు తలపాగలు ధరింపవలెనని శాస్త్రము. “సోష్ఠీషాః ప్రచ రన్ద్ర్యిత్విజః - ఇతి నియమాల్లేషా మష్టిషధారణమ్.” అసి క్షేతారణ్య సారాయణ శర్మ వ్యాఖ్య.

బుద్ధిజులు = యాజ్ఞికులు; మూఁడు వహ్నులు = ఆహవనీయము, గార్హప త్యము, దక్షిణాగ్ని; చికురతర=మిక్కిలిచపలంచైన (‘చపలశ్చికురస్సహ’ అని అమరుఁడు). ఈత్యాహాళిలైన అనిభావము. గణములు=ప్రమథులు, శివునిపరివారము; (‘గణస్త గణసా యాం స్యా ద్దణేశే ప్రమథే చయే.’ శబ్దార్థము-మర్రినాధసంజీవని.) ముచ్చముడిఁగి (ముడిఁగి + ముడిఁగి)=ముక్కిలి ముడిఁగి = పూర్తిగా చల్లారి; ‘హసించు’- స్వప్రతాప మహిమ ప్రకట మగునట్లు నవ్వునట్టి.

“బిట్టు వెనఁదాఁకు చిచ్చుట. పిడుగు వోలె

నడలు రతిఁ దాఁకు మెయి ముచ్చముడిఁగి పడఁగ” నన్నె. కుమార. ఆ. ౪.

ఇందు నాలవయంకమున మాయాగ్నివృత్తాంతమునకు నూచన కలదందురు.

ఈ నాలుగు నాందీశ్లోకములందును పార్వతియొక్క ప్రణయపరిణామక్రమము అభివృత్తము: మొదట శివపూజయందు ప్రణయావిర్భావము, పిమ్మట నూత్నసంగతి, అసంతరము సభల్మికారణమున ప్రణయకోపము, కడపట ప్రాణప్రియుని ప్రణయసామ్రా జ్యమును ఏకేశ్వరియై యేలికొనుట. దీనిచే నాయికయొక్క ప్రణయపరిణతియు సూచితము.

ప్రియదర్శికోను గౌరీకల్యాణమును, శివానుభూత శివాపరిష్కంగసౌఖ్యమును నెండు శ్లోకములలో అభివృత్తములు. రూపక కర్తలు అన్యులు ఇట్లు రత్నావళిప్రియ దర్శిక లందుబోలె ఏకనివయమునే లక్షించి నాందీశ్లోకముల రచియింపలేదు. ఈవై శి ష్యము నారయునది.

[ర(అ) పద్యము. రిక్కలదొర = నక్షత్రముల రాజు, చంద్రుఁడు, రిక్క (ప్ర) బుఁడు (మ); ద్విజవృషత్ = బ్రాహ్మణశ్రేణులు. ‘వృష’ రూ. వృషభ. ఈత్రువదమై

నప్పుడు వృషభ సింహ శాస్త్రాల వశంస లలామ రత్నాదులు శ్రేష్ఠవాచకములు. “విభుండు చంద్రసపుండు...” చంద్రునివలె శోభాయమాన శరీరుండు రాజు సరాస్రమించుచుగాక.

‘ఇది ప్రక్షిప్తశ్లోకము. నాందీశ్లోకములలో చంద్ర కమలాది శబ్దములు లేవని ఎవఁడో వ్రాసి చేర్చిన శ్లోకము గానోపును.]

“ఈ పైశ్లోకములలో మొదటిది నాందీశ్లోక మని కొందఱును; కదమవి కూడ నాందిగాఁ ‘చేరినపేయని కొందఱును చెప్పుదురు. అయినను ఇట్టి రూపకారంభశ్లోకములు రంగద్వారముగాని నాంది కావని విశ్వనాథకవిరాజు మతము” విస్తరము ఆం. సా. ద. సం. జూడవలయును. నాందిలక్షణము నా. ల. ప్ర. లో చూడనగును. నాందిపద్యములలో పదసంఖ్య సంస్కృతమునకే. అందును కాళిదాసుని విక్రమోర్వశీయ నాందికే అది సరి పడలేదు, తెలుఁగునకు మఱియుఁజెల్లదు.

ప్రస్తావన.

1. ప్రస్తావించునది (=కథ నవతరింపఁజేయునది.) ప్రస్తావన. లక్షణము చూ. నా. ల. ప్ర.

2. ‘నాంద్యంతమున’ చూ. నా. ల. ప్ర.

3. సూత్రధారుండు - ‘సూత్రం కథాసూత్రం, ధారయతీతి సూత్రధారి’ కథాసూత్రమును ధరించువాఁడు గావున సూత్రధారుండు. ఇతఁడు ప్రధాననటుండు. సూత్రధారుండు నటించి ‘ఆర్య’ అనియు, నటించు సూత్రధారుని ‘ఆర్యపుత్ర’ అనియు, సంబోధించుట నాట్యశాస్త్ర సమయము.

‘అతివిస్తరవేల?’—శబ్దములవిరివి విస్తరము, ఇతరములయొక్కవిరివి విస్తరము.

“ఏక్రమసింహపురీ శ్రీరంగనాయకస్వామి పసంతోత్సవములో” — శెట్టారెడ్డి, ఉత్తరసింహాని దక్షిణపుటండ్లన శ్రీరంగనాయకస్వామి వారి యాలయము లదు. “వెన్న దాఁటిన పెరుమాళ్లనే” అని యుక్తిరమండలములో ప్రసిద్ధి.

4. రసికవిశంసులు = రసప్రేక్షకులు. ‘కావ్యము, రసాప్రకాశము’ కావున కావ్యాత్మయైన రసమును ప్రసాదించు నేర్పరులు రసికులు. కావ్యము లొక్క గూఁగులు ములకు వారె ప్రమాణము.

సభామానంబుగ—దీనిచే బూర్వకమున సూత్రధారునిపై నెట్టి గౌరవముఁ దెలిసి నెఱుక నడును. కాననకే నాటకశ్రీ అట్ల వ్రాసినది.

౧౧. ఐద్యము. తొలుదొల్ల వసంశబ్దులు ఇచ్చట జనులహృదయముల మెత్త పటిది (యవకాశముకల్పించగా) పిచ్చట ప్రవేశించుటకు వీలకల్గటచే, మదనుడు పువ్వు, బాణములను నాటునట్లు ఏయును.

అంతః = మెత్తపటిచిన పిచ్చట, కాండంగ (కాడు ధాతువు) = నాటు కొనునట్లు.

౧౨. ఐద్యము. చనుగొండల బరువుచే వంగినదైన నడుము త్రైవిధునట్లు ఆ ప్రమద నటించుచుండ, ఆ పీడచేలనో యన, వేనలి, అందియలు, హారమును. ఇవి నడుమును రక్షింప నుద్యమించినవి, ఆ యాటమెత్తకత్తె జడ 'ఇసీ కొను త్రైగంబడుచుండ నాకెందులకు ఈకైకేత' అని విరాగముదాల్చి తననెలపు పీడి పర్యావలమై, అట్లిన పూవుదండల సొగసుడనమును పరిత్యజించెను; అందియలు అటకత్తె పాదములను పట్టుకొని, విడువక "అడవద్దే, పాదము, కొను త్రైగంబడుచున్నది." అని ద్విగుణతరముగా బలిమాలగొని యాక్రందించుచున్నది. మఱి హారము "ఆ ! కొను త్రైగంబడుచుండ నాడెదవా! ఆ." అని ఇటునటు రొమ్మును ప్రహరించుచున్నది.

మత్తాగొని యాటచేడియ అడునన్నడు జడపీడి చెదరిపోవుచున్నది, అందెల మ్రోయుచున్నది, హారము కంపించున్నది, కొ నసియాడుచున్నది— అని భావము.

వేనలి = జడ; స్తస్తమై = బాటి; ఎత్తు = పూలసరము; పోడిమి - (రూపోడిమి) అందము; అన్మనక = కరమునందు; కొను = నెన్నడుము; తుచాద్రినస్తము: గొండలవంటి పాలిండ్లచే వంగినది—ఇది కొనుకు విశేషణము; మత్త = సారాయిచే కయిపు గొన్న చేడియ.

అలం—ఇందు వేనలి స్తస్తమాట మున్నగువానికి కారణముకాని పీడను కారముగా సంభావించుటచే ఉత్పేక్ష.

56. కాసెగట్టిన = (మూ. బృహరికరాణామ్) అటకై నడుముగట్టిన, పూనికత నున్న అనియు భావము. కాసె=దట్టి.

57. హాళీపండుగ = మదనోత్సవము.

63. ద్విపదిభండము— ఇట భండము (=కలకండ) అను శబ్దమును బట్టి వసుకుడు ద్విపదిభండము నొక భక్త్యవిశేషముగా గ్రహించెను. అందుచే నతని నోరూరిన

“భవేద్విపదికాగీలి ర్భరతేన ప్రక్షిప్తితా

యంతా చతుర్విశ్చరై శ్చతుర్దశకలాశ్రయైః.”

“చతుర్దశకలాశ్రయైః” అనియు గొందఁబా.

చెందిరము + వి = సిందూరపర్ణము కలచై. ఎచై కత్తెలు. రూ. ఎమ్మై కత్తియలు ; 'కత్తియ' తగ్గిత ప్రత్యయము.

౧౩. పద్యము. ఎడతెంపిలేక రాలుచున్న గండవాడిమట్టులు దెసలునావరింపఁగాఁ గ్రమ్మిన చివ్వువీకటిలో రత్నభూషణముల కాంతుల మొత్తములేమాత్ర మెకించుక కానవచ్చుచు, పడగల పైకెత్తినట్లు వసంతములఁ జల్లుకొనుటకై చివ్వునక్రొవలఁపై కెత్తుచు, భుజంగసమూహము నాకు పాతాళమును కలంపునకుఁ దెచ్చుచున్నది.

రత్న = కాంతి ; ఫణుల (రూ. ఫణములు) పడగలు ; ఆధ్యాసము మీఁక = ఉత్కంఠ హెచ్చఁగా. (ఉత్కంఠాపూర్వక స్వరణము ఆధ్యాసము.)

అలం— ఇచ్చటి బుక్కమబ్బుల వీకటి పాతాళపుండ్రీకటి; ఇచటి భుజంగలూకము (=ఎమ్మైకాండ్ర సమూహము) పాతాళమున భుజంగలూకము (=పాములగుంపు) ; ఎమ్మై కాండ్ర క్రొవలు పాముల పడగలు ; ఇచట ఎమ్మైకాండ్ర క్రొవల కెత్తుట పాతాళమున పాములు పడగలనెత్తుట ; ఇచట వణిభూషణముల కాంతులచే నెమ్మైకాండ్రను, ఫణు మణుల కాంతులచే పాములను కానవైనవి. ఈసాదృశ్యముచే నుదయనునీతి పాతాళము స్వరణకు వచ్చినది కావున స్వరణాలంకారము.

౧౪. పద్యము. ఇందు వసంతధర్మములు చెప్పఁబడినవి.—వలకడ = దక్షిణదిక్కు ; తెమ్మెర (తెమ్మె + ఎర = కాల్) చల్లనికాల్, దక్షిణమాదోతము ; వలరాజు నానతి తెచ్చునే = మలయమారుతము మదనందేశముం దెచ్చుననుట విస్తృత దాయము. మదనోదయమని భావము ; ఎలనాగ-యువతిజనులకు తావముకొంచెను ; ఎలమావులను = లేమానుల చెట్లను, ననిపించెను = మొగ్గతొడుగునట్లు చేసెను. వసంతకున తీయఁబడి పూచుచు. (నన-పూవు)

పొగడ, మామిడి, చంపకము, అశోకము— ఇవి వసంతమాస బూచును. ముగ్గుల కాముకుల యువభోగమాలకు అత్యంతము ప్రీయమయినవి వసంతకు ; 'తొగ కంటి యీలుపు'— యువభిజనుల ప్రణయబోధము వసంతమాస చిరకాలము హృదయ కాదు. ఈలపు = మానము. 'చిగురుబోడుల.....'— ప్రీయవికాసము గమనించు, యువభిజనుల హైర్దయ సన్నగిల్లెను.

చిగురుబోడి మున్నగువి బహువ్రీహిసమానమలసియొగ, చిగురువంటి మేనులని అను నర్థమున మేనుకల్లమున కాదేశముగ పొడిచెట్లము నెచ్చెననియొగ బహువ్ర. చిగురు వలె, పొడిచునోష్ణరాలు అని యర్థమనియు, ఉపమానపూర్వకము కల్పగూరలఁ జూసియొగ ప్రాధవ్యా. పూవిత్తుఁడు—బహుప్రీతి ; పుష్పాడి—పూవు + ఖండి. ప్రాతాది సూక్తము — గంగగము శేషించును. 'అన్నంబులకు సహితము' అను గూర్కము పై పదార్థము

౧౧. పద్యము. తా. కుంకుమపొడితో కలిసి వచ్చునైన గందవొడి జల్లులచే
దిక్కులన్నియు ప్రాతస్సంధ్యా రాగతో భను దాల్చినవి; అశోకపు సిగదండలు పౌరుల
ముల మెరిడుగ వెలయుచున్నవి. బుగారునగల కాంతులు వారల శరీరములం దంతట
వ్యాపించి యున్నవి. అందుచే కాకాంబీ నగర మంతయు స్వర్ణవర్ణమయమై తన య
కారముల సౌభాగ్యముచే కుబేరుని ధనగృహమును కొల్లగొనిన ట్టొప్పుచుండ నందలి జ
లెల్ల తమ శరీరములకు బుగారు నీటి పూత పూసికొన్నట్లు చూపట్టుచున్నారు. ఎచ
జూచినను ఒకటే పచ్చదనము పరిధరిల్లియున్నది.

కాంకుమక్షోద...బుక్కాప్రవృత్తి-గీటంతయు నొక్కసమాసము కాదు. కాం
కుక్షోదగౌర=కుంకుమపొడివలె వచ్చుచున్న, బుక్కాప్రవృత్తి=గందవొడి జల్లు (“క్షో
మేషణచూర్ణయోః”). తొలుసంజసిరిని = ప్రాతస్సంధ్యాశ్రీని. వంజాలశేఖరములు = అ
కపు సిగదండలు; శరీరములనువంప, (సిగదండల బాహుశ్యము లేటపడుచున్నది.) కడ
డాలు = బుగారుకాంతి; మేనులను - ముంప = శరీరములను ముంచివేయంగా (న
బాహుశ్యము లేటపడుచున్నది.) ‘ధనేశుధనగృహంబు’ - అట్టివిభవము మఱెచ్చట
ఉండదుగాన. జవురుకొనె నాంగ = ఒక్కమాటే పూర్తిగా కొల్లగొట్టినో యనునట్లు
మొలాము = పూత;

అలం-తొలుసంజసిరి ప్రాగ్విశయందే యుండును. ఆటడైనను తొలుసంజ సిరిద
సిరి యిటు నకల దిశలయందు గలదని యభిప్రాయము. సంజసిరికొ - అనుపదముయొక
యర్థముచే ఉత్పద్యమైన సీరి (ఉపమానము) ఆక్షిప్తమైనందున అలంకారము పద
ప్రతినిదర్శన. తనదు...కాకాంబి; బంగరు...పంథవిల్లె - ఇట నుత్పేక్షలు.

౧౨. పద్యము. తా పౌరులు చివ్వునగ్రోవులచే గురిపించిన యెడతెగని హివ
బుపూరము ముంగిళ్లలో వరుసలుగట్టి యున్నది. ఉత్పవపుండమకముచే ప్రమోదాతిశ
మున నటించు పౌరుల మితిమీరిన కాంత్రిక్కుడులచే నేర్పడిన రొంపి ప్రము
చెక్కిళ్ల నుండి జాటుచున్న సిందూరము కలిసి యెత్తునైనది. ఆయెత్తుని రొంపిని త్రొక్కి
జనుల పదన్యాసములచే (పూర్వము తెల్లనై యుండిన) అంతుపురపు మొగసోల రాక
తయు నెత్తునై యొప్పారినది.

హిమాంబుల్ = వస్త్రీరు. ధృతుల్ - మూరింబోక = సంతోషము-అతిశయింపగ

“లీల మూరింబో నచ్చురలేమవిండు,

బలిసి యభినందనము నేయఁ బోలిచె నిట్లు.”

భార. కాంతి.
యెపు = అతిశయము; చెక్కిచెంద్రము = కపోలములయందలి సిందూరము; ఉరలకొ

అవంతి దేశమునఁ బుట్టినది, వాసవదత్తయు (సుందరా); వాసవదత్తా వత్సరాజుల కర
స్పృహనురాగము ప్రసిద్ధము. కథాసరితాంగము నందును, స్వప్నవాసవదత్తా
తాపసవత్సరాజనాటకము లందును విస్తరము తెలియవచ్చును. సంకేతమౌక్తికం= (ఇదిమదనోత్సవముగావున) పేరునకు మాత్రము; భృతిక=సంతోషమును. ఇట్లు రాజు
నకు మన్మథునితో నొకవ్యయము నాటకమునఁ బెక్కుచర్యాయములు చెప్పబడినది.

అలం— ఈపండుగు నాదియని తలంచుటకు 'సమయం జేసితి వైరులకొ' మన్నగు
వాక్యార్థములు హేతువులు అగుటచే అలంకారము కావ్యలింగము. పెక్కు హేతువులు
ఏకకార్యమందు అన్వయించుటచే సముచ్చయాలంకారమును. ఇటు కావ్యలింగము సము
చ్చయానుప్రాణితము.

వత్సరాజు యొక్క ధీరలలిత నాయకత్వమునకు ఇది చక్కని యుదాహరణము.
“నిశ్చింతుఁడును, ఎప్పుడు మృదుస్వభావుఁడును, కళాపరుఁడు—ధీరలలితుఁ డగును.”
ఆం. సా. ద.

8. శమిత...రత్నప్రాప్తి—సంయుక్తాక్షర యతి. త్సారమును వైయాకరణులు
సంయుక్తాక్షరముగ (క+ప = క్ష) గణించిరి. అందుచేతనే తత్సూర్య లఘువునకు
గురుత్వము.

11. విదూషకుఁడు—నాయకునకు సర్వసఖుఁడు. నా. ల. ప్ర. వత్సరాజునకు
సర్వసఖుఁడు వసంతకుఁడు. అతని తండ్రి వత్సరాజు తండ్రియగు సహస్రానీకునకు సర్వ
సఖుఁడు; వసంతకుఁడు వాసవదత్త కెట్లు కథావినోదముం గూర్చు చుండినదియు, ఊజ్జ
యినికారా విమృక్తియందును వాసవదత్తాహరణ మందును వత్సరాజున కెట్లుచకరించి
నదియు క. స. సా. లో చదువవచ్చును.

12-13. ఈ మదనమహోత్సవం...బాహు ఎటువలెన నా మోక్షునిదే —
విదూషకుఁడు ప్రాయశముగ భోజనప్రియుఁడు. చూడు. 8. పుట. 90 పంక్తి. “పటి
లే, అక్కడికి వెళ్దాం ఎందుకంటే బాహుకుఱుండికి నాకు స్వస్తివాచనం ఏమయినా
దొరుకుతుంది.” అట్లే, “వాస-ఆర్యా యిదిగో స్వస్తివాచనం పుచ్చుకో” 12 పుట.
196. పంక్తి.

15. చివ్వునగ్రోవి -- (చివ్వునము + గ్రోవి) జలక్రీడలయందు నీళ్లు చివ్వుడి
గొట్టము. మూ. 'శృంగరి', 'క్రీడామ్బుయన్త్రమ్'. మదనమహోత్సవం హుళు బాల్చి
నది. దివ్యఖములై తన్మృఖములు; నృత్యమృదంగచర్చరీధ్వనులే తచ్ఛబ్దములు; పౌరుల
మహంకే వనీన. నగరముని వర నలు కొని కామసూర కలవిగ నునువి.

ణస్తు బాణః.' ప్ర. రాఘవ.) అనురాగరూపమున జనుల మనసులయందు వసించువాడు; వసంతము మదనోత్సేజకము గావున ఈవిశేషణము మఱియు నుచితము. రతిసంగతుండు = (వత్స) (ఈ జరుగుచున్న మదనోత్సవము నందు) ప్రీతి కలవాడు ; శృంగారప్రియుఁ డొండె. (మృ) రతీదేవితోఁ గూడుకొన్నవాడు. స్వమహమును = (వత్స) తానును పౌరులను జేయునట్టి యుత్సవమును, (మన్) మదనోత్సవము కావున తన్నుఁగూర్చి చేయు నుత్సవమును ; చూచు తివుట = చూచునుత్సుకతతో, సాక్షాత్కరించు = (శరీరము లేనివాడయ్య) శరీరిగా ప్రజల కనులయెదుట పొడకట్టనట్టి, ప్రసవధనుడన = (పూర్విల్లుడు) మృత్యుఁడో యన, అదె = ఁడుగో, వత్సరాజు. వచుక = ప్రాసాదము వైకి వచ్చుచున్నాడు.

అలం— ఇందు వత్సరాజు ప్రసవధనులకు సాదృశ్యము చెప్పఁబడుటచే నలంకారము ఉపమ ; ఉభయసామాన్యములగా చెప్పఁబడిన విశేషణములు క్లేషచే నిర్వహింపఁ బడుటచే ఉపమ క్లేషానుప్రాణితము. కొండఱు దీనిని ఉత్పేక్షగను గ్రహించిరి.

ఇందు వల్నేనుని మన్మథునిగాఁ జెప్పట, “ఏమి ప్రత్యక్షుండే అపూర్వము కను మాయుండు!” 1. ఆం. పం. 187. అని సాగరిక రాజును సాక్షాత్తుగా పూజ్యునిగా వచ్చిన మన్మథునిగా పొరపడుటకు పూర్వనిర్దేశప్రాయముగ నున్నది.

24. అదె వత్సరాజు వచ్చు—ఇందు వత్సరాజు ప్రస్తావము వెంటనే ఆపాత్రము ప్రవేశించునని సూచించుచున్నది. నిర్దిష్టముగాక పాత్రము రంగస్థలము ప్రవేశింపరాదని నాటకశాస్త్ర సమయము. ఇది ఈనాటకమున సర్వత్ర అత్యద్భుతముగ నిర్వహింపఁబడినది.

విష్కంభకలక్షణము నా. ల. ప్ర. చూడుండు.

ప్రథమాంకము.

కథాంశము—సాగరిక వత్సరాజును మదనోత్సవములొక జూచి ఐలవుగొనును.

౧౦. పద్యము. సన్తంత్రితై—యోగ్యుడైన మంత్రి చేతియందు ; యశాగంధ రాయణిని ప్రభుహితైషిత్వము జగత్ప్రసిద్ధము. వత్సరాజు ఉజ్జయినిచేత తప్పించుకొనుటయు, వత్సరాజునకు ఈనాటకమునందు రత్నావళిద్వితీయముగ సార్వభౌమత్వము ప్రాప్తించుటయు యశాగంధరాయణిని మహిమచేతనే. శమిత+ఉపప్రవతక = బాధల తీఱుటచే ; వినుత-రత్నా-ప్రాప్తి-రక్తుల్—జనుల్ = ప్రశస్తమైన రక్షణము కలుగుటచే (రాజునందు) ప్రీతి కలవారు ప్రజలు ; ఆమని = వసంతముతువు (సర్వసుఖోపభోగ

9. 'సేవ్యరచనంగాపించి = వేషముదాల్చి; వేషము సిద్ధపఱచి అనియెరుడె. సేవ్యం రక్తభూమాస్యా వేష్యంచ ప్రసాదనే" విశ్వుడు. సేవ్యము = వేషములు ల్చు చోటు.

పరిషత్తు = సభ. 'పరితః సీద న్యస్యా మితి పరిషత్'

10. సామాజీకులు = నాటకము చూచువారు (సమాజి సమావేశనం ప్రయోజ మేషా మితి సామాజికాః.)

గీ. పద్యము. కృతి = నిపుణుడైన. "ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞ విజ్ఞ నిష్టాత శిక్షితాః, జ్ఞానికః కృతముఖః కృతీ కుశల ఇత్యపి." అమరము. ప్రణేత=రచయిత (మూ-నిపుణు వి) సదసు = సభ. రూ. సదస్సు. హృద్యము = మనోహరము; "అటలో-ఇచ్చట లో" అనునది లోను శబ్దముగాని, నిర్ధారణవస్థీవిభక్తి కాదు." ఈహాస్యిద్ధి = కోర్కె నెఱ టుట; భాగ్యము = అదృష్టము. ఆనందరాజ్యంబుగా - అతిమాతృకము.

ఓ. పద్యము, కోవిదసత్తములు = పండితోత్తములు; టెంకి = స్థానము; చైవము = గ్రంథము, అదృష్టము. 'చైవం దిష్టం భాగధేయం' అను.

అలం- 'వేంకటరాయశాస్త్రి' అనువిశేష్యము మహానిపుణుడు అని సాభిప్రా సము కావున పరికరాంకురము.

గీ. ఓ. పద్యములందు 'నేడు సర్వగుణంబులం గలిగె' అనుటచే సముచ్చయం కారము.

ఈపద్యములు ప్రరోచన యనెడు ప్రస్తావనాంగము. కవి కావ్య సతాదల ప్రశంసప్రరోచన యనఁబడును. (నా.ల ప్ర.) ప్రరోచనయందు కవి తన్నగించుకొనుట హాసకలక్షణ మర్హద.

20. సంగీతకము- 'స్త్రీ భిక్షకృతంతు సంగీతం సంగీతక ముదాహృతమ్.' సంగీతక పదంగా స్త్రీలుకలిసి చేయు సంగీతము.

26. సనిర్వేదము = దుఃఖముతో; నీకుచింతలేదు-ఇంటివిషయములు మనసునఁ జేర్చు కావున.

28. దేశాంతరంలో ఇచ్చినావు = పరనిశ్చయము చేసితివి అని అర్థము. సటి గ్రామ్యము భాషించుట నరయునది. సంస్కృతసాటకమున స్త్రీలకును నీచపాత్రములకును గ్రంథము నిబంధించఁ బడినది. తెలుగున ప్రాకృతస్థానమున గ్రామ్యము నెలకొల్పఁబడి డి. ఇది శాస్త్రులవారి మతము, సహృదయ మతమును. శాస్త్రులవారి 'గ్రామ్య భాషా

67. తినేది కాకుంటే నాకెందుకిని—ఇది = ద్విపదీభండము. విదూషకుని భోజన ప్రియతమ ఉదాహరణము.

73. నర్తించితిని—‘నృతీ గాత్రవిక్షేపణే.’ నృత్ ధాతువునకు అంగవిక్షేప మర్థము. అంగవిక్షేపము క్రిడనమునందును కలాయనమునందును గావచ్చును గదా.

80. దేవిగారు ఆజ్ఞాపిస్తున్నారు—మామూలుగా ఎల్లరతోను కల్పవిధమున చేటికలు రాజుతోనుం బల్గిరి—‘ఆజ్ఞాపిస్తున్నారు’ అని.

103. మేలుకట్టు—చాందినీ. (మేలు = మై భాగమున, కట్టు = కట్టునట్టి వస్త్రము.)
లేనెతిండి = మధుభక్తము. లేటి—బహుప్రీతి.

౧౭ పద్యము. ఈ తరువుల పవడపు మోసులఁ బోలిన లేఁజీవుళ్ల యెఱ్ఱనికాంతి కలుద్రావినవారి ముఖములయు నేత్రములయు నెఱ్ఱదనమువలెను, లేటితుటుముల యవ్యక్తమధురస్వనములు వారి యొడలు తెలియని కైపుఁగూఁతల వలెను, ఈ చెట్లు గాలికి కొప్పలతో తూలట వారు మత్తుచే తోడి స్త్రీలతో (=కొమలతో) తూలి యాడు నట్లును, చూకట్టుచున్నవి. అందుచే నీ మకరందోద్యానమునమునందలి తరువులు మధు భక్తము లగుటచే (=వసంతర్తుధర్మములు గలవగుటచే) మధుభక్తములొ యనునట్లు (=సారాయి త్రాగినవో యనునట్లు) కైపుగొని యున్నవియుం బోలే భాసిల్లుచున్నవి.

వైద్రుమ = విద్రుమసంబంధమైన. తద్ధితమున అఁకప్రత్యయము. మొట్టుట = మించుట, లక్ష్యార్థము. కొమలు = కాఖలు, స్త్రీలు. గానటబీసలు = అవ్యక్తధ్వని; అశుల క్రందుకల - ఆర్భటిక్ = లేంట్ల దట్టమయిన అవ్యక్త మధురమైన ధ్వనిచేత; కేలిఁ బల్కుచున్ = విలాసముగాఁ బలచుచు; ‘మహిజముల్’, మధు భక్తములొట, కైపు గాంచెనన భాసిల్కొన్ — అని ౪ పాదమున నన్వయము. ‘అనకొ’ ‘కైపుగాంచెకొ’ తో నన్వయించును.

‘కొమలు’— సంస్కృతమున కాఖా శబ్దముయొక్క స్త్రీలింగ సౌరస్యముచే గవ్య మగు స్త్రీఘోషార్థము తెలుగున ‘కొమలు’ అను శబ్దమునందలి శ్లేషసౌభాగ్యముచే నుపలబ్ధము.

ఆలం—ఇచ్చట నువమేయములైన మహిజములందున్నట్టి యెఱ్ఱదనము, కలా ర్పణి, కొమలతోఁ దూలట—అనుధర్మములు, ఉపమానమయిన మధుభక్తజనములందుండు టచే, ఉపమేయము ఉపమానముగ సంభావించఁబడినది. అందుచే నలంకారము ఉల్లేపిక్ష. మధుభక్తము లొట చేతనా అనుటచే హేతుల్లేపిక్ష. ‘మధుభక్తము’ అనుచో శ్లేష కలిమిచే అది శ్లేషానుప్రాణితము.

౧౮. పదము. ఇందుదోహద కియలు చెఱుఁబడినవి. ‘పొగడ.....ననక’—

గంధూషములను పొగడకుదువు మఱియె వెలిగి కై ననునట్లున్నది. జవ్వనులు కట్లు పుక్కిల్ల చేత తడుపుట పొగడకు దోహదము. 'వెనుకఁజిక్కినసంవెంగ'—సంవెంగ ఎండలు ముదిరిన పిమ్మట — వసంతపుష్పములలో నెల్ల వెనుక-పూచును. (గంధఫలి బల్కలం దపంబంది' వసు.) అట్లు వెనుకఁజిక్కి పూవవలసిన చంపకము ఇట దోహదముచే ముందె పూచినది - జవ్వనుల ముఖరాగము చంపకమునకు దోహదము.

మధ్య-తామ్ర-తరుణి-ముఖేందు-సంధాన-గరిమ = సారాయి చే-నెట్టిన-జవ్వనుల-చంద్ర సదృశ ముఖముల-చేరిక-పెంపుచే. 'ఆలకించి.....చేలంగ' = దోహదార్థము జవ్వనులు అశోకమును తన్నుకొనెనె యంచల నిస్వనమును జుంజుమ్మను ధ్వనుల చే లేటులగుంపులు అనుకరించి నట్లున్నది. జవ్వనుల నూపురకావణములు భ్రమరపూకారములవలె నున్నవని భావము. అశోకమునకు యువలీపాదతాడనము దోహదము.

అలం-కృత్యేష్.

'కాంచనమాల' వాసవదత్తకు పుట్టింటినుండి వచ్చినచెలి. వత్సరాజుతోడ వాసవదత్త కలయినమునకుఁ బూనినప్పుడు ఆమె గుట్టుకాచి కాంచనమాల ఆమెతోడ కొకాంబికిఁ బోయెను. (క. స. సా. చూడుడు)

131, 132. 'దీని కవల...నవమాలిక.' దీని దోహదవృత్తాంతము చూ. 13. పుట. 13. చంక్రి. నవమాలిక-వెన్నెలతీగ. (శకుంతలకుఁ బ్రియమైనది) శా. జ్ఞా.

౧౯. పద్యము. వాసవదత్త మదనధనువునకుఁ బోల్చబడినది. తునుమ సుకుమారి మూర్తి=పుష్పవలె శోమలమైన శరీరము కలదియైన, ఈ బిరుదుహేత్తి = ఈ వాసవదత్త; వ్రతముచేత = మదనపూజానియమముచే; కౌను = నడుము; సూక్ష్మతరంగగంగ = (తొలుతనే నన్నునది, ఇప్పుడు వ్రతకార్యముచే) మఱియొక నన్నము కంగ; ధనుః పక్షమున - తునుమసుకుమారిమూర్తి = పుష్పమయమాలచే సుకుమారిమయినదియు, ప్రసముచే=ధనుశ్శాస్త్రనియమమునుబట్టి, కౌను=ధనుర్ధ్వజము, సూక్ష్మతరంగ గంగ = మిగుల నన్నునది కాంగ, మకరకేతనుడు=మర్కటకుడు, పజ్జిక + కినిచిన్న = ప్రక్కనుంచున్న, ధనుర్ధ్వజియో యనంగ = వింటి దబ్బయో యనునట్లు, కనరాచున్నది.

మన్మథుడు ప్రక్కనుంచున్న ధనుర్ధ్వజి యెట్లుండునో, ఈ వాసవదత్త ఇచట మదనపూజావిగ్రహముపజ్జ నున్నప్పు డట్లుండెనని భావము.

అలం-కృత్యేష్.

163. అననగ్రహంచేత-అననగ్రహణము చే-సూర్యుండ.

164. నాట్యముచే కూర్చుండును=కూర్చుండుటకు అభిలషించును.

౨౦. పద్యము. అప్పుడే స్నానముచేసి, కేరి చెంగానియంచుట పేర ధరించి

ప్రకాశించునట్టి వాసవదత్త సుంతజలసేకభోతోడను, పెండ్లిపల్లె కాంతితోడను భిక్షార్లు లేత పదవపుఁ దీవ వలె నలరారుచున్నది. చూ. శా. 14.

అబ్బదళో+అయత+నేత్రరో = (తామరరేకులవలె వెడలైన కన్నులు గలదానా) ఓ సుందరి; నూతన... శోభతే - నూతన = త్రోత (అప్పుడే చేసిన), మజ్జన = స్నానము వలన [లతాపక్షమున జలసేకము వలన], ప్రభవ = పుట్టినదియు, నూత్న = అపూర్వమైనదియు, వివిక్త = విశ్రమయినదియు, ('వివిక్తాపూతవిజనా' అను), విశిష్ట = ఉత్తమమయినదియును అగు, శోభతే = కాంతి కలిమిచేతను, ఖ్యాత... కాంతతే - ఖ్యాత = (అందమయినదిగ) ప్రసిద్ధమయిన, కుసుంభరాగ = కుసుమపూవుయొక్క కెంజాయవంటి కెంజాయచే, రుచిర = మనోజ్ఞమయి, ఓరిస్పరల్ = మిక్కిలి ప్రకాశించుచున్న, అంశుక + అంతతే = ఓరయించుల కలిమిచేతను, [లతాపక్షమున, అంశు + కాంతతే = కిరణములచే మనోజ్ఞమగుటచేత] (నీవు) మనోజాతుని = మదనుని, నోముచు = పూజించుచు, మృదుల... కైవడి - మృదుల = శోమలమైన, కైశవ = లేత, విద్రుమశాఖకైవడి = చవడపుండిగవలె, (నాకు) ఆతత మోదము = మిక్కిటమగు సంతోషమును, శాలిపెదు = కలిగించుచున్నావు. కుసుంభరాగము = కుసుమపూవన్నె, పాలచెంగావి వన్నె, కవులకు ప్రియమైనది.

ఉపమాలంకారము శ్లేషానుప్రాణితము.

౧౧. పద్యము. కైతీ = చేతితో; నవోదయ... అనన్ - నవోదయ = త్రోతగాఁ బుట్టిన, మృదుతర = మిక్కిలి శోమలమయిన, అచర = నుఱియొక (అపూర్వ); కిసాలయము అనన్ = (రూ. కిసలయ) చివురు కలదియో అనునట్లు; కంగళి (రూ) కంకేళి = అశోకము, నానేత్రయుగళి = నారెండుకనులకు, లాలనగొల్పున్ = ప్రియిని కల్గించుచున్నది.

అలం - చేయి చివురువలె శోమలముగ, సెఱ్ఱగ నుండుటచేతను, పూజార్థము ఆశోక వృక్షమును దాకుటచే దానిని అంటియుండుటచేతను ఆయశోకము మఱొండు మేలి చిగురుకలదియో అని ఉల్లేఖము.

౧౨. పద్యము. అనంగుండు = మన్మథుండు; అనంగతను = శరీరములేమిని; భవత్ - కర - హేలా స్పర్శోత్సవంబు = నీచేతియొక్క సవిలాసస్పర్శము అను సంతోషమును, ఎనయన్ = పొందును. 'నిజముగ' అన్నను దూఱుట ఆసత్యమే.

అలం - ఉల్లేఖము.

187. ఏమి! ప్రత్యక్షుడే... కుసుమాయుధుండు - మఱల రాజానకు కుసుమాయుధసాదృశ్యము. కుసుమాయుధుడనుకొని సాగరిక తాను కామింపఁబోవు రాజుపై పూవులా చిమ్ముట - ప్రజయ నాటకమునకు పూర్వరంగము సాంపుగనున్నది.

191. శుభదర్శనంబు... కమ్ము - రాజావిషయమున పిమ్మట సంతయు సాగరిక శోరః దగినది.

199. వైతాళికుండు - స్తుతి పాఠకుండు.

౨౩. పద్యము. ఓయందయనమహారాజా, సూర్యుడు తన కాంతులెల్ల గోల్పోయి ఆకాశము తుదిభాగమున (=అస్తాది సమీపమున) చేరగా, ఈసంజప్రాద్ధన, కనుల పండువునేయునట్టియు, కమలముల కాంతుల మాయించునట్టియు, నీ పాదములను చంద్రకిరణములనుంబోలె నేవించుటకై నీసభయందు ఇప్పుడు సామంతరాజులు గుమిగూడి యున్నారు.

చరిమగిరి = అస్తాది; రుచి=కాంతి; హరువుగ=మనోజ్ఞముగ; 'కనువిందులు' 'సారస్వప్రభాహరములు' —ఈరెండు విశేషణములను ఉదయనుని పాదములకును చంద్రుని పాదములకును సమానములు. సారస్వప్రభాహరములు = (వత్స) సౌమహర్యారూపత్వము లందు పద్మములకన్న మిన్నలు. కావున వత్సరాజు పాదములను. (చం) చంద్రోదయ వేళ కమలములు మొగిడి కాంతి గోల్పోవును. కావున చంద్రకిరణములను సారస్వప్రభా హరములు. హేళి=సూర్యుడు. అబ్బుడు=చంద్రుడు. పాదమ=కిరణము, అడుగు.

205. ఈయన నన్ను మానాయన యిచ్చిన ఆయందయన మహారాజా — తత్సూర్యము రాజును ప్రత్యక్షుడైన వత్సరాజునుగా భావించుచుండిన సాగరిక వైతాళికుడు ఉదయనా ఆని సంబోధింపగా ఆయనను వత్సరాజునుగా నెఱింగినది.

206. నొగులు=తపించు; 'తగిలినకాలే తగులును నొగిలిన కొండే నొగులును.' ఆని సామెత. (=కాలిన).

207. వ్యగ్రుడు=ఆనత్తుడు;

సంధ్యాతిక్రమము = సంధ్యాకాలము గడచిపోవుట.

౨౪. పద్యము. ఉదయగిరి-వట-అంతరితునికొ=పాడుపుండ-పటియను-మూలగు పలువలడిన వానిని; ప్రాచి=తూర్పుదిక్కు; యామినిసాగికొ = చంద్రుని; పసనగి పాండిమము = (దిక్కు) దిక్కులుముల యొక్క తెల్లదనముచే; (ప్రియ) విరహము గల్గిన మోముయొక్క తెల్లదనముచే; హృదయస్థితుడు= (దిక్కు) (ఉదయగి) పటియలో నున్నవానిని; (ప్రియ) హృదయమందున్నవానిని. కొండచాటున చంద్రుడున్నాడు. ఇంకను ఉదయించలేదు. అతని కాంతులూ ప్రేమ ప్రేమిని చూపించియున్నది. అట్లే ప్రేయించు హృదయమున నున్నాడు, ఇంకను తత్సమాగమాభ్యుదయము కలుగలేదు. అందుచే కార్యము పాండిమము. ప్రాచిక ప్రయతోను, ఉదయగి తటమనచ ప్రయా హృదయముతోను, అందు మఱిగియున్న చంద్రుని - ప్రయాహృదయము దగ్గర యునునతోను సాదృశ్యము.

పాండిమము—పాండు శబ్దముపై భౌచార్యమున ఇమనిచే ప్రత్యయము. 'చూపి' 'చూపి' సాధ్యసమాసము.

అలం—ఉపమ. నాలవపంక్తిలో ఋవళి.

౨౫. పద్యము. దేవీ చూడుము, అమృతాంశుని కాంతిని జెన్నపుచ్చు నీముఖ కాంతిని గాంచినంతనే పద్మములు సిగ్గుపడి కాంతి పీనములై వెలవెలబోవుచున్నవి. నేర్పరులగు నీ పరివారవేశ్యల గానము వినినంతనే ఈ యాడు తేటి కదుపులు సిగ్గుతో పూలమొగ్గలలో డాంగికొనుచున్నవి.

అమృత+రుక్మ=అమృతకరణుడు. వేవే=తత్త్వ భము. నాన=సిగ్గు. విచ్ఛాయతక్ =కాంతివిహీనతను. విన్నాభము=నేర్పు. సిస్తంద్రతక్—నిర్+తంద్రతక్ = తూలులేక, అనగా లెస్సగా. పుష్పంధయము=తేటి. వ్య. పుష్పమును (మకరందమును) పానము చేయునది.

అలం—ఉత్పేక్ష.

ప్రవేశకము.

కథాంశము -- రాజు నవమాలికకు దోహదము చేయించును. సాగరిక చిత్రపరి కరములతోడ ఆరణిచెట్ల యింటికి పోయినదని విని సుసంగత అచ్చటికే పోవును.

12. ధార్మికుడు—సాధువు, యోగి.

ద్వి తీ యాంకము

కథాంశము— సుసంగత సాగరికవ్రాసిన రాజప్రతిమను చూచి ఆమె వలపు గ్రహించును, అందె సాగరిక ప్రతిమను తాను వ్రాయును. సాహిత్యపుంగోతి యడ్రావుడి. సాగరికా సుసంగతలు చిత్తరువు నట పదలి వీరికి చెట్లలోనికే బోవుదురు. రాజు శారి కచే సాగరిక వలపు పృతాంతమును వినును, చిత్తరువును చూచును, సాగరికను వలచును. వానపదత్ర చిత్తరుఁ బలకను చూచి రాజుపై అలగి పోవును.

2. చిత్రఫలకము = చిత్తరుఁబలక. చిత్తరువు (ప్ర) చిత్రము. వృత్తియందు గడపటివర్ణము వికల్పముగ లాపించును - చిత్తరుఁబలక.

వర్తిక=చిత్తరువు వ్రాయు వుంచె - 'వర్తిక' (వి) వృత్తి.

4. దుర్లభజనప్రార్థనాహతము=పొందుటకు సాధ్యముకానివానిని కోరు షట్టుదల.

9. మేనులేనివాని నారసాలధాక = అనంగుని బాణముల ధాటి. నారసము (ప్ర) నారాచమా.

12. ఈదున్నినిత్రం = రాజబుగ్గనము, జతనీపై వలపు - ఈరెండును దగ్గసాగ్గ ధ్యములు కావున దూఱికారణములు. సాగరికకుత్తిదు, ప్రాణాపాయశరయి, రాజుని కానించుటచే కలుగనే లెగినవి.

15. సావప్తంభముగా = ప్రయత్నముతో ; మనసును చిక్కబట్టి.

24 కమలాకరానగాక రాజహంసి మరియొక్కడ క్రియపడుతుంది? ఉత్తములు ఉత్తములపొత్తే కోరుదురు.

అలం-అప్రస్తుతప్రశంస. ఇట్లే శాకుంతలమున - 'తీయమావి తప్ప మఱియేది చిగిర్చిన గురివెందతీవకు తగును.'

45. మేధావిని = (పు్య. 'ధీర్ధారణావతీమేధా' ధారణాశక్తితో గూడిన బుద్ధి గలది మేధావిని) ఇది శారికపేరు, సార్థకము.

46. యథాక్షరంగా - ఉన్నదన్నట్లు (ఒకయక్షరముతోడ వదలక.) శారిక ముందు రాజున కీ పృతాంతము సర్వమును తెలుపునని సూచించబడినది.

56. గేయము=పాట.

58. గళము పట్టెను = గొంతు పట్టుకొనెను అని వాచ్యార్థము. ఎక్కువగ బాధించెను అని లక్ష్యార్థము.

59. ఉసురు తక్కి = ప్రాణము వదలి; విరాళి=వియోగవ్యభ.

61. సకరుణము=దుఃఖముతో.

అ. 2. పద్యము. రాజుగజ్జపుసాలయందలి పెంపుడుకోతి మెడకుగట్టియున్న బంగారు గొలుసును త్రొంకినది, తెగగా మిగిలిన గొలుసును - మెడను ప్రేలుచున్న దానిని - ఈడ్చుకొనుచు, దాని కాలి గజ్జలు మ్రోయుచుండ, ఆకులపై యశ్వపాలకులు దానిని బట్టుటకు వెన్నంటి పరువిడుచుండ వేవేగ ద్వారములను దాటి స్త్రీలను భయ పెట్టుచు అంతఃపురములో జొచ్చెను.

దారిశిష్ట = త్రొంకుగా మిగిలినదియు ; కంఠగజ్జ = మెడనంటుకొని యున్నదియు ; అధఃస్థిత = క్రిందికి ప్రేలుచున్నదియు నయిన, మెడిశృంఖల = బంగారు గొలుసును. దూటుచు = చొచ్చుచు ; ఉదారరణి = పదకింకిణీకము = హెచ్చుగా మ్రోయుచున్న - కాలమువ్వలు గలది. అనువిద్రవల్ - ఆకుల - అశ్వపాలము = వెన్నంటి పరువిడుచున్నట్టియు, కలతనొందినట్టియు అశ్వపాలురుకలవి. సాహిణంపుంగపి = గుఱ్ఱపు సాలయందలి కోతి.

సాహిణము + కపి = సాహిణంపుంగపి - తత్పురుషసమాసము. 'కర్మధారయంబులందు ముసర్ణకంబునకు బుంపులగు' అను సూత్రమున 'కర్మధారయంబులగు' అను బహువచన ప్రయోగము అన్యత్ర కూడ వొన్ని చోట్ల పుంపాదేశములు కలుగనని సూచించుచున్నది. సింగపుంగదము, గరువపున్నురువు అను బాల. సంధి అగి. సూత్రంపుటదాహరణములను సీతించది కలాని 'కంచరపుటెద్దు' అను ప్రయోగమును వైయభిప్రాయమును దృఢపఱుచుచున్నది. నిస్తరము ఛా. మా 'ముగ్ధబోధకోధిని' పుటలు 28, 29.

రాజుల యశ్వశాలలయందు కోరిని కట్టిపెట్టుట ఆచారము.

“సరటం వారయే ద్యత్నా త్పృనిశస్తం హయాలయే

మన్దురాక్రేతథాధారో రక్తవక్త్రో మహాకవిః.” శాక్తాధరః. శా. జ్ఞా.

పశ్చిమదేశములయందును ఇట్టి యాచారమున్నట్లు King Robert Of Sicily అను కథచేఁ దెలియును. అందు సాహిత్యములో కపిలోడ విదూషకుని భోజనమువృత్తి తము. సాహిత్యములోఁ గోరిని కట్టిపెట్టుట దృష్టిదోషనిసారణార్థ మనియు అశ్వవ్యాధికలికయ నివారణార్థమనియుఁ గొందఱు చెప్పుదురు.

63. దారిశశిష్టగంతగ — మూ. కంటే కృతావశేషము.

అ. నద్యము. ఇందు వామనాదిశబ్దముల పుష్పత్పర్యంతులు గ్రహించఁబడినవి. వామనఁడు=పొట్టివాఁడు ; కంచుకి = కంచుకము (=పెద్దయంగి) కలవాఁడు; కిరాతకుల- (కిరమ్)= గ్రామసీమను, (అత ని=) తిరుగువారు ; కుట్టులు = మఱుగుజ్జులు, క్రంగుట చే మఱియు కనఁబడనంతటి పొట్టివారై రి.

“అంతఃపురమునందు గుజ్జులు, పండులు, కిరాతులు, క్లేచ్చులు, ఆభీరులు, శకారులు, మఱుగుజ్జులు లోనగువారు నహాయులు” — ఆం. సా. ద.

75. చీకటిచెట్లు—కావుననే దాఁగుటకు తగినవి.

80. పెరుగుకూటి యాసపోతు—మూ. దధిభక్తలంపటః.

86. మళ్లి ఆచెడుకోలే—వసంతకుని రూపసాభాగ్యము !

92. ఇతణ్ణి చూడవలసిందేసుమా—వీలినవారి పార్శ్వవర్తి కావున. 87.

అ. పద్యము. రాజు ఇచట దోహదక్రియచే పూచిన నవమాలికాలతను మదనాత్తిం బొందుచున్న తనప్రియావిశేషముగ నుత్పేక్షించుచున్నాఁడు. (లత) పాండువును = తెల్లనిదియు, (వనద్యోత్పన్న కావున); (కాంత) విరహబాధచే పాలినదియు; (లత) స+ఉత్ = (ఉద్గత)+కలిక = పైకి పొటమరించిన మొగ్గలతోఁ గూడినదియు, (కాంత) ఉత్కంఠగలదియు; ప్రాప్తప్రసాదంబు = (ల) వికసనము పొందినదియు; (కాం) మదనాద్రిచే ఆవులింతలు గలదియు; అవిరళశవన+ఉద్గమ+ఆయాసిత+ఆత్మ = (ల) ఎడతెగని గాలిసోఁకుడులచేత బాధించఁబడిన మేను కలదియు ; (కాం) తెంపులేని నిట్టూర్పుల యావిర్భావముచేత బడలిన శరీరము గలదియు ; అయినట్టి, లత = ఈ యుద్యానలతను ; కంతుయుతలాఁతి నకిబోలెడ = మదనాద్రితోఁ గూడిన (దేవికన్న) వేఱయిన ప్రియను బోలె, కనుచుక = చూచుచు, దేవిముఖమునకే, కినుక కెంపు=కోపారుణికును, లోనరిచెడక = కలిగించెదను.

ఇచట దోహదశయన రాజునవమాలిక పుష్పించినది. ఇంకను రాణిమాధవి పుష్పించలేదు. అందుచే రాజు తన నవమాలికను చూచి సంతోషించినపుడు దేవికి కోపముకలఁగుట ప్రజను. ఆ కినుక— రాణికన్న నేఱు కాంత రాజునువలచి యతనిచే చూడఁబడినపుడు దేవికి లగు నాగ్రహముతో చాల్చుబడినది.

ర త్నా వ లీ ప్ర భ

ఇందు తుల్యవిశేషణములచే చెప్పబడిన నాయకాదర్శన పుత్రాంతము సాగరికను రాజు చూచినపుడు వానపద త్తకు కలుగఁబోవు కోపమును సూచించుటచే నిది పతాకా స్థానకము.

ఉపమాలంకారము—సాధారణశిష్టవిశేషణములచే సాధర్మ్యము నిర్వహించబడినది. అందుచే నుపమశ్లేషానుసృజితము.

ఈశ్లోకమును టేమేంద్రుఁడు శృంగారరసౌచిత్యమునకు నుదాహరణముగా నిచ్చెను. చూ. బౌచిత్యవిచారచర్చ.

౩౦. పద్యము. ఇందు ఐదుసగ మూఁడువాక్యములయందు మణిమంత్రైషధముల ప్రభావములు దర్శితములు.

కలనక = యుద్ధమునందు ; పన్నగంబులు = పాములు ; దాఁకోపే = దాఁగినవా ? రామానుజునివార భటాదుల్ = లక్ష్మణుఁడును — వీరులగు వానరభటులును—మొదలగు వారు ; పేఱునాద-ఆహతుల్ = ఇంద్రజిత్తుచే కొట్టబడినవారు ; బలు = క్రేష్టమైన ; ఆని = మూర్ఖుని.

౩౧. పద్యము. అ + నిర్వాది = అల్పధ్వనికలది. శారిక = గోరువంక.

140. కొండెగాళ్ల వృద్ధయంతాగ నుటలమైన — ఖల వా గ్ధుర్జయ వజ్రలేపములు. చూ. భరతవాక్యము.

౩౩. పద్యము. కంతుబారి = కుసుమశరవృక్ష. శుకశిశు శారికల్ = చిలుకలు శిశువులు గోరువంకలు. ఇందులకు సంవాదము.

“దంపత్యో ిశి జల్పతో స్సహశుకే నాకృష్టితం యద్వచ,

స్త త్వా)త ద్గురునన్నిధౌ నిగదత స్త న్మాతిమాత్రం పథాః,

కర్తాలంబిత పద్మరాగశకలం వినస్య చంచాపురే,

వ్రీడార్తా విదధాతి దాడిమఫలవ్యాజీన వాగ్బంధనమ్.”

అమరుకము.

౩౪. పద్యము. ఇందు, స్త్రీకిని రాజహంసికిని పోలిక చెప్పబడినది.

ఈచిత్తరువునందలి తొయ్యలి యెవరో నామాననమును హరించుచున్నది.

లీలాపథాశపద్య = (స్త్రీ) ఓయారముచే తిరస్కరింపబడిన లక్ష్మీగలది, లక్ష్మీకన్న నందగతై అని భావము. (హం) క్రీడయందు కదలింపబడిన తామరలు గలది ; పక్షపాతంపుఁ జేత్తె = (స్త్రీ) స్నేహమువర్తిత్వము యొక్క యతిశయమును, (హం) తొక్కల కదలికయొక్క యతిశయమును ; చిత్రగత = (స్త్రీ) చిత్తరువునందున్నది, (హం) విచిత్రమైన సడకగలది ; మానసము = (స్త్రీ) మనస్సు, (హం) మానససరుస్సు ; హేమంతాది ఋతువులందు మానససరుస్సున మంచు ఉండును. మంచు హంసలకు రోగకారి, కనుక హంసలు ఆ మంచుగిన్నములను ఇశ్వర స్థలములందుఁ గడపి వర్షాకాలమునందు మానస సరుస్సునకు పోవును అని ప్రసిద్ధి.

అలం — ఉపమ, క్షేపనంశీర్ణ.

31. పద్యము. ఇంచు=పాచ్చెన. ఉక్కిరిబిక్కిరి చెంచెను=ఉపరియాడక పట్ట పడెను. అపూర్వ పూర్ణచంద్రు — అపూర్వత్వమేమనగా పూర్వము ధాతస్వజించిన పూర్ణ చంద్రుఁ డాయన వీతమైన యంబుజమును ముకుళింపఁ జేయలేదు, ఇతఁడు చేసెను.

అలం — ధాతకు దుఃస్థితికలిమితో లేనిసంబంధము నున్నట్లు చెప్పటచే నసంబంధమున సంబంధరూపమగు నతిశయోక్తి, ఉత్పేక్షాసంకీర్ణ.

32. పద్యము. నాచూపు ఎట్టులో కష్టపడి యూరుదవ్వయిని దాటి నితంబమండలిని చాలకాలము తిరిగి యలలంబోలిన వశిష్టయముచే సెగుడుదిగుడుగ నున్న కానుకడ నిలిచి డప్పి గొన్నదియుంబోలె ఇప్పుడు నెప్పుదిగ చనుగొండలపైకెక్కి, బాష్పాంబువులఁ గురియుచున్న నీకనులను మాటిమాటికి ఆనతో చూచుచున్నది. చూ. కా. జ్ఞా. పుట23.

ఊరుభ్రమించి = ఊరిని చుట్టినంతసేపు (చాలసేపు) తిరిగి, చాల చుట్టు తిరిగి అని యొందె; హరివశిష్టయూపమము = అందమైన మూడు వళులచే సెగుడు దిగుడైనది; దుర్వార — తృప్త = ఆపరాని డప్పిచే; కుచధరంబులు = చనుగొండలు; వారక = ఉడుగక, మాటికి; బాష్పలవహానిన్ = కన్నీటి బిందువులను ప్రవహింపఁ జేయునచైన; విల్చనదవ్వయిన్ = కందోయిని.

అలం — ఉక్కిరిబిక్కిరి పెక్కింటియందు క్రమముగ నున్నట్లు చెప్పటచే పర్యాయాలంకారము. ప్రాణిధర్మములను అప్రాణియగు దృష్టియందున్నట్లు చెప్పటచే సమాధి.

32. పద్యము. తా. సాగరిక చిత్తరువునందు రాజును వ్రాయునపుడు భావావేశముచే నాపేకు పొడమిన కన్నీటి తుంపురులు చిత్రమునం దంతటను పడియుండెను. వానిని రాజు సాగరికకర్పర్యచేఁ దన సెప్పేనఁ బొడమిన స్వేదబిందువులనుగా నుల్పేక్షించెను.

వపువు = సెప్పేను; ఖుర్తాంబు పుంజము = స్వేదజల సమూహము.

అలం — ఉత్పేక్ష.

33. పద్యము. ఈ లేదామరాకుల పాన్ను బరువైన చనుదోయి యొక్కయు, గురు నితంబముయొక్కయు నొత్తిడిచే రెండుకొనలను వాడియున్నది; సన్నని నడుము పాన్నును తాఁకమిచే నడుమ మాత్రము వాడక పచ్చగ నున్నది; విరహబాధ తాళలేక చేతుల నిటునటు విసరుటచే ప్రక్కల చెల్లాచెదలై యున్నది — ఇట్లు ఈపాన్ను లేమవిరహబాధను తెల్పుచున్నది. ఒకప్పుడు విరహిణి కుడివైపునకును ఒకప్పుడు ఎడమవైపునకును పొరలిన కారణమున పాన్నునఁ బైఁ జెప్పిన విరహతాప లక్షణములు ముద్రితములైనవని యెఱుక.

ఇరుగడలు (= రెండుకడలు). వృత్తియందు 'ఇరు' రెండునకు సర్వాదేశము. సమిష్ట = గొప్ప; హరితము = పచ్చనిది. సభాప్రతిమము = ఆకాశమువంటిది. కరము = మిక్కిలి - ఈయర్థమున నిది దేశ్యము, అవ్యయము. ఓరల్ = ప్రక్కల; పీటతాటము = చెల్లాచెదురైనది. మృణాలినీచ్చదన తల్పము = తామరపాతల సృజ్ఞ.

అలం - కార్యములగు శయ్యా వ్హనతా వికారములం జూచి తరణమును విరహతాపము నూహించుటచే అనుమానము.

౩౯. పద్యము. తా. తాపాఁజనోదనమునకై ఆతన్ని పైలుగా నుంచుకొన్న పెద్ద తామరాకున పాలిండ్ల స్పృశచే కమలి యేర్పడిన వలయములు, అట్లైన ప్రేమల్యమును కలిపినట్లు ఆమె విరహతాపమును తెలుపుట లేదు.

పయ్యెద (ఁయి+ఎద) = పైలు. రూ. పయ్యెద. (సంధియందు వర్ణవికారము) మండలములు = వలయములు. కడిమి = ఆతిథియము, పరాక్రమము. పాలిండ్ల దండితము = క్షుణ్ణముల వలనదతనము.

౪౦. పద్యము. గిండి = కలశము. వసివాడు = మిక్కిలివాడు. మృణాలసరము = తామరతూండ్ల దండ.

అలం - (1) సన్నని పోగునకే చోటులేకుండగా (2) తూగునకు చోట క్కడ - అని కైముత్యన్యాయమున నొక యర్థముచే (= 1), మఱియొక యర్థము (= 2) సాధించబడుటచే కావ్యార్థావృత్తి.

౪౧. పద్యము. నలుమోములు - చాలుగునకు వృత్తియందు నలు సర్వాదేశము. తనదు గడ్డియ = తనసంహాసనము - కమలము, కమలాననుడు గావున; గడి = రంధ్రంబి. అబ్బురంపాయి - (అబ్బురము + పాయి) పడ్డాదులు కరంబులగునపుడు, మువ్వర కంబునకు లోపపూర్ణబిందువులు విభాచనగు - అను సూత్రముచే పూర్ణబిందువు. తెఱ + వా = తెఱు.

అలం - అతిశయోక్తి.

౪౨. పద్యము. కనలు = కోవము. భామిని = కోవశీల, ప్రకరణోచితమగు సంబోధనము. రూక్షభావమును = పారువ్యమును; అకుంతితము = మొక్కవోనిది, అధికమైనది. అమందభేదము = అధికాయాసము.

అలం - ఇందు హేతువు కోవము ఉన్నను కార్యములు కలుగమిచే విశేషోక్తి.

౪౩. పద్యము. పైదలి = స్త్రీ; శ్రీశేషియగుట - 'రూపేచలక్ష్మీ' అను స్త్రీని ద్ధించే నిట్లు చెప్పబడినది. సోదర్యమునందు ఈమె లక్ష్మీయై ఆనిభావము. శేఖర పారి జాతపల్లనమయగుట - లక్ష్మీవంటి రూపవతియైన సాగరిక చేతికి నుచుకొనుచుగాక జెప్పబడు దివ్యమగు పారిజాత పల్లవము గాక అన్యరూపపల్లవము అనర్హము. ఈమెను చేపట్టిన మనోరథము సిద్ధించుననియు స్వారస్యము. కరతలమునకు పల్లవముతో గోచర్యము ఆరు

జీమ యందును, కోమలత్వమునందును. కాదేని యేల తోరుగుకొన్ స్వేదచ్ఛన్నమున నమృతశీకర గణముకొన్ — కాదేని = ఈమె చేయి పారిజాత పల్లవము కాదేని ; పారి జాతము (పాలనము ద్రుమనఁ బుట్టుటచే) అమృతమునకు తోఁబుట్టెను, అందుచే నదియు సమృద్ధి నివృద్ధకముగాఁ జెప్పఁబడినది. మఱియు నిగుడ్కూరు పండితుఁడు “అమృత స్రావో హి పారిజాతపల్లవా త్వస్సిన్ధవః” అని ప్రాసెను. స్వేదచ్ఛన్నమున = చెమట ఆను సెనుముచేత. శీకరము = తుంపురు.

ఆలం — రు వకము. స్వేదచ్ఛన్నము — అపహ్నుతి.

రర. వద్యము. చిక్కచిక్క యెట్లో అదృష్టవశమున చిక్క నాపై గాఢానురాగ మూసిన యీకాంత ఎఱ్ఱని కాంతులనీను రత్న హారముంబోలె, నేను కంఠమునఁ దాల్చుక మునుపే (కాంతపక్షమున అలింగనము చేయుట, హారము పక్షమున మెడ నలంకరించు నుట) నీ తెలివితక్కువ తనముచే జాణిపోయెను.

కథితరాగ = ప్రకటించబడిన ప్రేమగళి. అని కాంత పక్షమునను, ఎఱ్ఱని కాంఠి గళిని అని హారపక్షమునను అర్థము. తుడుకు + తుడుకు = తుందుడుకు = అలోచించక త్వరప డుట, తోభము. ‘ఇది ద్వీరుక్తముగానే ప్రయోగములం జూపబ్బెడు.’ - శ.ర.

ఈ వద్యమున రాజు వాక్యములలో (తదపరిచితయయ్యు) రత్నావళి వైవవశ మన దొరకుటయు, నంతలో నతఁడు గ్రహింపక పూర్వమే ఎడసిపోవుటయు నను పృత్యాంతము ధ్వనించుచున్నది.

373. ఆర్యపుత్రుని ముఖదర్శనంచేతనే — ముఖము ప్రసన్నముగా నుండుటకు వాస్తవమగు కారణము సాగరికా ప్రధమదర్శనము.

397. ఘృణాక్షరన్యాయం - మ్రానియందు నుని పురుగు తొలువఁగా నేర్పడినయ ష్టరము. అది అక్షరాకారముగ తొలువదు. కాని అలవోకగా నక్షరాకృతి వీర్పడును. అట్లే ఊరకవ్రాసిన చిత్తరువు అలవోకగా సాగరికాకృతి దాల్చెనని భావము.

రగ. వద్యము తా. నాపై నీకు కోపము కలదో లేదో ఎఱుంగను. కినుకలే సిచో, ‘నన్ను దయఁ జూడుమా’ అనుట పాడిగాదు కదా. ‘ఇక ముందు నేను అపరా ధము చేయను’ అందుమన్న ఇపు డపరాధము చేసినట్లు ఒప్పుకొన్నట్లుగును. ‘నేను నిరప రాధిని’ అన్నచో నామాట ఆసత్య మందువు. మఱి యిపు డేమి పల్కన నుచితముగ నుండునో తెలియక నేను పగచు చున్నాఁడను.

నాయము. ప్ర. న్యాయము. పొనరుపను = చేయను. పొచ్చెము = దోషము. అనా గనుఁడు = సిరపరాధి. మృష = అసత్యము.

అలం - ఇచ్చట రాజు తనమాటలను తానే అంగీకరించుకొని నిషేధించుకొనుటచే ఆక్షేపము అలంకారము.

413. పీ మూర్ఖుడా - విదూషకుడు దేవి గూఢకోపమును గ్రహింపలేదు. కావుననే రాజు 'మూర్ఖుడా' అనుట.

౪౬. పద్యము. తా. వాసవదత్త రాజుపై కోపముచే, కన్యబొమ్మలు ముడిచి కొన్నను, వినయముచే మోము వాంచియుండెను. కోపముచే నించుక నవ్వియు, వినయముచే పరుషోక్తులఁ బలుకదాయెను. కోపముచే కనుల నీరు గ్రమ్ముచుండినను విసీతిచే వానిని లోనడంచి కొనెను. ఇట్లు ఆమె వినయము తొలంపకయుఁ గోపమును బ్రకటించెను.

'వెడక' = అల్పముగా ; అంతరశ్రుజడము = లోపలి కన్నీటిచే మొద్దుపడినది; విసీతి = వినయము.

419. అరణ్యరుదితం - నిర్జనస్థానమున అనహాయస్థితిలో చేసిన విలపనము; స్వీర్థమని యర్థము.

ప్ర వేశ క ము.

కథాంశము - సాగరిక వాసవదత్త వేషముతో పత్సరాజు నభినయించునని దేవితెలికత్తె లెఱింగిరి.

3. [ఆకాశమున] కౌశాంబికా... - ఆకాశ భాషితము. చూ. నా. ల. ప్ర.

7. కాంచనమాల రాణికడకు తిరిగి పోవును దారిలో సాగరికా పత్సరాజు సహా గమమునకై వనంశకుడు సుసంగతతో కలిసి చేసిన పన్నాగమును వారి సంభాషణమూలమున నలవోకగా తెలిసికొనుచు ఆలసించినది. ఆవృత్తాంతము దేవితో చెప్పి ఆమెను చిత్రకాలాద్వారము కడకుఁ దెచ్చుట కి. ప యంకమునఁ గలదు.

8. సోత్సాహముగా = ఎగతాళిగా.

9. సంధివిగ్రహచింత - రాజనీతిలో చతురుపాయములలో సంధి, విగ్రహము (= యుద్ధము) అనునవి రెండు. అందె మంత్రి యాగంధరాయణుని చింత. వనంశకుడు సాగరికా వత్సరాజులకు సంధి (సమాగమము) సమకూర్చుటకు, అందుచేఁ గలుగు వానపెద్దతొ పత్సరాజుల విగ్రహము (= కలహము, అలంకయిండు) పాపుటకు - ఈరెంటిని గుచ్చిన యాలోచనలలో ఆఱిలేకపోయాడు. ఈతార్థపులను తీర్పులను నీతివిశేషములకు పోల్చి, నీతియందు సిద్ధపాస్తుడైన యాగంధరాయణునికన్న వనంశకుడు గట్టివాడనుట ఉత్సాహము.

10. మదనికి చిటుగవునకు కాంచనమాలా సోత్సాహము క్లాఘయే కారణము.

13. దంట = సమర్థురాలు

20. ప్రతీకారం — ఆస్వస్థత తీటు నుపాయము.

23. చిత్రఫలకవృత్తాంతం — 2. అం. చూ.

24. నాచేతికప్పగిస్తూ — రాజు కంటఁబడికుండ కాపాడుమని భావము.

నేపథ్యాన్ని — వాసవదత్త అప్పుడు తాల్పియున్న యలంకారములను. నునంగ తకు దేవి బహుమానము చేయుట ఇఁకమీఁద జాగరూకత వహించి రాజుకంట ఁడ కుండ సాగరికను గట్టిగా కాపాడుమని ఎచ్చరించుటకు.

35. తిన్ననిది — చూ. 'అతిఋజుకా సాదేవీ' = సరళహృదయ.

37. దంతతోరణపల్లి = దంతనిర్మితమైన బహిర్ద్వారముయొక్క వాచూరు; ఆచోటు విజనముగను మంచిగాలి తగులునదిగను ఉండును. అందుచే రాజు అట ఆసీనుఁ డగుట.

తృతీయాంకము.

కథాంశము — రాజు సంకేతస్థలమున వాసవదత్తావేశమైన సాగరికకై నిరీక్షించుట — వాసవదత్తయే వచ్చుట — రాజు ఆమెను సాగరిక యనుకొని అనునయించుట — గుట్టు బయలుపడుట — అందులకై భయపడి సాగరిక లతాపాశమున ననువులు వాయ ప్రయత్నించుట — రాజు రక్షించుట — వాసవదత్త సాగరికావసంతకులను చెఱునుంచుట.

౪౯. పద్యము. తా. ఓహృదయమా, మదనబాధను ఓర్పుకొనుము. దీని కిచ్చుడు సీవారణోపాయము లేదు. ఏల నిరంతరము ఆ బాలకొఱకు పరితపించెదవు? అట్లెల్ల వ్యర్థము ఏలన, ఆప్రియను ఎట్టులో పొందియు, అప్పుడు మూఁకుండనై మంచి గందపురసమువలె చల్లనైన తత్కరమును నీపై చిరకాలము ఉంపవై తిని గదా.

సీవారణోపాయము చేతికి దొరకినను, దాని నుపయోగించుకొనమియే ఇట 'మూఁకు.'

పండుగదు = దుఃఖించెదవు. పొరసియు = పొందియు, కైకొనియు. చందన - ప్రస - సుగ్రీమము = మంచిగందపుర సమువలె చల్లనైనది. పొరసియు నెట్టకేని — 'ప్రవ వశమున నెట్లొకొ' తాదోరకయు.' 2 అం. ౪౪. పద్య. శిలీముఖంబులు = బాణములు (నానా. తుష్టేదలు)

వృథా, నదా, — సంస్కృతావ్యయములు ఏమార్పలనుం బొరయకయు తత్సముము లుగా ప్రయోగింపఁ బడును. 'వృథా' మాత్రము వైకల్పికముగ ప్రాస్వాంత మగును.

ర త్నా వ లీ ప్ర భ

8. అహో! ఎంతయాశ్చర్యము. - ఈ యాశ్చర్య కారణమె వద్యముని చెప్పఁ బడినది.

౪౮. వద్యము మనసు నైజముగనే చంచలమైనది. (అందుచే గుణిపెట్టి యేయుట దుష్టము) మఱియుఁ బరమాణు స్వరూప మగుటచే దృష్టి కగోచరము. అట్టి నామన స్సును మన్తభుండు ఎట్టులేసెను. అందును ఒక్కసారిగనే ఎల్ల నారభములతోను ఎట్టు లేసెను. ఆశ్చర్యము ;

మనస్సును అణు స్వరూపముగఁ దార్పిణలు చెప్పియున్నారట. 'నలినదికాయతే త్షణ మనః పరమాణువునందు? శృం. సై. ఆ 3.౨3.

చలలక్ష్య వేధనము విలుకాని నేర్పునకు నిదానము - 'కాదో లోలశరవ్యవేధన మహోక్త్యర్థంబు విల్కానికిక.' కాకుం.౨ అం. ౫. వద్య. లోలమును, అగోచరమును, శరముతోఁగొట్టుట, ఒక్కమాటే ఒక్కలక్ష్యమునే అన్నిశరములతోను, దాఁకునట్లు కొట్టుట ధానుష్కమకౌశల పరమావధి.

అలం - ఇట్లు రోత్తమ చిత్తము సారాలంకారిము.

౪౯. వద్యము. అలంకారులు = బాణములు ; చిత్తజాతుండు = మన్తభుండు ; లక్ష్య లు = గుణిపెట్టి యేయఁబడువారు - శరవృత్తులు. దర్శక = మన్తధ - దర్శించు (గర్వించు) వాఁడు. ఇటఈసంబోధనము సార్థకము. కామిజనుక = కాముకుని (నన్ను) ఒంటిక = ఒకనిక ; పంచతంగోలిపిలిపి = 1 అయిదుగురనుగాఁ జేసిలిపి, 2 చంపిలిపి. అసంఖ్యశిలీము ఖంబులక = లెక్కలేని బాణముల చేత.

మన్తధుని బాణము లై దని లెక్క కలదనియు, వానికి లక్ష్యులు నాబోటివారలు లెక్క కెక్కువ యనియు లోకప్రసిద్ధము. కాని ఓమదనుఁడా ఈ ప్రసిద్ధి నీవిషయమున తాఱుమాఱినది (1) నీయైదుబాణములు అసంఖ్యములైనవి; (2) అసంఖ్యులు లక్ష్యులు ఇప్పుడు నేనొక్కఁడ నైతిని (3) బాణముల పంచత్వము (విదగుట, మృతి) ననుఁబొంది నది. ఇట్లు వైరుధ్యము. పంచత = పంచభూతాత్మకమగు శరీరము పరణనమయమున పృథక్త్వమును చెందును. వద్రంగి ఒక్కబొమ్మనే అయిదుగాఁ జెక్కనట్లు నీవు నన్ను పంచత్వ మొందించుచున్నావు, (అయిదుగా చెక్క చంపుచున్నావు).

అలం - చిత్తజాతుని బాణముల పంచత్వము కామిజనునికిని, కామిజనుల యసం ఖ్యాకత్వము చిత్తజాతుని బాణములకును సంక్రమించుటచే పరివృత్తి. 'పంచతంగోలిపిలి పొంటిక గామిజను' అనుచో తొలుత విరోధము తోచి పిమ్మట పంచత్వమునకు మరణా ర్థము చెప్పటచే నా విరోధము నివర్తిల్లుటచే విరోధాభాసము.

16-17. నేను, ... ఎంత చింతింతునో - అని యన్వయము.

అగ్గమైన = పాత్రమైన, గుఱియైన.

సింధుకోపమును లోలోన నడంచుకొన్న దేవి - మూ. 'అంతర్గః కోప సంర మ్భాయాః'. లోలోన గుములు నిప్పు మిక్కిలి వెళువట్టును. 'అనిభిన్నో గభీరత్వా దంత ర్గః ఘనవృథః, పుటపాక ప్రతికాశో రామస్య కరుణో రసః.' ఉ. రా. చ. అం. 3

గీం. షడ్వము. వృత్తము = వృత్తాంతము; పల్కిన - తనకువినరానియట్లు అని అత్త నేవద ప్రయోజనము. ఉల్కిడు = భయపడును. పెరికతల = ఆస్యసందర్భ ములయందు; 'సఖులు' ఇతరుల నవ్విన వారలకు తన వృత్తాంతము తెలిసియ్యుండక పోవచ్చును గాన భయములేదు. సఖులే నగిన తన్నుఁగూర్చియే యని వైలక్ష్యము. విలక్ష భావము = సిగ్గు. మఱిగెడు = తపించును; మానసనిష్ఠ భయంబు పెంపున = మనసులోనున్న భయోతిశయముచే. ౧ బుతిలో బుత్వసంబంధ యతి.

అలం - స్వభావోక్తి.

25. హృష్టుడు = కార్యలాభముచే సంతృప్తుడు.

27. 'ఇవ్వడి నా ప్రియవచనం వినడంచేత నా ప్రియవదన్యుడికి ఎంత ఆనందం కలుగుతుందో అంత ఆనందం కొశాంబీరాజ్యము రానడం చేతకూడా కలుగ లేదు.' - ఇష్ట విక్రమోర్వాశి. 3-అం 'నా కేకాతపవారణం విడదటల్...'

కొశాంబి = వత్సరాజు రాజధాని. గంగాయమునా మధ్యమున వత్సరాజ్యముం డెరు. అది అలహాబాద్ ను కొండలును తత్ప్రాంతమందలి 'కోనమ్' అను గ్రామమని కొండ లును చెప్పుదురు.

38. చిత్తముగాదు = వింతకాదు, ఎఱిగినదే.

40. పారితోషికము = బహుమానము. [యున్నది.

43. శుద్ధసువర్ణకడియము - సమానగ్రామ్యత విదూషకుని భాషలో సరిగనే

47. మిక్కిటంపుటనురాగము... అడవికి పోతున్నాడు - ఈ వర్ణనము ప్రకృ తోపయోగి. సాగరికను గూర్చి రాజు సంకేతమునకు బోవుటకు పూర్వసూచన.

49. రాజు - ...హర్షముతో - హర్షము పగలు ముగిసిందులకు; రాత్రికదా సాగరికను సంకేతస్థలమున కలసికొనుట.

గీం. షడ్వము. తా 'ఒక్కటే చక్రముగల యీరభము లోకపరిమితమైన గొప్ప మార్గమును గడచి పోయి శ్వరగా మరల రేపు వేకువ ఉదయగిరిని చేరునట్లు దాని సాగిం. శక్తి కలసిగాదు.' అను చింతచేతనో యన సూర్యుడు ('రెండవ చక్రమును కల్పించు కొన నుద్యోగించినవాడై) సంధ్య క్రమక్రమముగా త్రొంపి కేయలగా మిగిలిన పరణములై బాగారాకులుగా గలదియైన దిక్పక్రమును తన రోచక్రముగా కూర్చుట్టకై సనరథము కడకు నడపుచు పడమటి కొండపై నెలచి యున్నాడు.

ర త్నా వ రీ ప్ర థ

లోకమితము = లోకము మేరగాఁ గలది. అంత పెద్దది. సరగునక = త్వరగా ; తరమిడి = క్రమముగా ; త్రెక్కొనఁగక + క్కిన = త్రింపి పేయఁగా మిగిలిన ; హరిశ + ఉరు + చక్రము = పెద్దదగు దిక్చక్రము. పెద్ద చక్రమైనచో మహాధ్వము త్వరగా ముగియును. రత్తి = కిరణము, సూర్యుని రథ మేకచక్ర మనుటకు - 'సప్తయుంజంతి రథ మేకచక్రమ్.' 'నభ స్సమాక్రామతి కృష్ణవర్తనా సిద్ధితైకచక్రేణ రథేన భాస్కరః'. సూర్యుని రథము బంగారుది - 'హిరణ్యయేన నభితారథేన దేవో యాతి భువనాని పశ్యత్.' అందుచే తద్రథచక్రమును తచ్చక్రములును బంగారువి. సాయంకాలమున సూర్యకిరణములు స్వర్ణ వర్ణములుగఁ దోచును కావున 'వైడియాకులు' అనుట.

అలం - సూర్యుఁ డస్తాద్రిపై నిల్చుటకు హేతువుకాని మహాధ్వగమనచింతను హేతువుగ సంభావించుటచే హేతుత్వేక్ష, రూపకసంకీర్ణ.

౧౨. పద్యము. తా. 'ఓపద్మాక్షీ ఇది నాకు నియత సమయము. నేనిదే పోవలయును. నిదురించుచుండు నిన్ను మేల్కొల్పుటకై నేను వ్రాద్ధ పాడుపువేళకు మఱల బచ్చెదను.' అని (తన ప్రియురాలైన) తామరతీగకు విశ్వాసము కల్పించుటకై అస్తాద్రి శిఖరశీలపై (కరమున) కిరణమును చేయి పెట్టి సూర్యుఁడు ప్రమాణ మొనరించు చున్నట్లు తోచుచున్నాఁడు;

హేళి = సూర్యుఁడు ; పద్మాక్షీ = (తామరతీవ పక్షమున) పద్మములు అను కనులు గలదానా ; (ప్రియాపక్షమున) పద్మములవంటి కనులు గలదానా ; తీవ స్త్రీగను, పద్మములు తన్నే ప్రముఖులగు ఉపమింపఁ బడినవి. నిద్రితను = (ప్రియ) నిద్రించిన దానిని, (తామర) మునుళితను ; మేల్కొల్పు = (ప్రి) మేలుఁగఁప, (తామర) వికసింపఁ జేయ. ప్రమాణమొనరించుట నాయొకకు విశ్వాసము పుట్టించుటకు.

'అస్తమస్తకమునఁ గరంబత్తి' - క్రుంకతోండ శిఖరముపై కిరణమును చేయి యుంచి. రాతి మీఁద చేయిపెట్టి ప్రమాణము చేయుట ఆచారము. చూ. శా. భా.

అలం - ఇందు ప్రకృతధర్మయైన హేళియందు పద్మాక్షీశబ్దగతమైన స్త్రీలింగ స్వారస్యము చేతను, హేళిశబ్దగత పుంలింగ స్వారస్యము చేతను, 'నిద్రితను' మేల్కొల్పుట, 'ప్రమాణ మొనరించుట' ఇత్యాది చేతన వ్యాపారముల చేతను 'పద్మాక్షీ' 'కరము' అను శబ్దము లందలి స్వేషమహిమ చేతను, ప్రియను ఆశ్వాసించుటకై ప్రమాణ మొనరించు నప్రకృత నాయక పృతాంతము తోఁపింపఁ జేయఁ బడుచున్నది కావున సమాసోఽర్థ్యలంకారము. ఇట్ల ప్రమాణము సంభావితము కావున నుత్పేక్ష, సమాసోఽర్థ్యనుస్రాణితము.

సూర్యాస్తమయము క్రమ క్రమముగ వర్ణితము. వేడి వెల్లల భగవానుఁడు..., 'పిమ్మట 'సంజ త్రెక్కొనఁగఁ దక్కిన రత్నము' పిదప 'అస్తమస్తకమునఁ గరంబత్తి, ఇట్లు

కిరణముల యొక్క క్రమ సిర్వాణమును, సిద్ధుట పీఠటి యొక్క క్రమావరణమును వర్ణింపఁ బడినవి.

60. శోభనముగా పలికినావు - తన్నగాఁ బల్కితివి.

61. పీఠటి వర్ణనము - తత్సార్వము విరళములుగా నుండిన చెట్ల బుతులు, ఇప్పుడు పీఠటి బలుపుచే నడిమిప్రదేశములు కానరాక పోగా, నంతటను చెట్లున్నట్లే తోచుచున్నవి. దట్టముగా బురద పూసికొని మఱిత నలుపెక్కిన కారు దున్నలయు, కా రడవిపండులయు నలుపువంటి నలుపును పీఠటి మొత్తములు దిక్కులకుఁ గర్తించు చున్నవి. అందుచే నంతటను నలుపై దిక్కులు వేర్వేరుగాఁ దోచలేదు. దున్నలు పండులు కదలుచున్నట్లు పీఠట్లు వ్యాపించుట.

గీ. 3. పద్యము. తా. నీలకంఠుని కంఠ నైల్యమునకన్న నల్లనైన చివ్వుఁకట్లు మొదట తూర్పు దిక్కును, సిద్ధుట పడమటి దిక్కును ఆవరించును. తర్వాత క్రమముగా కొండలు, చెట్లు, పురములు, అను విభాగముల గ్రమ్మి వేయును. సిద్ధుట జనులకు కన్నులన్న ప్రయోజనమును పోఁగొట్టును.

భీద = భేదము ; హరగళద్యుతి = శివునికంతకాంతి ; లాఁతికడ = తూర్పుగాక మిగిలిన దిక్కు - పడమటి దిక్కు ; తూర్పు పడమరల పీఠట్లు ముంచుకొనఁగా నుత్తర దక్షిణములు మిగిలెయ్యండవు. మోహరపుటిరులు = దట్టమగు ఁకట్లు ; కెరలు = ఉత్ప హించు. పీఠటి రాత్రులు అభినరణ యోగ్యములు. ఇట సాగరిక యభినరణమునకును, వానపద త్ర దానిని గనిపట్టు జతనమునకును, రాజు ఒకరిని మఱియొకరినిగా భ్రాంతి గొనుట కును ఉపయుక్తములు.

అలం-స్వభావోక్తి. కడపటిపాదమున నుపమ.

గీ. 4. పద్యము. కన్న కానరాని పీఠటిలో పూలచెట్ల గంధమునుబట్టి దారి తెలిసి కొన్నట్లు ఇందు వర్ణితము.

వాటి=పీఠి, చాలు; నీర్గండి=వావిలి; జీతై=దట్టమైన ; కదంబపాళి=కడిమిచెట్ల సమూహము ; ఉదిత...చేత్=ఉదిత=పుట్టిన (తెలియఁబడుచున్న), ఆఘ్రాత=మూర్ఛా నఁబడిన, విభిన్న = వేర్వేరులు, గంధములచేత్ = (పూల) పరిమళముల చేత, ఉద్వీజముల్ =చెట్లు, గుర్తుగాత్=ఉచలక్షణముగా, తమో-ద్వైగుణ్యసంఛాదితత్ = పీఠట్ల-రెట్టింపుఁ దనముచేత-కప్పఁబడినట్టి, పదవిత్ = దారిని, వ్యక్తముగాత్=స్పష్టముగా, ఎఱింగితిత్.

తా. పీఠటి దట్టముగా నున్నను మైజెప్పిన నానాపుష్పముల సౌరభములచే, ఆయా చెట్లుండునట్టి చోటులను పూర్వ పరిచయమునుబట్టి గుర్తించి రాజు దారిని స్పష్టముగాఁ దెలిసికొనెను.

అలం— ఇచ్చటఁ జీకటిచే చెట్లభేదము మఱుగు పడియు, ఆయావాసనలచే ఆయాచెట్ల భేద మెఱుక పడుటచే ఉన్మీలితాలంకారము.

82-83. మృదువైన పచ్చలు— కాలికి నున్నగా తగులుట వాని మార్దవము.

మనశ్శీల = మణిశీల.

85. దేవివేషము వేసికొన్న సాగరికని— ఒకవేళ రాజు వేషసాదృశ్యముచే వసవ దత్తనగా భావించునేమో అని హెచ్చరింతు. 'బృహస్పతి బుద్ధివిభవాన్ని పరిపాసిం చే వాడు' కదా వసంతకుడు.

90. పద్మము. ప్రాంత చెలువ కాలము సాగంగా, సిగ్గెదలంగా ప్రేమవిశదదృష్టిని చూచును, కంఠాశ్లేషము చేయును, కాఁగిట నిల్చును. మఱి శ్రొత్తచెలువ భయకారణమున నిందొక్కటియుఁ జేయదు. అట్లయినను కామిజనునికి శ్రొత్తకామినిపై పక్షపాతము; తన యిల్లాని కనుఁబ్రామి యైనను నూతనప్రియను గూడ నతఁడు వేడుక పడును.

నిశ్చితస్థలము = సంకేతస్థలము; ప్రేమవిశదంబగు చూపునక = ప్రీతి చక్కగా తెలియపచ్చుచున్న చూపుచేత; నయమునక = మంచిముటలతో - (భయముదీర్చి); చిక్కఁబడినను = కాఁగిటఁ జేర్చినను; కామిని = కాముకురాలు. (మనసులో నేమో ప్రేమయున్నది, కాని శ్రొత్తదనపుఁ గారణముచేఁ బ్రకటింప వెఱచును.)

ఇట నాయక ముగ్ధ — 'ప్రథమావతీర్ణ యావన నుదనవికారయు, రతియందు ప్రతికూలయు, మానమందు మృదువును, సమధిక లజ్జావతియు ముగ్ధ.'— ఆం. సా. ద.

96. ఈ వృత్తాంత మేమయిన దేవికి వాసపదత్తకు ఎఱుకవడి యుండునా? — వాసపదత్త ప్రవేశమునకును, సాగరికా వత్సరాజుల సంకేతస్థలసమాగమ రహస్యమును వాసపదత్త కనిపట్టుటకును, ఈవాక్యమున పూర్వసూచన కలదు.

100. అభినరించు = అభిసారికావృత్తి నవలంబించు = సంకేతస్థలమునఁ బ్రయోనించేరు.

అభిసారిక — "తానె మదనవశంవదయై కాంతుని తనకడకు రప్పించుకొనునో, లేక తానే అతని కడకుం బోవునో ఆనాయక అభిసారిక." ఆం. సా. ద.

105. ముసుఁగిడుకొన్నవాడు — ముసుఁగిడుకొనుట గుఱుతు తెలియకుండుటకు.

109. సన్న = సైగ. ప్ర. సంజ్ఞ.

118. హతాశుడా = చెడిబ్రదికినవాడా, ఇదితిట్టు.

119. ఈమాట మరవకు — వాసపదత్తను 'సాగరికా' అని తార్పు మాటయి— 'దీని విషయముల ననుభవించువు లే' అని భావము.

120. త్వరగావద... చంద్రుడు ఉదయిస్తున్నాడు— వెన్నెలలో నెవరేని గుఱు తింతురు. వాసపదత్త చేటికలు చూచిన కష్టము. అందుచే వసంతకుడు త్వరపెట్టుట.

122. మృగలాంఛనుడా-రాజు తన్ను వెన్నెలకాంఠిలో గుఱులించునని వాసవ దత్త భయము. అట్టిచో దొంగను సొత్తుతోబలె రాజును సాగరికతో బట్టికొన వీలుండదు. అందుచే చంద్రుని, 'రవంతసేపు నీదేహమును మఱుంగున ఉంచు' అని ప్రార్థించుట. ఇట్టి కట్టున మృగలాంఛనుడా అను సంబోధనము ఉచితము. వీలన ఆలాంఛనముచే కాంతిగొంత కొఱవడును కావున. చంద్రునిలో మచ్చను గొంగులు జింక యందురు, 'సారస్థం కతిచిచ్చ సంజగరిరే' -బిల్వణుడు.

గీ. పద్యము. తా. వాసరాకకు ముందు తాపము తొంటికన్న సత్యంతము హెచ్చుగ నుండును. అట్లే సమాగమమునకు ముందు మదనతాపము తొంటికన్న సధికముగ బాధించును.

ఇంచువిల్తుని శిఖి=మదనాగ్ని, ఇంచువిల్తుడు=ఇంచు (చెఱకు) విల్తుడు (వీల్లుగా కలవాడు) బహుప్రీతి సమాసము. చూ. బాలవ్యా. సమాస. 20. ఇట్టివే ముక్కంటి, నలుపు మున్నగునవి. పొందు = (ప్రియా) సమాగమము, కారు = పర్వ ఋతువు. నికట+ఉదక+ఆగమము=సమీపముననున్న వాసరాక గలది (దినము). పుటము వెట్టెడుగాడె-పుటము = ఊరికినిప్ప, వెక్కి తెలియక లోలోన కుమలు నిప్ప. పుటము వెట్టటం=హెచ్చుగ తపించు జేయుట అని ఇట సర్థము. అంతర్దూఢత్వము ఇట సఖ్యప్రేమము గాదు. అపూర్వ గమి = పూర్వమున కన్న హెచ్చుగా; ఇది పూర్వవాక్యము నందలి 'తొలుత నేడను' అనుమాటకు సమానము.

అలం-ఇందు రెండు వాక్యములయందు రెండుధర్మలందు (1 ఇంచువిల్తుని శిఖి, 2 నికటోదకాగమదిపనము అనువానియందు) ఉన్న ఒక్కటే సమాన ధర్మము (=తపించు జేయుట) వేఱు వేఱు మాటలచే (1 వీడదట్టులు, 2 పుటమువెట్టెడు, అనువానిచే) చెప్పబడుటచే ప్రతిపస్తాపము.

129. బాళి = విరహము.

131. వాసవదత్త శిరఃసంజ్ఞ నొసగుచున్నది.- మాటాడిన తాను బయల్పడుదునని వాసవదత్త భయపడి శిరస్సంజ్ఞ నొసంగగా, ముగ్ధయగు సాగరిక నిజమనోగతమును వావిచ్చి చెప్పినోడి శిరస్సంజ్ఞచే బ్రకటించిన దని విదుషకుడు గ్రహించెను.

132. ఆహా! నీవు పరిల్లుతున్నావు - I congratulate you.

135. భూసంజ్ఞ తోగూడ - ఇది వసంతకుని కార్యసిద్ధ్యతాసహమును సంతోషమును స్వాభావికముగ ప్రకటించుచున్నది.

గీ. పద్యము. కదళిదరింబులు - అరటిమ్రాను చల్లనిది. దాని లోకలిభాగము మఱియుం జల్లగ నుండును.

“ ఏకాంత కైత్యా త్కదభివోషాః”

- కుమారసం.

“ సతి యోరుద్యుతిః జైందబూని నిజదుశ్చర్యాపనోదక్రియా

రతిః బాఘోలవపూరితోదరములై రంభేభవాస్తంబులు

న్నతటికొ వీడెమరుద్దిభూతిఁగదలికొ ద్వర్గోషమాచంచలఁ

ధతి శుండాతఠిఁబాయదయ్యె, వదివో తద్వైరమూలంబిలకొ” - వసు.

బిసాభిఖ్యంబులు = (బిస + అభిఖ్యంబులు) తామర తూండ్ల శోభ కలవి (అభిఖ్యా

నామ శోభయోః - అమ ; ‘చాంద్రమసీమభిఖ్యామ్’ - కుమార ; అమృతాంశుండు -

(మూ. శీతాంశుః) ఇట నమృతశబ్దముచే నభిప్రేతమగు కైత్యమే గాక, అష్టాదశరత్వము,

సంజీవకత్వము, మొదలగు ననేక గుణాతిశయములు స్ఫురించుచున్నవి. ఇందలి యుపమా

నములెల్ల కైత్యప్రయోజనార్థము చెప్పఁబడినవి. కావున ‘ష్టాదశరాఖిలాంగక’ (అష్టాద

ముగొల్పు సర్వావయవములు గలది.) కావుననే ‘మార ప్రార బాఘాన్నిచే’ సంతప్తము

లైన రాజు నవయవములతాపమును కౌఁగిట హరింప నమర్థ. మూరుండు (వృత్తి) చంపు

వాఁడు, పద్మాణుములు ప్రారములు. ఇందుచే రాజు తాపాతిశయము స్ఫురించును. ‘కమలం

గ్రాగిన’ (కమలిపోవునట్లు తప్తములైన) కావున విరహమింక నెంతమాత్రమును సహ్యము

గాదు, తదపనోదనము కౌఁగిటనే సాధ్యము, అని భావము.

141. వాస - (బాష్పములతో) - బాష్పములు తన ప్రియుఁ డన్యాసత్తుఁ డైనందులకు.

142. ఆహా! ఏమాశ్చర్యం - హృదయము మఱొకతీరున ఉన్నను తియ్యని మాటలాడు రాజు చరితమునకు వాసవదత్త ఆశ్చర్యపడెను.

151. హతాశుడా, ఈమాట మరవకు - ‘రాణి దుర్వచనములు పలుకును’ అను విదూషకుని మాటను. ‘నీకు తగిన ప్రాయశ్చిత్త మగును’లే’ అని భావము.

ఇటు చంద్రోదయము రాజు సాగరికను నిర్వర్ణించుటకును, వాసవదత్త మేల్తునుంగు తీసినప్పుడు ఆమె చక్కఁగా గుఱుతు తెలియఁటకును ఉపయుక్తము.

153. కోపించిన కామిని చెక్కిలితో సమానుడు - ఎఱ్ఱుడనము సమాన భర్తము. ఈ యుపమానమును విదూషకుండు అఁవోకగాఁ బెట్టెను గాని ‘వాసవదత్త మోముఁజూచి కాదు. అయినను అగి ప్రకృతోచితమే యైనది.

గర్భా చద్యము. అవతారిక, - పవలంతయు నువ్విళ్లూరుచుండి పీఠటి పడినప్పటి నర్కకేతనలమున ప్రియురాలిని జేరినవాఁడు నాయకుండు, చంద్రదర్శనముచే మోహ మధురములగు భోగాభిలాషలు చిత్తమున సందడింపఁగా, కాంతానుష్ఠి చారుర్యము పెఱయ - ఆ నవోదయవేళ జాజువాటి కాంతి తగ్గి యుండిన చంద్రుని తగ్గించి, శోభా యమానమును అతిచంద్రమును అగు ప్రియావదనమును అగ్గించుచుఁ బెట్టెను.

తా. తన కాంతినంతయు నీ నెన్నెము హరింపఁగా చంద్రుఁడు తాఁ గోల్పోయిన కాంతిని మరలఁ బొందుటకై (తూర్పు) కొండపై ఊర్ధ్వకరుడై (కిరణములను చేతులు పైకెత్తి) ఏదియో దేవతను గూర్చి (= నీవేదిక్కు, నాగోల్పోయిన కాంతినిమ్మ, ఓదేవుఁడా, అని) తనస్సు చేయుచున్నాఁడు. ప్రియా, అది అటు మ్రోల నవలోకింపుము.

ఇట చంద్రునకన్న ముఖమును గుఱిస్తరముగాఁ జెప్పట ప్రియానువృత్తి చతురుడగు నాయకుని హృదయము.

రజనినాయకుఁడు = చంద్రుఁడు, బదుల్ పొనరింపఁ = ప్రతిక్రియ చేయుటకు. తాఁగోల్పోయిన కాంతిని మరల సంపాదించుకొనుటే ఇట ప్రతిక్రియ. ఊర్ధ్వకరణ దిపించుకొ = కిరణముల నెడి చేతులను పైకెత్తి తనము చేయును. కరము = కిరణము, చేయి; తపించుకొ = పరితపించును; తనస్సు చేయును. (ఇది అతిమాతృకము). “ఊర్ధ్వకరణదిపించుకొ” — చేతులెత్తి తనము చేయుట తపోవిశేషము, —

“కరములు...మీఁదికినెత్తి...ఘోరతపము గావింపఁ దొడఁగిరి. భాగ. ౬ స్కం.

“ఏషోక్షమాలావలయం మృగాణాం

కంఠాయితారం కుశసూచిలావఘ్న

సభాజనే మే భుజ మూర్ధ్వబాహుః

సవ్యేతరం ప్రాధ్వమితః ప్రయుక్తే”

రఘు. 13.

‘గిరికొననెక్కి’ కొండపై తనస్సుచే ఫలము కోటిగుణముల విశేషించును.

“సముద్రతీరే చ గిరౌ ప్రాదే దేవాలయేషు చ

పుణ్యాశ్రమేషు సర్వేషు జగః కోటిగుఱి భవత్.” నారదీయము. చూ. శా. జ్ఞా.

జవతపములు ధైర్యకాలనియమములతో భిన్నములు కావు. అట్లే చంద్రునకును కొండమీఁద చేసినతపస్సునకు సదృశిఫలము కలిగెను. ఎట్లన - ఉదయమవ్వుడు కాంతి తఱిగియుండినవాఁడు చంద్రుఁడు. ఇంచుకనేకటికే మెయి మెఱుంగెక్కి వెలుంగొంచెను. చంద్రుఁడు ఉదయించి క్రమక్రమముగా నింగి పైకిఁబ్రాకుకొలది తత్కాలాంతి హేచ్చుచుండుట నైజము.

“తపించుకొ” — ప్రతిస్పర్ధకి నోటువడి విజయార్థము ప్రతిక్రియారణమునకై తనముచరించుటకు ఉదాహరణములు పైట్లుగాఁ గలవు. శత్రువు అసాధారణమహిమాన్వితుఁడై, దుర్జయుడై నపుడు అతని నభిక్రమించు ప్రయత్నమును అసాధారణము కావలసియుండును. అట్టిదే తనస్సు. “తపంబున...నఖలసిద్ధులు సరచేత నావహిల్లు.” భార. ముఖ్యం. స్వర్ణనిపుటుత్కర్పమును సంపాదించు విపులసవ్యభిహనకు తనస్సును సాధనవిశేషముగాఁ జెప్పించుట కవిచంద్రుడాయమును. ఉదా, —

శా. నానానూన వితాన వాసనల కానందించు సారంగ మే

తా న న్నిల్లదటంచు గంధఫలి బలకంకం దపంబాది యో

హా నాసాకృతిః బూని భవ్యసుమన సౌందర్య సంచారః

భూనైక్ గ్రేక్షణమాలికా మధుకరీ పుంజంబు లిన్ద్రంకలక్.

అట్లే వసువులో (వి) 85; నరసభూపాలీయములో (2)84, 129 మన్నన నుదాహరణముల నరయునని.

ఇట్లు నాయికాముఖోత్కర్ష ముచెప్పుట కవిహృదయమని స్థితి.

మూలమున కీపద్యము అమూల్యవ్యాఖ్యానాయము. కవిహృదయము మూలవ్యాఖ్యానలకేగాక ఇతరాంధ్రీకర్తలకును గోచరించినదేకాదు.

మూ. “ప్రియే, వశ్య,

ఆరుహ్యకైలశిభరం త్వద్వదనాపహృతకాంతి సర్వస్వః,

ప్రతికర్తు మివోద్ధ్వకరః స్థితః పురస్తాన్నికానాగః.”

ఇందు “ఉద్ధ్వకరః స్థితః” అను ఒక్కమునకు గొందఱు అక్షరాముతోనో అపార్థముతోనో తనివించెందరి. ఒక యాంధ్రీకర్త,—

“నీదు వదనాపహృతకాంతి నిచయుండగుచు

దా బ్రతిక్రియచేయంగఁ దలచినట్లు

లేదుటఁ గాన్పించుచున్నవాఁ డుదయగిరిని

కరములను జూచి యల్ల దె కమలవైరి.”

ఇందు ‘ఉద్ధ్వ’ ఉద్ధ్వనాకము వట్టినది. అర్థము అగోలొకము పాలైనది.

మఱి కారదారంజన చే గారు “The moon has lost his brightness and becomes copper-coloured. On looking round for the thief he notices his property in possession of your face. He takes the face for the thief and raises his hand to beat in retaliation—” అని వ్యాకరించినారు.

‘అపహృత సర్వస్వ’ అనుపదములచే మీరు ముఖమునకు చొర్యమునంటగట్టి అగోర దండనార్థము ‘ఉద్ధ్వకరఃస్థితః’ అను విశేషణమును సమర్థింపఁజూచినారు. ఆదండనముచే అపహృతకాంతి సర్వస్వము మఱల లభించునా? మఱియు మొగముమీఁదఁ గొట్టినట్లు ఐర్పించుటగాని, నీ మొగమును చంపఁడు కొట్టినన్నాఁడు, చూడుమని అసానగా అనుచున్న చతురుఁడు నాయకుఁడు తొలికూటమిని నాయకమఁ జెప్పుటగాని సరసము గాదు; కవులమార్గము గాదు. మఱియు సీయార్థమును చంపఁడు మ. యిమ మునుండంటి అపహృతకాంతి సర్వస్వమును లాసికొని సమర్థుండని లేలఁచుండంటి నాయికాముఖకాంతి పాటవము హీనపడినట్లు వర్ణించువాఁడు నాయకుఁడ యగుట సిద్ధము. ఇది సరసముకాదు, ప్రకరణోచితము కానేకాదు, ఏలన ముఖమునకు అపకర్ష ము చెప్పినట్లుగును.

‘హార్షకరశ్శతః’ అనుటచేతనే అది తపశ్శ్రీయార్థమని రసజ్ఞుల కెఱుక. ఇది సరసార్థము, ప్రకృతాంధ్రీకరణమందె యుపలబ్ధము.

159. ఈతఁడు పొడ తొంచుచు తన జడత్వమును ప్రకటించుకొనుచున్నాఁడు.— జడత్వము = 1 జలమయత్వము. ఇట లడలక భేదము. 2 మూఢత్వము. చంద్రుఁడు జలమయఁడని ప్రస్థితి—

“నలమయే శశిని రశేగ్ధితయో మూర్ఖితాః క్షవయస్తి తమోనె”

(అని రే వండితుఁడు ఉద్ధరించెను.)

గో. పద్యము. చంద్ర నిధర్మములెల్ల ముఖచంద్రునియందున్నట్లు చెప్పబడినో అట్టి ముఖచంద్రుఁ డుండఁగా చంద్రుఁడుదయించుట త జడత్వము.

“నయనానందకరుండు”—చంద్రుఁడును—ముఖచంద్రుఁడును చూచువారలకు ఆనందము కల్గెతురు. ‘అరవిందశ్రీని ఖండింపఁడో’—చంద్రోదయమున పద్మములు మెగుడును. అదే వానిశోభాహీనత్వము. కమలములకన్న నెక్కుఁడు శోభకలదగుటయే ముఖము కమలములసొంపును ఖండించుట. ‘నయ...గూర్పఁడో’ తమ కనుగొనలకు చంద్రుఁడు చూపట్టినంతనే జనులకు మదనోద్దీపనము కలుగును. ముఖచంద్రుఁడు తనకటాక్షము ప్రసరింపజేసినంతనే ఎవనికేని మరులు కలుగును. ‘ప్రియ...ఉపొన్నుకనే’—కందర్పుఁడు సఖుఁడుగాఁగల నీముఖచంద్రుఁడు ఉండఁగా నింకొకచంద్రుఁ డుల్లసిల్లునా? ‘స్మయమేనికొ...బింబంబునకొ’—అతనికి నమృతము కలదని గర్వమేని దొండవండవంటి నీ కెమ్మోవిలో నది కొల్లగానున్నది.

‘ప్రయోజనమనుద్దిశ్య నమందోపి ప్రవర్తతే’ అను న్యాయముబడి ముఖేందుఁ డుండఁగా తా నుదయించుట అప్రయోజకమని ఎఱింగియు చంద్రుఁ డుదయించుట జడత్వము.

నయన+అంత+ఈక్షణ+మాత్రకొ = క్రేగంటిచూపుమాత్రముననే. ఉఱకొ = ఉండఁగా; స్మయము = గర్వము. సార+ఓష్ఠ+బింబంబు = శ్రేష్ఠమైన దొండవండువంటి మోవి. సార—‘రతిసర్వస్వమధరమ్’—‘మరుగొల్లసారము మోవిబింబముకొ.’ శాకుం.

ఆలం— ఇచ్చట వేఱేందుఁడనుటచే ముఖేందువునకు ప్రసిద్ధచంద్రునితోడ భేదమును ప్రకటించి, అముఖమునకు చంద్రునితో నభేదముచెప్పక, తత్కార్యకార్యమును (ధర్మమును) మాత్రము చెప్పటచేత నిది తాద్రుప్యరూపకాలంకారము.

173. ఆర్యపుత్ర ఆలాగనకు—ప్రియా అని అనకు.

174. వేటొకతె పాలు— ఈ వేటొకతె సాగరిక. రాజు సాగరికను గూర్చి ‘ప్రియరో, నయనానంద...’ అని పల్కినా గావున. ఇంక పిమ్మట నీయంకమున రాజు వాసవదత్తను ‘ప్రియా’ అని సంబోధింపలేదు, ‘దేవి’ అని సంబోధించెను.

౬౦. వద్యము. తా. ఓడేవీ, నీయెడ నిట్లు స్పష్టముగా దోసమొనర్చి లబ్ధితుండైన నేను లతపరిహారముగ నీవదముల లాక్షాణ్యమును నాశరముచే దుడిచివేయఁ జూచుదును గాని నీకు నాపై కృపకలిగిననే నీ ముఖచంద్రనియందు కోపాపరాగముచేఁగఁగలిగిన రక్తమును మాన్ప నమర్థఁడ నగుదును.

లాక్షికము=లత్తుకచే కలిగినది. లత్తుకను ఉవిదలు పాదములకు పారాజించు కొందురు. విలక్షితులినీ=సిగ్గుపడిన హృదయము కలవాడను. ఆస్యశశి=ముఖచంద్రుఁడు. కోపగ్రహణ జనితము=కోపమును గ్రహణముచేఁగఁగలిగినది. ముఖమే చంద్రుఁడు. విలపింప గ్రహణము. కెడపుదును=పోగొట్టెదను.

అలం— నీపాదములకు మ్రొక్కెదను, ప్రసన్నపుకమ్ము అను భావము గమ్య మగు నట్లు భంగ్యంతరమునఁ జెప్పటచే పర్యాయోక్తము.

నాయకుఁడు దక్షిణుఁడు— “అనేక స్త్రీలయందు సఖురాగుఁడు దక్షిణుఁడు—.”
అం. సా. ద.

186. మల్లీ శోపగించునది లజ్జలేనిది— తనయందు ప్రేమ యున్నప్పుడే శోకము చేయుటకు అధికారము. ప్రీతిలేనివానిపై శోకము చేయుట సిగ్గుచేటు, వ్యర్థము.

190. ఇక్కడ పశ్చాత్తాపాని కేమి కారణ మున్నది. — నేను వెల్లిపొవుట ఆయనకు ప్రియమే కదలే. అట్టి ప్రియము చేసి కెడలిపోవు నేను పశ్చాత్తాపఁడను బెల్లు? తప్పు చేసినకదా పశ్చాత్తాపము అని భావము.

౬౧. ప్రణయ-బహూక్యశి-ప్రభవ-బంధర-రాగము = రాజుచేయు ప్రేమాను పర్యవసత్కారముచే (అతనియందు వాసవదత్తు) కలిగిన గాఢానురాగము. అకల్పిత పూర్వము (అగు). కువాళము — ముందెన్నఁడుఁ జేయని (ప్రణయభంగ) దోషము. కువాళము — ప్ర. కువాటము. రూ. కువాడము, కువ్వాడము, కువ్వాళము. ఆచచ్చపాటుగాక = ‘జె’ర నాయందంత ప్రీతిగలవాఁడైపోనచ్చినే!’ అని వింతపడుట. చూ. పుట 35. ౬౦. 142; దయితామణి — కావుననే దేవికి రాజుకావటము దుర్భర మగుటయు, ఆచచ్చ పాటును. మానిని (మూ. అనకూనా)-దోషము నెంతమాత్రము నయిరించని స్వభావము కలది. కావుననే ఆమెమేనుదోషింగునను భయము. స్థితకము = స్వల్పమగు ప్రణయ భంగదోషము. కప్పిత్యయము అల్పార్థకము.

అలం — అర్థాంతరన్యాసము.

212. ఇందుకేమయినా ప్రతీకారము — సాగరికామరణము తప్పించుటను ఉపాయము.

216. సాగరిక - (కన్నీళ్లతోనన్ని) - “సింహశేషరుసిపుత్రికను, పత్సరాజు నకు పత్నిగాఁబంపఁబడిన దానను - అట్టి నేను పరాధీనసై సంకేతవృత్తాంతము బయల్పడ -

దేవిద్రాగణముగతురు - శరదవమానమునకురు పాల్పడసై - వానినుండి తక్కించుకొనుటకై ప్రాణములు విడువ జతనపడ వలసిన దాన నైతినిగా!" - అని ఈ తన సంనిధానము నకు తానే ఆశ్చర్యపడి సాగరిక నవ్విని, ఈ విషమ పరిణామమునకు దుఃఖించినది.

226. ఆయ్యో! వాయనా! ఆయ్యో! అమ్మా! నేనిప్పుడు అశరణులై మంద భాగ్యును మడిసిపోతున్నాను - ఈ సాగరిక మాటలు వాసవదత్తకును సమన్వయించు చున్నవి. రాజయొక్క ప్రణయభంగమునకు పాత్రమగుటచే వాసవదత్త 'అశరణయు', మనస్సినికి అంతకన్న దౌర్భాగ్యము లేదు కాన 'మందభాగ్యయు'. అవసానదశలోఁ దలి దండ్రులఁ దలంచుకొనుటయు, కేషమును, (రాజు భయపడు చుండినట్లే) ఆ ప్రాణత్యాగోద్యమమును - ఇట్లు వేషభాషోద్యమములెల్ల సాగరికను వాసవదత్తనుగా రాజు భ్రమించ ననుకూలపడినవి.

౬౨. పద్యము. తా. పిప్రాణేశ్వరి, నీవు నీమెడకు పాశము తగిలించుకొనఁగనే నాకు మృత్యువు నన్ని హితమగుచున్నది. ఇట్లు నీవుద్దేశించిన ప్రయోజనము (నీమృతి) కలుగ నేరదు; కావున ఈ సాహసము మానుము.

పాశము=శరి. అపహత+స్వ+అర్థము = కొట్టఁబడిన (= నెఱవేఱిన) తన (సాగరికయొక్క) ప్రయోజనము కలది. ఇది యత్నమునకు విశేషణము. 'ప్రాణదయిత' - కావుననే నాయొక మరణప్రయత్నము రాజునకు స్వప్రాణాపాయకరముగఁ దోచినది. ఇష్ట భంధుశ్లేషము ఆత్మశ్లేషము వంటిదే. కలికి = ప్రియురాలు.

ఆలం - పాశము కంఠగతమగుటయు (హేతువు) ప్రాణములు కంఠగతము లగుటయు (ఫలము) ఒకరియందే (= ఒక్కచోటనె) కలుగుట లోకప్రసిద్ధము. అట్లుండఁగా వేర్వేరు చోటులందు ఆ హేతుఫలములు కలిగినట్లు చెప్పటచే అనంగత్యలంకారము.

242. నాకు మరణానికి ఇటువంటి సమయము మళ్లీ దొరకదు - మరల రాజు సామ్యుఖ్యము దొరకినపుడు మరణమునకుఁగాక వివాహమంగళమున కై నది.

౬౩. పద్యము. నీకంఠమునుండి ఈ మాధవీలతాపాశము తీసికోయ్యము, నాకంఠమున నీబాహులతాపాశమును చేర్చుము అని భావము.

బాహు పాశము - పాశము కావుననే ప్రాణములను కట్టి నిలుప నమర్థము. అటు తక్=కంఠమందు. 'కంఠగతప్రాణంబు' నిలుప బాహుపాశమును కంఠమున నిడుట అపశ్యకము. సుధాంగీ - కావుననే (తరలిన) ప్రాణములను నిలువఁజాలును. గోల= ముగ్ధ, బాట. కావుననే ఆత్మహత్యారూపమగు వెట్టి సాహసము పూనుట. తరలిన=కదలిన.

బాహు పాశము - పాశశబ్దము ఇట శోభనార్థకము, అందమైన బాహువని యర్థము. అట్లే కర్ణపాశము. కచాంతమైనపు డది నిచయార్థకము.

ఇది మాలినీ వృత్తము. అతిత్వరితగతి కలది. ఉప్పుతిల్లునున్న మహాపాయమును తటుకున నివేధింపఁబలుకు నావేగ సూచక సందర్భములందు 'నఖలు నఖలు' ఇత్యాది ప్రతివేదాత్మర ప్రారంభముతోడ మహాకవులు ప్రకరణోచితముగ ఈవృత్తమును నిబంధించిరి. ఉదా-ఆశ్రమమృగమును చంపనున్న దువ్యంతుని వారించుకొనిపోయినచే "నఖలు నఖలు బాణస్సన్నిపాత్యోయ మస్త్యే" అని కాళిదాసుఁడును, అట్లే నాగానంద రత్నావళి రూపకములలో నాయీకా కంఠపాశవిమోచనవ్యాపృతులగు నాయకులచేత శ్రీహర్షుఁడును చెప్పించిరి. ఇట్లే ఇందు చతుర్థాంకమునను ఇంద్రజాలకల్పితాన్నినుండి సాగరికను రక్షించు వత్సరాజు వాక్యము మాలినీ యందున్నది. ఇట్లు కవులు వృత్తాచిత్యమును రక్షింతురు, నన్ని వేశసౌభాగ్యమును పోషింతురు. శాస్త్రమిత్రులను తమ యాంధ్రీకరణమున సీమార్థమును లెస్సగ ననుసరించిరి.

251. ఇది మేఘములేని వృష్టి - ముందను కొనకయే కలిగిన సుఖాలితయము.

252. ఆకాలపు సుడిగాలియై వానవదంతాదేవి రాకుంటే - ఆసుడిగాలి యీ వృష్టిని కొట్టికొని పోయి సీతావమును పూర్వమునకన్న హెచ్చు చేయనిచో అని భావము. ఇది వానవదంతరాకతు పూర్వసూచన. విదూషకుని భీతి సావకాశమని వానవదంతరాకచే నేర్పడినది.

265. ఆయనకు కనబడకుండా వెనుకవైపువెల్లి కంఠము కౌగిలించుకొని ప్రసాదింపజేస్తాను-వానవదంత అట్లు చేయలేక పోయినను విక్రమార్కతోడో ఊర్వశి చేసినది.

270. నీకు ప్రాణముకంటే ప్రియమైనదేవి - ౬౩ పద్యమున సంవాదము, - 'కంఠగతమయ్యె ప్రాణంబు కలికి నాకు, నీకు బాశంబు కంఠనన్నిహిత మగుడు.'

272. ఓసీ అన్యతము పల్కుచున్నావు - రాజు కపట దాక్షిణ్యము. ఈమాట చాటుననుండి వానవదంత వినుచున్నదని రాజు అనుకొనలేదు. విన్నదని తెలియఁగనే వైలత్వము, ప్రణిపాతము, అధోముఖత్వము అతనికి సంభవించినవి.

౬౪. పద్యము. ఇందు వానవదంతవిషయమునఁ దాఁబ్రకటించిన యనునయములు ప్రేమను ప్రకటించుననిగ వైకి వానవదంతకు తోచినను - వానిని ఆమె మహాకులీనతకుఁ దగిన నేవాప్రకారములుగఁ దాఁజేసినట్లును ప్రేమచేతఁ గానట్లును రాజు దాక్షిణ్యమును ప్రకటించుచున్నాఁడు.

ఉరువుల = నిట్టూర్పులచేత. ఉద్దవిడి = మిక్కిలి. బొమలుచేరంగ = కనుబొమలు ముడిపడఁగా. కుటలములుకాఁగా. మానిత = మానముదాల్చినపుడు. ఆరహి = ఆవిధముగా. కులజ + తా + అర్హతకు = సత్కుల జాతత్వమునకుఁ దగినట్లు. రస + ఉద్ధరము = కూరిమినో = అనురాగము మెండుకొన్న - ప్రేమనన్ననో, సియ్యడనే = నీయడనే.

(సాగరికయందే) గ్రుచ్చితి = తిరముగ పాదుకొల్పితిని - నాటితిని. తలాదరి - (తల + ఉదరి) = తనుమధ్య.

288. నామాటను నవ్వువేసి చూచుకో యీపురితీగని - అని విదూషకుడు లతాపాశమును జూపుట తన్నుఁ గట్టఁద్రాళ్ల తాచెచ్చి కొనుటగా నసీపడి యున్నది. ఇది (36పుట, 131పంక్తి -) 'హతాశుడా, ఈమాట మరవకు' అను కాంచనమాల మాటల ఫలము.

ఓగి. ఓద్యము. రాజు దేవి కోవవ్యాపారములను గూర్చి తలపోయుచున్నాడు,-

దేవి ముఖము రోషాతిశయముచే నెయ్యపుఁజూపులను కోల్పోయినది. దేవి మిక్కిలి బెదరించుటచేఁ గల్గిన వెఱపుచేత సాగరిక దుర్భర దుఃఖపరవశ యయ్యెను. నా చెలికానిని వసంతకుని దేవి వెఱపాలు గావించినది. ఇం దేకార్యమును గూర్చి విచారిం తును ! నే నీమూఁడు దుఃఖముల మునిగి దిక్కుదోఁపనివాడ నైతిని. ఇంకను నాకు సుఖము కలుగునా ?

కాంతాళము = ఈర్ష్య, రోషము, గోహారు = బెదరింపు - భయము; సిర్భగ్న + ఆత్మ = (దుఃఖముచే) పగిలినగుండెకలది (భరింపరాని దుఃఖాతిశయముగలది.) ముష్వేత = మూఁడు + వెతలు (మూఁడువృథలు) ద్విగునమానము. ద్విగువున కేకవచనంబు ప్రాయంకం బుగ నగును.

305. దేవిని ప్రసన్నును చేయుటకు లోఁగిటికే పోయెదను - దేవి ప్రసన్నురాలైనచో సాగరికకు దుఃఖనివృత్తియు చెలికానికి బంధన విముక్తియు ఆప్రయత్నముగ సిద్ధించును. కావున మొదట దేవీప్రసాదనమునకు రాజు పూనుకొనెను.

ప్ర వే శ క ము.

కథాంశము - రాజి సాగరిక నెటనో దాచెను. సాగరిక జీవితాశమాని రత్నమాల నొక బ్రాహ్మణుని కివ్వని పంపెను. అది వసంతకుఁడు రాజు నూటకై పరిగ్రహించెను.

2. రత్నమాల కేలంగిని నబ్బాషు నునంగత ప్రవేశించును-రత్నమాల రత్నావళి యొక్క యభిజ్ఞానమునకు సాధనముగా మొదటినుండియు నాటకమున నిబంధించబడి నది. వత్సరాజుకడకు తరలునపుడు సింహశేష్వరుఁడు రత్నావళికి దానినిచ్చెను. పుట 50. పంక్తి 138. అప్పటినుండి యామె దానిని ధరించి యుండినది. ఈహారము మిగుల ప్రసిద్ధముగఁ గాన్పించుచున్నది. సింహశరాజపుత్రికి రత్నావళి యనుపేరు ఈహారము చేతనే కలిగియుండఁ బోలును. కాకాంబీవర్తకుఁడు సింహళమున ఆ మహాప్రసిద్ధహార మును జూచి యుండును. కావుననే అతఁడు 'యానభంగ మగోష్ఠితను' రత్నావళిని

అరత్నహారముచే గుర్తించి (4పుట. 7వంక్తి.) యాగంధరాయణుని కడకు జేర్చెను. వత్సరాజాంతరిపురమున నుండినపుడును ఆమె దానిని ధరించియు యుండెను. మహా విభవోత్తరమైన వత్సరాజాంతరిపురమున అరత్నమాల యెవరికిని విన్నయము గొలువమి నైజము. ప్రాణముపై నిరాశగొని సాగరిక అమూల్యమును దానిని బ్రహ్మాణుని కీయఁ బంపెను (42పుట. 8వంక్తి). వసంతకుడు రాజునూటటకై దానిని పరిగ్రహించెను (43పుట. 9వంక్తి). తాను నదాదూచి ధృతిబొందుటకై రాజు దానిని వసంతకునే ధరింపుమనెను (45పుట. 45వంక్తి). అతనిమెడనున్న రత్నమాల రత్నావళీ ప్రత్యభిజ్ఞాన మనకు వసుభూత్యాదుల కుపకరించినది. 50పుట. 318వంక్తి, 55పుట. 45వంక్తి.

శాకుంతల నాటకమున అంగుళీయకము వలెను, మృచ్ఛకటిక నాటకమున మృచ్ఛ కటి వలెను, కుందమాలలో కుందమాల వలెను స్వప్నవాసవదత్తలో ఘోషవతి వలెను రత్నావళీనాటికయందు రత్నమాల కథానిర్వహణమునకు లెస్సగా తోడ్పడినది.

29. ఈవాక్యము విదూషకుఁడు కోమలభావయుతుఁడనుటకుఁ దార్కాణం.

చతుర్థాంకము.

కథాంశము - వసుభూత్యాదులు రాజదర్శనము చేసికొనుట - ఇంద్రజాలము - వింద్రజాలిగాన్నినుండి రాజు సాగరికను తప్పించుట-రత్నావళీయభిజ్ఞానము - వివాహము.

౬౬. పద్యము. తా. నేను దేవికి ఎంతయు సంతోషము గొల్పునట్లు వర్తించి ఆసక్తి కన్నుజీచినను, ఎంతతియ్యగఁ బల్కినను, ఎన్నికపటశభ్యములు చేసినను, ఎన్నిమాటులు పాదములపై బడినను, ఎంతసిగ్గు గన్నుజీచినను, నఖులు మాటిమాటికి ఎంత దాదార్పి నను, దేవి రోషము మానదాయెను. కాని ఏడ్చి యేడ్చి దేవి ఎట్టకేని తనంతతానే కన్నీటి వెల్లువలచేత తనకోపమును కడిగివై చికొనెను.

హరునము. రూ. అరునము - ప్ర. హర్షము; హాళి = ఆనంద; బాస = శభ్యము, బిట్టు; విలక్షిత = సిగ్గురితనము. ఆక్రియను తెగలుపవాయెను = ఆవిధముగా ప్రసన్నురాలిని చేయలేక పోయెను. రోదనము దుఃఖశాంతికి అడ్డుతోపాయము.

“వెల్లడరులఁ బొరలి హల్లు కల్లులమా

కొలనిఁ ద్రొప్పినీక కలుఁజు గాచు ;

కోకవేగమునకు తోల్పించు డెంబమున్

విలపనంబు గాచు వ్రీలనీక.

ఈ. రా. చ. అం. 3.

“She must weep or she will die”

Tennyson

11. ౬౬వ పద్యమునఁ జెప్పిన 'మువ్వెత్తలో' మొదటిది దేవికోపము నివర్తిల్లనది.

అలం—దేవి ప్రసాదము అను కార్యమునకు రాజు యొక్కయు, చెలల యొక్కయు, సాంత్వన ప్రయత్నములు అను కారణము ఉండఁగా, రోదన రూప కారణాంతరము చెప్పటచే ఆకార్యసిద్ధి సులువాయెను గావున నమాధి.

8. ఇట్లు. దేవి ప్రసన్నురాలైనందున — దేవి సాగరికను దాచి రాజునకిక నామె లభించదను విశ్వాసము పెంపునఁ బ్రసన్నయైనది.

9. సాగరికచింత యొకటే - ౬౬వ పద్యములోని 'మువ్వెత్త' యందు రెండు మిగిలియున్నను దేవి ప్రసన్నురాలైనది కావున, వసంతకుని తోడ్పాటున చెఱునుండి ఆమె విడిపించునని అనుకొని రాజు 'సాగరికచింత యొకటే నన్ను బాధించుచున్నది' అని తలఁచెను. మఱియు నేదేది యనుభూతమైనప్పుడు అది యొక్కటివోలే దుఃఖము హృదయము సంతయు నా క్రమించుట నైజము. సాగరికను గూర్చిన చింతకు కారణము తర్వాతి పద్యమున చెప్పబడినది.

౬౭. పద్యము. తా. పద్మపు లోరేకు వోలే మృదుతరమైన మేనుగల నాప్రియురాలు నే ననురాగంపుఁ గ్రొత్తలో బిగ్గ కాఁగిలించినపుడు ద్రవీభూతయై, అప్పుడు మదన బాణము లొనరించిన రంధ్రముల మార్గమున నాహృదయమును చొచ్చినదని నాతలంపు.

సుకుమారతనవు — కావుననే కరంగుట. తామరసగర్భ — లోరేకు మఱింత కోమలము. ("మొగలి లోరేకును శరత్తు నెగయుఁ బోలే = శరనిజ ఇవ ఘర్మః కేతకీ గర్భ పత్రమ్." ఉ. రా. చ.) నవరాగ — నవము కావుననే గాఢము, ద్రవీకరణ సమర్థము. తూంట్లవెంట — జల్లడలో నీటివలె. మన్మథుఁడు హృదయమును జల్లడవలె తూంట్లు పడు నట్లు కొట్టెను. అందుచే నామె (దయిత) కరంగి యతనిహృదయమునఁ బ్రవేశించినది. కాఁగిలించుకొనక పూర్వము దారిదొరకలేదు. కాఁగిలించుకొనఁగనే అపూర్వమైన యనురాగాతిశయముచేత ఆమె నీరై సులువుగా అతని హృదయమును ప్రవేశించినది. 'వెన్నవలెం గరంగు నలి వేణుల చిత్తములు' ఇత్యాది స్థలములందు చిత్తము కరంగుట ఎట్లాచూరక మో అట్లే 'దయిత' కరంగుటయు. రెండు చోటులను కరంగుటకు లక్ష్యార్థమున తాత్పర్యము.

సాగరిక రాజునం దంతర్లీన యాటచే సాగరికచింత యొక్కటే బాధించుట. అందులకే 'విలయన' అని ఇదికారణముగఁ జెప్పబడినది. కడమవి అంతర్గతములుకాని కారణమున నట్లు బాధించుట లేదు.

12. నా విశ్రామస్థానము = నాకు ఊఱుట ('విశ్రామో హృదయస్థ' = మనం బెందూఱుడిల్లక' ఉ. రా. చ.)

13. ఎవరితోఁ జెప్పుకొని బాష్పములు విడుతును? — తనకష్టమును ప్రియజనముతో చెప్పకొని దుఃఖించుటకూడ మనసునకు ఊఱుట గల్పించును. వసంతకుఁడు చిత్ర

క్రియ సువదేశించుటకును, చేయుటకును గూడ సమర్థుడు. అందుచే రాజునకు ఆత్మాన కారణము.

16 - 17. కృశించివున్నా...ప్రకాశిస్తూవున్నాడు - విదియ చంద్రునిలో కార్యలావణ్యములు ప్రస్ఫుటములు. చంద్రుని కాంతి యెల్ల నొక్క గీతలో పైకుబుకు టచే లావణ్యాతిశయము; ఓకటి పెద్దదము గూడ కాంతిని హెచ్చించును.

‘ద్వితీయాచంద్రః’ అనుదానిని వీరేశలింగము పంతులవారు ‘రెండవచంద్రుడు, అని తెలియించినారు!

విరహకార్యము లావణ్యమును హెచ్చించు ననుటకు సంవాదములు,—

“అలతం జీత ననిద్రతాంత నయనుండై స్రుక్మీయం భాసిలుక
గలయం జెప్పిన పీఠమెయన నలక్ష్యమౌతకన్ స్వప్రభా.” శాకుం. 2.

“ప్రియాయా స్సాభాధం తదపి కమనీయం పురదివమ్” శాకుం. 3.

వేసగి తాపము, మదనతాపము ఈరెండును తాపనమున సమానములయ్యి, లావణ్య సౌభాగ్యమును మదనతాపమే కర్ణపంజాలునని శాకుంతలమున నిట్లు చెప్పఁ బడినది.

‘నరియే గావుశఁ గామఘర్షరచిత్తోష్ఠం బైన వేసంగికి’

దరమే జవ్వనులం దొనర్ప నపరాధంబిట్లు కాంతంబుగా’ శాకుం. 3. అం.

18. వర్ధిల్లుతున్నావు— తన విముక్తి రాజభాగ్యమని వసంతకుడు పల్కుట అతని హాస్యశీలతకుఁ దగియున్నది.

23. నీ వేషము చేతనే— చూ. పుట. 42. పం 15-16.

26-27. అప్రియమనఁగనే రాజునకు సాగరిక మృతిఁపినదనియే తోచినది. ‘అతిస్నేహము పాపశంక’ శాకుం. 2.

౬౮. పద్యము. దక్షిణుడు=1 దక్షిణదిక్కు (యమస్థానము)ను గూర్చి బోయిన వాడు, అనఁగా మృశుడు. 2 దయగలవాడు. దక్షిణుడు కానివాడు (ఉభయార్థములందును) అదక్షిణుడు.

నను నదక్షిణుక— రాజు అదక్షిణుడు. 1 ప్రియ సాగరిక మృతినొందినను మృతినొందినవాడు, 2 కావున సాగరికపై దాక్షిణ్యము లేనివాడు.

ప్రాణములను దక్షిణులరగుడని రాజు ప్రార్థనము— తనవలెఁగాక, సాగరిక వెంటఁ బోయినచో వానికి దక్షిణదిశాగమనము (=మృతి), దాక్షిణ్యము కలుగును.

తా. ఓ నాప్రాణములారా, నేను మిమ్ము వదలక (=సాగరికతోడఁ బోవక) నిర్దయఁడనై యున్నాడను; మీరు అట్టి నన్ను వదలి చాడెడను, (సాగరికవెంటఁ బోయి)

ఆ నాప్రియయెడను పరమావంతుల రగుడు. మీరు మూ ధులై త రస్మి నచో ఇప్పటికే దూరమేగిన యా మదగఁబరూసను గలసికొనఁ జాలరు. ఇంతటితో పడిగాఁ బోయి నచోఁ గలసికొనఁ గలరు.

మత్తేభయాన - ఇది మందయానమునకు స్ఫోరకము. కావుననే - ఇక నాల స్వము చేయక పడిగాఁ బోయినచో కలసికొనఁ గలరని చెప్పఁబడినది. ఈ మందగమనార్థము సుప్రసిద్ధము. -

“మదగఁజర ‘జయాన మదమంధర బంధుర యానమానముల్.” కవికర్త. 1.

మఱి, ‘గజఇవా వ్యాకులితహపి ద్రుతంగస్తంభీల మస్యాః తస్మాల్ సతి విఅంభే యుష్మాభిః ప్రాప్తమశక్యా ఏవ” - అను శారదారంజన రే వ్యాఖ్యను బట్టి మత్తేభయాన త్వము శిష్టగమన సూచకము. (కాని గీనికి ప్రమాణాంతరము మృగ్యము.)

చెడుదురు = కొల్లపోవుదురు ; పెడఁగు = అవివేకి ; జడుఁడు, మూఁడుఁడు.

౬౯. తా. పద్యము. ఈరత్నమాల ప్రియాకంఠాక్లేషమును పొందియు వెంటనే దానిని గోల్పోయి, తనవలెనే ప్రియా కంఠాలింగనమును పొందియు వెంటనే దానిని గోల్పోయినట్టి నాశరీరమును - సమానమైన కష్టదశలో నెచ్చెలివలె - ఓదార్చుచున్నది.

సమదశలో - రాజా శరీరమునకును, రత్నమాలకును దశాసామ్యము సాగరికా కంఠాక్లేషమును బొందుటయు, వెంటనే గోల్పోవుటయు. ‘సమదశలో సఖవలె నోదార్చు’ - సమాన సుఖదుఃఖములు గలవారు ఆకారణమున నెచ్చెలులై అన్యోన్యము ఓదార్చు కొనుటో, పరామర్శించుకొనుటో ప్రసిద్ధము.

‘అడిగినవారు ప్రాణసఖు లాత్మ సమల్ సమఖేద మోదనల్. కాకుం. సమఖేద మోదనత్వము స్నిగ్ధత్వము. ఇట్లే కాకుంతలమున దువ్యంతుఁడు ప్రియాకరపరిభ్రష్టమైన యంగుళీయకమునుగూర్చి పరిచేవించెను.

45. ఐయస్యా, నీవుదీనినితొల్పుము - తానే ఆరత్నహారమును ధరించినచో రాజునకు దానిని కనుచు ధృతింజెంద పీలులేదు. కావున నశనికగన్నడునట్లు వసంత కుడు ధరించును. పిమ్మట పనుభూతి విదూషకుని మెడలో దానిని చూచి శంకించుట సుకర మయ్యెను.

53. ఈ విజయవర్తవృత్తాంతము ప్రథమాంకాదిని యాగంధరాయణని విష్కంభకములలో కలదు. ఇటు దాని వర్ణనము బాభ్రవ్యవసుభూతుల ప్రశంసమునకు.

రుమణ్యంతుఁడు - పల్నేశుని, సర్వసేనాపతి.

65. గజ తుగర వదాలి - ఒరవడేదేశముకావునరథము లుజ్జింపఁబడెను.

66. పన్నం దొడంగిలిమి = సిద్ధపఱుప సాగిలిమి,

70. ఓయి, వడివడిగా చెప్పి ముగించు. నాగుండె అదురుతూ వుంది - విగ్రహ ఘనీభవము! రాజాశ్రవణునను సాగరికయందే యున్నను, మర్యాదకై 'విదిహా విద్యుగోచ' చున్నాను' అని యన్న మాటపై విజయసేనుడు ఎంతచెప్పనో అనుకొని సంగ్రహింపు మనుటకై 'నాగుండె...' అని విదూషకుడు పలుకుట.

20. చద్యము. తా. ఆ కోసలరాజు కొగ్యము దీపింప వింధ్యద్వర్గము చదల గుహాంబుతుని ఎదిరించెను. మఱియొండు వింధ్యముచేరనుంబోలె శన గుహ్యంముచే నతడు (వైరిబలముల) నలంకెనల నాక్రమించెను. అతని మదగజములు మన కాలిబలములు నుగ్గుచేయంగా, రుమణ్ణంతుడు బాణవృత్తులు గురియించు, తాను కోరిన కార్యము (=కోసలుండు వింధ్యమును వెడలివచ్చుట) సిద్ధించుటచే విజృంభించి సేవక ఒక్కడే వింధ్యుని యుద్ధమున నెదుర్కొనెను.

వింజము. ప్ర. వింధ్యము; లాతి వింజముననాకొ - పూర్వ మొక వింధ్యము దిక్కులు గ్రమ్మటచే, ఇప్పుడు మఱియొండు వింధ్యము చేరనుం బోలె; గుహ = గుహా సముహము. గజసముహమునకు వింధ్యచర్వతముతో నొకమృము; ఒక్కచుక్క = అక్క మించుచు; బంతులు = పీనుగులు; ప్రచ్ఛు = చుట్టుచేయు; అంబు (అమ్మ + అంబు) బాంబు సముహము; పేష్చి = విజృంభించి; కదినెక్ = మార్కొనెను; ఎక్కటిక్ = అనవాయ. శూరుడైన; గిపుక్ = శత్రువును.

అలం - 'లాతివింజముననాకొ' అనుచో నుల్లేయి.

2. పంక్తిలో సరసయి.

21. చద్యము. బొమిడికములు = కిడిములు, హత్తి = గిరి; కెత్తరు = కెత్తరు = శలలు పగిలినవి; మొత్తల... మఱిపుత్ = ప్రహరణములచే నన్నివిధములు రాలి, కవచములు మ్రోగినవి.

22. చద్యము. గుంటియిడి కొగిరి - గుంటి = మన్నుట నైరుకోయుట; మన్ను గుహా యములయందు కర్షకులు చేసికొను భూవిభాగము. గుంటియిడి = మనుమ. పెట్టి, పెరిన పెట్టి, కొగిరి = (వైరునుబోలె) నై న్యములనెల్ల ఖండించిరి. బంటిలు (పి. బంటి = బంటి) = అనవాయశూరులు. ఇరుపొక్ = ఉభయ నై న్యములను; (హ = సేన - "హసనంబు" గణము పట్టె" విరాటచర్వము) చరియించుచు; హొంకం = బెట్టికొండ, హొంకం; ఉక్కునుడచెక్ = సంహించెను.

యుద్ధవర్ణన తిక్కనమార్గమున నాంధ్రీకృతము. ఒటిమ రక్షితము. వింధ్యుని 'మత్తవిష్ణుభక్తి,' రుమణ్ణంతుని 'అహాయాబిముఖే' అను విశేషణములు తైలుంగునోలు పములు.

87. బబీ! కోసలబబీ! బబీ - శత్రువీక్రమ శ్లాఘచే నాయకుని మహాదా
ర్యము పరిస్ఫుటము.

పురుషకారము = పారుషము, విక్రమముని భావము.

90. పిండ్లు = సమూహములు (పి. పెండు)

92. నా సాదము యొక్క విభవమును జూపుము - తగినట్లు బహుకరింపుము
అని భావము.

98. ఉజ్జయిని ... వింద్రజాలితుడు - వాసవదత్త రాజుకడకు వింద్రజాలితుని
పంపుటకు వాడు ఉజ్జయిని వాడను షక్షపాతము కారణము. చూ, 18 పుట. 265 పంక్తి.
సాగరికమరులనుండి మఱిపించి రాజు మనసును వేఱుకొని వినోదపెట్టుటయు దేవి యుద్దే
శము. దేవి తనయురివాడని షక్షపాతము వహించి, తప్పక రాజదర్శన మిప్పించి, అంతి
పురమున ఇంద్రజాలప్రయోగమునకు అవకాశము కల్పించునని, యాగంధరాయణుడు
ఉజ్జయిని యైంద్రజాలితుని సాధించెను.

101. షాకును వింద్రజాలితునియందుఁ గల తూహలము కలదు - రాజునకుఁగూడ
సాగరిక వర్తమానస్థితిని ఇంద్రజాలమహిమచే కనుగొనుటకు తూహలము కలదుగదా.

23. పద్యము. ఇంద్రజాలము = మాయ, కపటమొండె; 'జాలం కపటేఽప్ర్యక్ష్మ్'
హలాయుధః. ఇంద్రకృతమైన జాలము (= మాయ) ఇంద్రజాలము - నేర్చినవాడు వింద్ర
జాలితుడు. శంభరుఁడు = మాయలో పేరెక్కిన యసురుడు, మన్మథునిచే జంపఁబడెను.

24. పద్యము. వాయువయస్కుడు = అగ్ని; సరిమధ్యాహ్నము = మట్టమధ్యా
హ్నము. హల్లీసములు = నృత్యవిశేషములు. చదలక = ఆకాశమున; దరిసింతు = కాన్క పెట్టె
దను, చూపెదనని భావము. గురుని మంత్రమహిమ గుఱికి రాఁగ = నాగురు పువదేశిం
చిన మంత్రముయొక్క ప్రభావమున; గుఱికి రాఁగ = నిర్ణయమునకు రాఁగా, లెక్క
కురొకగా, ప్రకటముకాఁగా)

ఈపు దేనిజూడ నిచ్చగించుదొ...దాని దగిసింతు - రాజు చూడఁగోరునది సాగరి
కను. ఆమెనే తెచ్చి చూపెదనని వింద్రజాలితుని భావము.

261. భద్రా = మంచివాఁడా, శుభదర్శనుఁడా.

262. విజనము = షరణము లేకుండ.

271. గరిష్టచున్నాడు - (= నీరములుపల్కుచున్నాడు) మఱి చినుకుపడునో
లేదో (= ఇలని విద్యను ఇటనే చూతముగాక.)

22. పద్యము. చంద్ర + అశీడుడు = (అశీడమనఁగా శిరోమఃస్యము) చందురుని
సిగడండఁగా గలవాడు, శివుడు; శార్జ...ండు - శాజి = వింటిని, గదా = గదను, అసి =
ఖడ్గమును, చక్ర = చక్రమును, 'గ' = పొందిన, చతుర్వస్తుండు = నాల్గుచేతులు గల
వాడు; ఐరావతము = ఐరావతము, ఇంద్రుని యేనుఁగు. మండీరము = అందె.

3 బాతిలో స్రాదియటి.

283. అపవారించి = ఇతరులు విననట్లు.

284. ఈతని సంతోషంతో నీకుఁజనివుంటే = పుష్కలముగా పారితోషికము కావలయునేని. వింద్రజాలికునికి ఇష్టము విదూషకుఁ డుపదేశించినది పూర్వమే యా గంధరాయణుఁ డుపదేశించినాఁడు. ఆ ప్రకృతము సాధింప నమకట్టియే ప్రత్యాయనార్థము వింద్రజాలికుఁడు ఈయదృశ్యములఁ దొలఁపఁ జూపుట.

288. బాధ్రవ్యుడు = వత్సరాజు కంచు. బాధ్రవ్యుని రాకయందు సాగని కను గూర్చి (తేని) విస్తృతి అంగియొక్క యనుచుసంధానము అను దోషమునకు ఉదాహరణముగా నుక్తము. ఆం. సా. ద. 2 పరి.

289. శోభన ముహూర్తము- కోసలుని విజయముచే.

290. కార్యకేషములు- ఇట నాటకములో కొలవడిన కార్యములు. 1 మంత్రి చేయవలసిన కార్యము. 2 తాను వచ్చుచోల తన నీతి ప్రయోగమెల్ల రాజునకు తేటపడుట. 3 ఇంద్రజాలముచే సాగరికను వసుభూత్యాదులు చూచి గుఱుతు పట్టుట. 4 రత్నావళి వృత్తాంతమును రాజెఱుంగుట.

297. ఇంకొక్కటి- విదూషకుఁడు హెచ్చరించినది, సాగరికా ప్రేక్షణమున కై యాగంధరాయణుఁడు జన్మినది- వింద్రజాలికాన్ని. వీలినవారు అవశ్యం చిత్తగించవలెను- యాగంధరాయణుఁడు వింద్రజాలికునికి తప్పక చేయవలసినదిగా నాజ్ఞాపించిన మాయాన్నిజాలమును వసుభూత్యాదుల రాకచే-రాజు చూచునో చూడఁడో అని వింద్రజాలికుఁడు 'అవశ్యం చిత్తగించవలెను' అని పలికెను.

298. కానీ తర్వాతచూచెదము- రాజు ఇంద్రజాలముని తెలిసి కాదు గాని, ఎట్టకేని తర్వాత చూడనే చూచెను.

299. నీవువెళ్లి...బహుమానమియ్యి- ఈకారణమున ఇంద్రజాలము పూర్తియని మఱి చూచుటలేదని తోచుటకు. అట్టితలంపే కల్గనిచో తర్వాతి యంతఃపురాన్ని యథార్థమున భ్రాంతికలుగదు. దానిప్రయోజనము నెఱవేఱదు.

301. వసుభూతిని తోడ్కొనిరమ్మ - పసంతకుఁడు రాజనఖుఁడు గాన వసుభూతికి ప్రశ్నార్థనసత్కారము చేయ నర్హుఁడు. దానిచే రాజుద్దేశించని ప్రయోజనము మఱొందును కన్గినది. అదేదన, వసుభూతికి రత్నమాలను గూర్చిన సంతయము.

303. బాధ్రవ్యుడును...వసుభూతియు ప్రవేశింతురు - ఇంద్రజాలమునకు ముందే వసుభూత్యాదులను ప్రవేశపెట్టియుండిన రాజి రాకకై 'విజనము' చేయించుట లో వార్లెరు నట నుండక పోవుదురు. ఇష్టము దేవివచ్చిన తర్వాత ఆయక్కఱ లేదు.

2౮. పద్యము. జయహస్తి = రాజు విజయమంగళ సమయములం దారోపించు భద్రగజము ; డిల్లవోయి = ఆశ్చర్యముచే డిల్లడి, గీటికి = సంగీతమునకు ; వైదయ = పరవశుండ

నై, నిర్విణ్ణుడనై; రాజగోష్ఠిక్ = సామంతరాజుల నల్లాపములను. సాద్యస్క=అప్పుడు కల్గిన, విస్మయ = ఆశ్చర్యముచేత, విస్తారిత=మఱచునట్లు చేయబడిన, సింహశేంఘ్రుని యొక్క, మహితైశ్వర్యుండనై = గొప్పయైశ్వర్యము గలవాడనై; (సింహశేష్వరుని దైశ్వర్యము గొప్పది, కాని వత్సరాజు నైశ్వర్యముకడ నది లెక్కన రాదాయెను.) కడు=తల వాకిలిముందరి చావడి. అందే ఇవెల్లను చూచుట. రాజభవనంపు వాకిటిముందరి చావడి యే ఇంత యద్భుతములతో నిండియున్నప్పుడు రాజభవన మెట్లుండునో కదా. ద్వాష్టకండు - (ద్వార్ + ఘండు) ద్వారపాలకుడు. (సింహశేష్వరుని మంత్రికి వింత యాఁగాని వత్సరాజద్వారపాలకునికి అచోచ్చట నర్వము నిత్యపనిచితమే). ద్వారప్రదేశ మునందే యపూర్వముల జూచు నద్భుతపాటుమాచి అచటి ద్వారపాలకుడు నన్ను నవ్వునట్లు నేనొక పల్లెటూరివాడనై తిని. గ్రామ్యుండక్ - పల్లెటూరివాడు నగరమునకు వచ్చి తాను మున్నెన్నడుం జూచి యెఱుంగని యందలి వింతల సాశ్చర్యముతో నోరు - చెఱుచుకొని చూచుట ప్రసిద్ధము.

4 బంటిలో నిత్యసమాసాఖండయతి. 'దేవీ అరే పాశ్వా యస్యతత్ ద్వారమ్'.

అలం - ఉదాత్తాలంకారము.

ఇట వల్నేశ్వరుని ప్రభావము సింహశేష్వరుని ప్రభావమునకన్న హెచ్చని యగు భూతిచే చెప్పించుట 313 పంక్తిలో అతనికి రత్నమాలావిషయమున జనించిన సందేహ మునకు - 'ఎన్నెన్నియో రత్నములండెడి యంత విభవంపు రాజగృహములో ఆభరణముల పోలిక ఆరుదు గాదు' అను సమధానము కుదురుటకు.

2౯. వద్యము. ఆనందాతితయముచే గల్గిన యవస్థావిశేషములు ముసలితనము నకు సహజములైన యవస్థావిశేషముల మెండుగొల్పినవి.

హర్షముచే గల్గిన భయము ముసలితనపు వణకును హెచ్చించినది. హర్షముచే గల్గిన బాష్పము(ఆనందబాష్పము)ముసలితనముచే మొదలే మందమైన చూపును మఱింత తగ్గించినది. హర్షముచే గల్గెడు డగ్గుత్తిక ముసలితనపుఁ గొతుకుఁ దనముచే మొదలే మోడువాఱిన మాటను మఱింత మోడువడఁ జేయుచున్నది. ఇట్లు చిరకాలమునకు రాజ దర్శనముచే గల్గిన హర్షము ముసలితనమునకు తోడ్పడుచున్నది.

కొతుకుఁ దనము = అక్షరములు ఉచ్చారణలో జాఱిపోవుట. జడపఱుచు = మొగ్గ, వడఁ జేయు.

హర్షము - ఇష్టప్రాప్తివలన కలుగు యనకిప్రసాదము, అశ్రుగద్గదభయకంఠాది కరము. ఆం. సా. ద.

327. అతిశ్రేయస్కుండపు = అతిప్రశస్తృండపు. 'శ్రేయో ముక్త' శుభ భాగ్యే ౭. తి ప్రశస్తే చ ముచ్చుష్కో.' కేంఠి.

336. వత్సరాజునకు తుల్యుడగు పుత్తుని - వాసవదత్తకు సరవాహన దత్తుఁ డుదయించి విద్యాధరచక్రవర్తి యదమునకు పట్టభద్రుడయ్యెను. అతఁడే కథాసరిత్సాగర నాయకుఁడు.

353. సీమామమంత్రి - మూ. 'త్యదీయమాతులామాత్యః'. మఱి, 463 వాసవ దత్త 'నాచెల్లెలు రత్నావళియా?' 460 'చెల్లెలా,' అని తన మాతులఁడైన సింహశేఖ్యుని పుత్తుని రత్నావళిని సంబోధించుచున్నది. ఇచ్చెట్లు! లోకమునందు గోత్రభిన్నతను బట్టి వివాహసంబంధములు జరుగుటయు తొంటిపరుసలు తాముమాటగుటయు, అట్లయ్యు అవి పిష్టటను వ్యవహారమున పూర్వరీతినే యుండుటయు గలదు. ఇట్లను అట్లే సమాధేయము. ఒండె, ప్రియదర్శికలో సమసన్నివేశమున 'మాతుల' అనుటకుమాటు 'మాతృవ్యసృపతి' అనికలదు. అపాతమే ఇటనుం దగునేమొ.

355. అన్యతము - పైని వసుభూతిచెప్పిన వృత్తాంతము యాగంధరాయణుఁడు రాజునకుఁ జెప్పలేదు. అందుచే రాజు దానిని అన్యతమునుట.

వాస. - (విమర్శించి) - వాసవదత్తకు తనబంధువగు సింహశేఖ్యునిమంత్రి అన్యతము చెప్పుచున్నాడనుట ఇష్టము కాదు. యాగంధరాయణుఁడును మహామతియాటచే గౌరవపాత్రుఁడు. అన్యతము చెప్పుచున్నాడనుట సుసంభవముగా తోచలేదు. 'ఎవరు అన్యతము కలుగుచున్నారో నేనెఱుంగను' అని యామె పలికెను. రత్నావళివివాహము రాణియొంటింగినదే కావున 'విమృశ్య' అనుటకుమాటు 'విహస్య' అను పాఠమును రే యడితుఁడు స్వీకరించెను. కాని, ఇట సీయుద్వేజక సందర్భములలో 'విహసించి' అను పాఠము సముచితము కాదు.

358. లావాణకమున నివ్వలో దేవి కాలిపోయినదని ప్రవాద పుట్టించి - ఈ వృత్తాంతము కథాసరిత్సాగరమున నిట్లున్నది, - "దేవిని నృపుని యుక్తిచేత లావాణకమునకు-తోడ్కొని పోవుదము. అదే మగధదేశమునెల్లను తాఁకుచుండు మనదేశము. అది కేటకు అనుకూలము. మనదేశముగాన అందు రాజు దేవియొద్ద లేని సమయము నులు పుగా దొరకును. అట్లు అతఁడు లేనప్పుడు అంతఃపురమునకు నివ్వపెట్టి మన యాలోచన జరిగించవచ్చును. దేవిని కాలిపోయి యుక్తిచేత పట్నావతియింట నుంచెదము. గుప్తముగా నచ్చటనున్న యామెశిలమునకు పద్మావతియే సాక్షియగును."

360. సఁబంధలోపము - వత్సరాజుతో బాంధవ్యము భంగమాట.

365. చెల్లెలా రత్నావళి - (పుట 31-353 పం.) వ్యాఖ్య చూ.

366. ఓడఁగిలియు... - ఆకారణము చే నీ చెల్లెలు రత్నావళియు సముద్రము నుండి గల్గెక్కి బ్రదికియుండవచ్చునని భావము.

372. బాధ. - దేవాదినము - బాధ వృద్ధుఁడు ఏమిచెప్పియుండునో? అతనికి రత్నావళి తర్వాతి వృత్తాంతము తెలిసియుండునా? యాగంధరాయణుని సంపుట నూర

కుండి యుండునా? కాకున్న బాశ్రవ్యుడు అంతకాలము వసుభూతితో నుండులో?

౮౦. ఐద్యము. తా. ఈయన్ని వైకెగయుచున్న జ్వాలల చేత వైషేడలకు బంగారు శిఖరములయందమును కల్పించుచు, మిక్కిలి మండి వైకెగసి ఉద్యానవనమున పెట్టల కొనల సమూహమును మాడ్చుచు, కృశకవృక్షమునకు దట్టంపుబొగమొత్తములచే నీటితో నిండిన కారుప్రబ్బుల నైల్వమును కల్గించుచు, కాలపోవుదుమని (యంతఃపురము లోని) స్త్రీలెల్ల భయపడుచుండ అంతఃపురమును భీతిగొల్పుచున్నది.

మేలుమచ్చులు=చంద్రకాలలు, శిరోగృహములు, మిదై పైయంతస్తలు; క్రేపులు = శిఖరములు Turrets; అంగు=ఆంబము; బంగారు క్రేపుల-ఆగ్నిజ్వాలల ఎత్తగఁ బోను పోను నన్నగవ్యాపించున వెంట చేతను, బంగారువన్నె గలవి యాట చేతను; కేరి=ఎగసి, విజృంభించి; కమగ్ను=మాడ్చు; ధూమ్య=ధూమముల సమూహము; అవరోధము=అంతః పురము; కేళిగిరి = క్రీడాపర్వతము. పూర్వపురాజులు విలాసవిహారార్థము ఒకకొండను నిర్మించుకొనువారు. 'కృతకాద్రికందరా కేళినిగూహన వేళా వరస్పరావేల్లనములు.' పారిజాత. ఆ-౧.

ద్రుమాగ్ర-అనుటచే ఎంతో యెత్తునకు వ్యాపించెనని తేటపడును.

౮౧. ఐద్యము. వాడు=కింపదంతి. 358 పంక్తి. వ్యాఖ్య చూ.

388. సాగరిక అంతఃపురములో- దీనిచే రాణి యుజ్జయినికి సాగరికను పంపె ననుమాట కల్లయని స్పష్టము.

391. అకారణముగా = అప్రశస్తకారణమునకై, "తల్ సాదృశ్య మభావశ్చ తదన్యశ్చ నైవలతా అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ స ఇథా షట్ ప్రక్షీర్తితాః." ఇట చేటి ప్రాణము రక్షించుట అప్రశస్తకారణము; శలభవృత్తి = మిడుతవృత్తి- మిడుత తాన అగ్నిలో దుమికి చచ్చును. సాగరికాప్రాణరక్షణార్థము పోవు రాజును ఆమె రక్షావళి యని తెలియక వసుభూతి వారించెను.

393. ఓయి సాహసం చెయ్యకు- విదూషకునికి గూడ అది ఇంద్రజాలకల్పి తాన్ని యని తట్టినది కాదు.

౮౨. ఐద్యము. వెలచెదవు = విస్తరింపజేసెదవు; జ్వాలాచ్చయంబుల్ = మంటల మొత్తములు; కలికి వియుతి చిచ్చు = ప్రియావరహాగ్ని.

ప్రళయాగ్ని, విరహాగ్ని - ఈరెంటిలో రెండవదియే షటియనునియు, అట్టి షటియ మునే ఓర్పుకొనఁజాలిన తన్ను ఇది యేమియు చేయఁజాల దనియు భావము. (ఇంద్ర జాలికాగ్ని కావున రాజునకు వేడి తగులేదు. వృత్తచిత్రము సరయునది. ౬3 ఐద్య ము వ్యాఖ్య చూ.

401. ఆర్థపుత్రుడు ఈలాగు పూనుకొన్నాడు- రాజే పూనుకొని యగ్నిలో చొప్పునని నానవదత్త యనుకొనలేదు.

402. అనుగమిస్తాను = అనుసరిస్తాను.

403. మున్నాడి = ముందుపోయి. వయస్సునితో మృతినొందుటలో తా నన్నే నరుడుగా నుండవలెనని వసంతకుని భావము. వసంతకుని స్వామిభక్తిపరాయణత ఇట్లఁ దేటవడుచున్నది.

404. రాజపుత్ర = రత్నావళి.

407. సంశయతులను- ఎక్కించితివి = సంశయమును త్రాసునెక్కించితివి. భరత వంశప్రతిష్ఠ సంశయము పాలు చేసితివి.

408. అందఱు ఆగ్నిప్రవేశము నటించుదురు- అందుచే నందఱును సాగరికయున్న చోటికి చేరుదురు. ఇట్లందఱ నొకచోట చేర్చుటే ధైంద్రజాలికాగ్ని ప్రయోగము; యోగంధరాయణుని నీతిఫలము.

412. నిగడిత. రూ. నిగళిత = సంకల్పగలది.

413. మృతిచే తనదూకిభమును అగ్నితుదముట్టించునని సాగరిక భావము. కాని ఐంద్రజాలికాగ్ని ఇంకొక తెలింగున ఆమెదుఃఖమును పోగొట్టినది.

౮౩. పద్యము. ఉద్దవడి. రూ. ఉద్దవిడి=మిక్కిలి. చనుఁబాసి= ప్రసక్తుమునుండిజాతీ విల్లె= ప్రసాంగశుకము-వైలం; సంకలియలు+ప = సంకెలలా? కాళ్లు మాటిమాటికిఁ దడఁ బడుచున్నవే ఓవో, సంకెలచేతనా? సంకలియ. రూ. సంకెల (ప్ర) శృంఖల. పాతు నిచ్చటు = ఇచ్చేటనుండి నిన్ను (పాయఁజేయుదును) తొలఁగింతును. పాయుధాతువు ప్రేరణార్థము పాచు. తద్ధర్మాద్యర్థ రూపము-పాతును.

౮౪. పద్యము. సుధావేణివోలె = ఆమృతప్రవాహమువలె. తాపమూర్ఛుటకు నమర్థము. అత్యుచితమగు నుపమ, అతిమాతృకము.

౮౫. స్వామిక మతిద్రవయు ధైంద్రజాలికంబో - ఈరెంటనే. ఇట్టి యలోక సామాన్య వృత్తములు సాధ్యములు.

ఐంద్రజాలికంబో అని రాజునుట అది ఇంద్రజాలముని తెలిసికాదు. “ఇని ఇంద్ర జాలమే” ఇత్యాది విదూషకవాక్యములచే జరిగిపోయిన ఇంద్రజాలముతో రాణివొక కథ ననుసంధింప ననువు పడెను.

445. రాజు వాస్తవముగా సాగరికాకాముడై ఆమెను తెచ్చినను ‘సీమాట వలన నేసిదే సాగరికను గెచ్చితిని.’ అని రాజు తనతో బాక్షిణ్యమునకై పట్టుటచే వాసపద త్తకు నవ్వనచ్చెను. ‘సందేహమేమి నామాటవలననే తెచ్చితిని లే’-అని ఆమె సోత్పాసముగాఁ బల్కినది.

451. ఏమి యితఁడు నాకు తెలఁగకయే ఏమేమి చేయును- అందుచేతనే యోగంధరాయణుని భయము. ‘పతికి జంకుచునెయ్యంగు స్వచ్ఛందచారి నగుట’ అం 1. విష్కంభకము.

460. తన రాజపుత్రి వత్సరాజు రాణిగాఁ గాక 'నిగడితచరణ'గా, నొక దాసిగా, నుండుట చూచి వసుభూతి దుఃఖ మాఁచింపలేక పోయెను.

461. రాజు ఊరకుండుట చేత, ఆతనియెఱుక లేకయే యాగంధరాయణుఁడు తన్ను తెప్పించెనని, సాగరిక 'చెడితినీ' అనుట. 1 దాస్యము, 2 ఖయిదు, 3 నిష్కలంఘనము, 4 రాజు తన్ను తప్పించియు నూరకుండుట— ఇట్లు సాగరికకు దుఃఖ హేతువులు.

అయ్యో! నాయనా! అయ్యో అమ్మా! — దుఃఖముచేతను నైరాశ్యముచేతను స్త్రీయబంధువుల తలంచుకొనుట.

467. ఉన్నతపంశమువాడైన— రత్నావళి మహాకులీన, రాజపుత్రియ.

469. ఆదిలానే నే ననుకొంటిని— చూ. పుటాది. పంక్తి 45.

484. ఇప్పటికి యాగంధరాయణుని 'కార్యశేషములు' పూర్తియైనవి. కావున తత్ప్రవేశము.

రౌ. ఐదవము. సవతాలు (సవతి+లు) మానిసులకు సవతికన్న హెచ్చుశోక కారణము లేదు. వీలన, తాను పూర్వము అప్రతిహతముగ నేలుకొనుచుండిన ప్రాశస్త్యర ప్రణయసామ్రాజ్యమున సవతి పాలు పంచుకొనుటే గాక తనప్రాభవమును డిందఁ జేయును గూడ. చూ. నాంది రివ ఐదవము. సవతి (ప్ర) సవత్తి. ప్రవత్ = సిగ్గుచేత; సర్వవిధముల నావ్యవసాయము ప్రభుహితకరాయణమైనను, అందుచే దేవికిని స్త్రీయమే యైనను ఆమెకు స్త్రీయ విరహతాపము సవత్తిసంఘటనము ఇత్యాద్యస్త్రీయములు మత్స్కృతము లగుటచే ఆమెకు మోము చూప లజ్జించు చున్నాడను.

504. వసుభూతి చెప్పఁగా రాజు వినెను.

506-507. బృహస్పతిబుద్ధివిభవాన్ని పరిహసించు విదూషకుని బుద్ధికి తార్కాణ.

513. ఒండు విధమున— ఇంద్రజాలప్రయోజనము ఇదియే. యాగంధరాయణుని నీతి ఫలించినది.

522. దేవిప్రసాదము వీది బహుమతము గాదు— రత్నావళికై కుమలంచుండియు వాసవదత్త ప్రసాదమును బహుకరించుటకై తాను రత్నావళిపాణిగ్రహణము చేసినట్లు రాజు వాసవదత్తయందు దాక్షిణ్యము ప్రకటించుచున్నాఁడు.

530. బాభ్ర— దేవీ, నీకు దేవీశబ్దము తగియున్నది — దేవి-ఇది వాసవదత్తకు సంబోధనము. తనంతతానే అన్యను తనప్రాణిప్రియునకు పెండ్లిచేసిన యాదార్యమునకై బాభ్రవృక్షుడు ప్రశంసించెను. మఱియు రత్నావళికిఁ గూడ దేవీపదము ననుగ్రహింపుమని సూచన. 'దేవీ కృతాభిషేకాయామ్.' అను. ఆసూచన నందుకొనియే తోడ్పడెన వాసవదత్తయు రత్నావళికి దేవీపదము ననుగ్రహించెను. దేవీపదమున్నచో సంతానమునకు రాజ్యము వచ్చును.

532. బాల్మీవుడు తనతోనికి రత్నావళిద్వితీయను సర్వవృథివిని గూర్చి యా గంధరాయణనిబంపున నెంతయు పరిశ్రమించెను. యాగంధరాయణని పన్నాగమంతయు నతనికిఁ దెలిసియుండనోపును. ఒండె, రత్నావళిని దెచ్చుటకై తాను సింహాళమునకుఁ జోయినవాఁడు కావున ఆస్రమము రత్నావళివివాహముచే ఫలించెనని అతని భావము కానోపును.

౮౭. శద్యము. సర్వభూవలయస్రావీధాలి - సర్వభూమండలపు లాభమును క్రించునది.

౮౮. ష్యము. నకలనన్య+ఇథక్=అన్ని వంటలచేఁ గొనియాడఁదగినదానిని ; ఇల వేల్పులు = బ్రాహ్మణులు ; విధివల్+వృత్త+ఇష్టలక్=శాస్త్రోక్తి కరిచిని చేయఁబడిన యజ్ఞములను ; సాధుసంగమము=మంచివారలతోడి సాంగశ్యము.

సుఖ+ఉత్తంగము+వి = సుఖముచే నతిశయించినదై ; శిఖక్ = ఉండెను. ఖిలవాక్-దుర్జయ-వజ్రలేపములు-ఖిల = కొండెగాండ్రయొక్క ; వాక్=మాటలనెడి దుర్జయ=జయింపరాని ; వజ్రలేపములు = వజ్రమును శిగురులు. “వజ్ర మనగా పగిలినరాలను అంటించుటకు సిద్ధముచేయఁబడు నొకశిగురు ; దానితో నదుకఁబడినది మఱి వీడదు. అట్లే కొండెగాండ్ర మాటలను ప్రభువులు నమ్మదురు. ఆ మాటలయందలి మోసము వారి కెఱుకఁకుటకుటకు ఎవరికిని శక్యముగాదు. అట్టి యా కొండెములు నశించునుగాక యని ప్రార్థన.” సీయ. శా. జ్ఞా.

భరతవాక్యశ్లోకము రత్నావళిప్రియదర్శిగల చెటను ఒకటి. ప్రియదర్శికా భరతవాక్యము శాస్త్రులవారిది.

ఉ. వాసవుఁ డిష్టవృష్టుల నవారిగఁ బాడియుఁ బంజరం బెంచులక్ ;
భూసురులిష్టులక్ సురసముహమలం దసియింతు గావుతక్ ;
వాసిగ సాధుసంగమము వర్ధిలుగావుత శాశ్వతంబుగా ;
నాసిలుగావుతక్ ఖిలల నాల్కులు నాటెడు పాడు కొండెముల్.

భరతవాక్యము-చూ. పీఠ. పుట 66. 37 పంక్తి.

‘అస్తే కావ్యశ్శ నిత్యత్వాత్ కుర్యా దాశిష ముత్తమామ్’ అను నాలోకారిక నియమము ననుసరించి కావ్యాంతమున నుత్తమమగు నాశీర్వాదము సిబంధింపఁబడినది.

ధరణికోట పేంకటసుబ్బయ్యయ్య, సంగుభొట్ల నారాయణశర్మయు రచించిన

యా రత్నావళి ప్రభ సంపూర్ణము.

ఓం తత్సత్.

